

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Eenige wakkere jongens': Nederlandse oorlogsvliegers in de Britse luchtmacht 1940-1945

van Loo, P.E.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Loo, P. E. (2013). *'Eenige wakkere jongens': Nederlandse oorlogsvliegers in de Britse luchtmacht 1940-1945.*

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

INLEIDING

- 1 NIMH, 726, inv.nr. 846, Brief K. Norel aan Luchtmacht Voorlichtingsdienst, 16 maart 1962.
- 2 Norel, *Vliegers in het Vuur*, 191 en 203.
- 3 Hiertoe behoorden ook Griekenland en Joegoslavië. Deze twee landen worden in deze studie buiten beschouwing gelaten, omdat zij alleen met eenheden op het Zuid-Europese strijdtoneel opereerden en niet vanuit Groot-Brittannië zelf.
- 4 Von Benda-Beckmann, *A German catastrophe?*; Friedrich, *Der Brand*; Grayling, *Among the dead cities*; G. Rayner, 'RAF Bomber Command Memorial: After 67 years, the sacrifice of 55,000 airmen is honoured' in: *The Telegraph* 28 juni 2012 en R.J. Overy, 'World War II: the Bombing of Germany' in: Stephens, *The War in the Air*. Veelzeggend is wat dit betreft ook dat pas in de zomer van 2012, 67 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog in Londen het *Bomber Command Memorial* werd onthuld.
- 5 In 1957 volgde een tweede, minder bekende pennenvrucht van Clostermann getiteld *Flames in the Sky (Feu du Ciel)*. Enkele Poolse autobiografieën zijn: Zumbach, *On Wings of War* (Dit boek verscheen in 1975 voor het eerst in Frankrijk onder de titel *Mister Brown: Aventures dans le ciel* en zou ook nog in het Duits worden vertaald); Gnyś, *First Kill*; Jaworzyn, *No Place to Land* en Szumowski, *Through many Skies*. Twee Tsjecho-Slowaakse voorbeelden zijn: Capka, *Red Sky at Night* en Liškutín, *Challenge in the Air*. De meest bekende biografie is waarschijnlijk het in 1985 in Londen gepubliceerde werk over de Tsjechische luchtaas en nachtjager Karel Kuttelwascher door R. Darlington: *Night Hawk*. Na het uiteenvallen van het Oostblok vond in 1993 de publicatie van een Tsjechische vertaling van het boek plaats.
- 6 Lisiewicz, *Destiny can Wait*.
- 7 Het is wat dat betreft ook veelzeggend dat over de zeer grote aantallen Canadese en Australische oorlogsvliegers in de RAF in de voorbije jaren vrijwel uitsluitend in beide landen zelf verschillende studies zijn verschenen. Op het vlak van de nationale oriëntatie vormt dit boek overigens geen uitzondering, want hoewel tevens aandacht wordt besteed aan andere buitenlandse contingents in de RAF, is ook deze publicatie hoofdzakelijk gericht op de integratie en inzet van de Nederlandse luchtmacht in Groot-Brittannië en de ervaringen van het Nederlandse personeel in Britse dienst.
- 8 M.A. Peszke, 'An Introduction to English-Language Literature on the Polish Armed Forces in World War II' in: *The Journal of Military History* LXX (2006) 4, 1029-1064 en M.A. Peszke, 'Review of English Language Historiography of the Polish Air Force' in: *Air Power History* L (2003) 1, 46-49.
- 9 Eerder publiceerde Cynk al: *History of the Polish Air Force*.
- 10 Brown, *The Czechoslovak Air Force in Britain*.
- 11 Brown, *Airmen in Exile*.
- 12 Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*.
- 13 Saunders, *Royal Air Force, Volume III*, 370. Richards en Saunders geven als verklaring dat zij zich in hun trilogie hebben beperkt tot de algemene beschrijving van de gevechtsoperaties van de RAF gedurende de oorlogsjaren.
- 14 Tammes, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart*. Overigens heeft Tammes' boek niet net als de overige delen uit deze serie een groene, maar een blauwe kaft om het onderwerp te accentueren.
- 15 Honselaar, *Vleugels van de Vloot*, 11 en Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Een algemeen overzicht over de oorlogsgeschiedenis van de marinevliegdiens is alleen terug te vinden in het in 1950 verschenen boek *Vleugels van de Vloot*, dat evenwel meer op herinneringen dan op archiefmateriaal is gebaseerd. Het voormalig hoofd van de Sectie Luchtmachthistorie en ex-oorlogsvlieger mr. J.W.Th. Bosch, rondde omstreeks 1976 een manuscript af, dat moet worden beschouwd als aanvulling en correctie op Tammes' publicatie. Het is echter nooit in druk verschenen.
- 16 Over het 320 Squadron is onder meer uitgegeven: *Squadron 320*; Baeten, Van Zanten en Wispelaere, *Vliegtuigsquadron 320* en Kloos, *320 Squadron*. Over het 322 Squadron zijn onder andere de volgende publicaties verschenen: Kock, *25 jaar 322*; Appeldorn, *Veertig jaar*

- 322 Squadron en Lutgert en Sorgedrager, 322 Squadron.
- 17 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*.
- 18 Van der Kop, 'Neem het Over'. Een bewerking van Van der Kops memoires werd ter gelegenheid van de veertigste verjaardag van D-Day in 1984 uitgegeven (Van der Kop, *D-Day*). Een jaar later verscheen een Engelstalige versie van zijn boek (Van der Kop, *The Flying Dutchman*). Een andere autobiografie waarin het leven van een MLD'er centraal staat is: Elias, *Dan liever de lucht in*.
- 19 Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje en Van der Stok, War Pilot of Orange*.
- 20 Ook zijn collega's Jan Flinterman en Robert van Zinnicq Bergmann stelden een gedenkschrift op: Flinterman, *Jachtvlieger en Van Zinnicq Bergmann, Het Doel Bereikt*. De oorlogsbelevissen van Jan Linzel werden opgetekend door een journalist: Gerritse, *De Meivliegers*.
- 21 Hazelhoff Roelfzema, *Soldaat van Oranje*. Het gaat om de hoofdstukken XX tot en met XXIII. In 1977 volgde een uiterst succesvolle verfilming van het boek.
- 22 Keegan, *The Face of Battle*.
- 23 Black, *Rethinking Military History*, 218. Weliswaar komen sommige van deze aspecten ook aan bod in het in 2003 verschenen *A Question of Honor* van de Amerikaanse journalisten Olson en Cloud, maar deze studie heeft vooral oog voor de gevolgen van de Sovjetpolitiek ten aanzien van Polen.

HOOFDSTUK 1

- 1 MacMillan, *The Royal Air Force*, 11-12.
- 2 Boyle, *Trenchard*, 407; R.T. Wakelam, 'The roaring lions of the Air. Air Substitution and the Royal Air Force's Struggle for Independence after the First World War' in: *Air Power History* XLIII (1996) 3, 50-63 en H. Wynn, 'The Royal Air Force: it's origin and history 1918-1970' in: *Aerospace Historian*, september 1976, 154-167.
- 3 Wragg, *RAF Handbook*, 9 en Hammerton, *ABC of the RAF*, 41.
- 4 Laffin, *Swifter than Eagles*, 148-149 en P.S. Meilinger, 'Trenchard and "Morale Bombing": the Evolution of Royal Air Force Doctrine Before World War II' in: *Journal of Military History* LX (1996) 2, 243-270.
- 5 Kennedy, *The Realities behind Diplomacy*, 231 en Green en Fricker, *The Air Forces of the World*, 132.
- 6 Laffin, *Swifter than Eagles*, 150 en Sims, *The Royal Air Force*, 37.
- 7 Armitage, *The Royal Air Force*, 33-39.
- 8 Laffin, *Swifter than Eagles*, 162-196.
- 9 Omissi, *Air Power and colonial control*, 147-149 en 210-211.
- 10 Douhet, *Il Dominio Dell'Aria*; Hurley, Billy Mitchell en Higham, *100 Years of Air Power & Aviation*, 71.
- 11 Slessor, *The Central Blue*, 204.
- 12 Davis Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, 123.
- 13 Hall, *Strategy for Victory*, 154; R.R. Muller, 'Close air support: The German, British, and American experiences, 1918-1941' in: Murray en Millett, *Military Innovation in the Interwar Period*, 180-187 en Dean, *The Royal Air Force*, 71-73.
- 14 Higham, *100 years of Air Power & Aviation*, 166; Dean, *The Royal Air Force*, 99-100 en Goulter, *A Forgotten Offensive*, 38.
- 15 Zo wist hij gedaan te krijgen dat voormalige RFC-eenheden hun oude squadronnummer behielden en dat de tijdens de oorlogsjaren gebruikte rood-wit-blauwe kokarde op de vliegtuigen gehandhaafd bleef. Voorts kreeg de RAF vanaf juni 1919 een uniform met eigen rangonderscheidingstekens.
- 16 Montgomery Hyde, *British Air Policy*, 65.
- 17 T. Mansell, 'Flying start: educational and social factors in the recruitment of pilots of the Royal Air Force in the interwar years' in: *History of Education* XXVI (1997) 1, 71-90.
- 18 Allen, *Battle for Britain*, 27.
- 19 Wells, *Courage and Air Warfare*, 12-13 en Francis, *The Flyer*, 15.
- 20 Hastings, *Bomber Command*, 21 en T. Mansell, 'Flying start: educational and social factors in the recruitment of pilots of the Royal Air Force in the interwar years' in: *History of Education* XXVI (1997) 1, 71-90.
- 21 Gibbs, *Not Peace but a Sword*, 64.
- 22 James, *The Paladins*, 170-172; Brookes, *Fighter Squadron at War*, 18-19; Deighton, *Battle of Britain*, 34; Richardson, *Stealth Warplanes*, 15 en Hastings, *Bomber Command*, 20-22.
- 23 MacMillan, *The Royal Air Force*, 112-113.
- 24 Foss, *Climbing Turns*, 47 en Slessor, *The Central Blue*, 37.
- 25 Montgomery Hyde, *British Air Policy*, 177; James, *The Paladins*, 142-144 en 'A Volunteer Reserve' in: *Flight* XXX (1936) 1441, 149. In 1922 was hiervoor de *Royal Air Force Reserve* in het leven geroepen.
- 26 Boyle, *Trenchard*, 519.
- 27 Hunt, *Twenty-One Squadrons. The History of the Royal Auxiliary Airforce 1925-1957*, 9-12.
- 28 Dundas, *Flying Start*, 1-10.
- 29 Boyle, *Trenchard*, 519.
- 30 Dundas, *Flying Start*, 1-10.
- 31 James, *The Paladins*, 84 en Montgomery Hyde, *British Air Policy*, 65.
- 32 Slessor, *The Central Blue*, 84.

- 33 Stephens, *The Royal Australian Air Force*, 38. In 1931 vonden er bijvoorbeeld 62 ernstige crashes plaats. In 1937 waren het er zelfs 101 en in 1938 niet minder dan 141.
- 34 Bishop, *Fighter Boys*, 61-62 en Bowyer, 2 *Group R.A.F.*, 34.
- 35 Hastings, *Bomber Command*, 44; Francis, *The Flyer*, 18; Bishop, *Fighter Boys*, 14 en Foss, *Climbing Turns*, 41.
- 36 Davis Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, 89.
- 37 R. Higham, 'Revolutionary Innovation and Invisible Infrastructure: Making Royal Air Force Bomber Command Efficient, 1939-1945' in: Launius, *Innovation and the Development of Flight*, 235-262; Bowyer, 2 *Group R.A.F.*, 35 en Harris, *Bomber Offensive*, 26-27. Bommenwerperbemanningen vlogen in 1938 slechts 14.000 uur 's nachts en bijna 150.000 uur overdag.
- 38 Longmate, *The Bombers*, 57 en Morris, *Guy Gibson*, 36-37.
- 39 Dean, *The Royal Air Force*, 38-39.
- 40 Mahaddie, *Hamish*, 32.
- 41 English, *The Cream of the Crop*, 49-50.
- 42 Ibidem en Mason, *Battle over Britain*, 97. Tot 1935 viel alle voortgezette training, inclusief het nachtvliegen, het bommen werpen, de schiettraining en het formatievliegen onder de verantwoordelijkheid van de squadrons.
- 43 Jackson, *The British Empire*, 13 en J. Ferris, 'Achieving Air Ascendancy: Challenge and Response in British Strategic Air Defense' in: Cox en Gray, *Air Power History*, 21-50.
- 44 Richards, *Royal Air Force 1939 - 1945. Volume 1*, 19 en 20. Verder kwamen voor het uitbreken van de oorlog nog onder andere *Training Command*, *Balloon Command*, *Reserve Command* en *Maintenance Command* tot stand.
- 45 Overy, *Bomber Command*, 13.
- 46 Francis, *The Flyer*, 44-46.
- 47 Slessor, *The Central Blue*, 155-160.
- 48 Joubert de la Ferté, *The Third Service*, 108-109 en Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 113-114.
- 49 MacMillan, *The Royal Air Force*, 23-25.
- 50 Dean, *The Royal Air Force*, 305; Sinnot, *The Royal Air Force and Aircraft Design*, 3 en Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 170.
- 51 Townsend, *Time and Chance*, 99.
- 52 Deighton, *Battle of Britain*, 60-61 en Taylor en Moyes, *Pictorial History of the RAF*, 110. Veel minder goed voldeed de Bolton Paul Defiant, een tweezitter voorzien van een hydraulische mitrailleurkoepel.
- 53 Mason, *Battle over Britain*, 101; Slessor, *The Central Blue*, 166-167; Davis Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, 121 en Overy, *The Air War 1939-1945*, 20.
- 54 'Expansion of the Royal Air Force. The Scheme in Full: How Aircraft Deliveries Will be Speeded-up: The problem of Personnel: Parliamentary Discussions' in: *Flight XXVII* (1935) 1379, 592-597; 'Joining the R.A.F.' in: *Flight XXVIII* (1935) 1384, 32 en 'According to Plan. A Review of the Royal Air Force Expansion Scheme to Date: Personnel Requirements Satisfied: Aircraft Industry's Response: New Aerodromes and Training Schools' in: *Flight XXIX* (1936) 1415, 148-149. Alleen al tussen 1935 en 1937 moesten bijvoorbeeld 2.500 vliegers en 20.000 man grondpersoneel worden gerekruteerd. In de laatste twee jaren voor de oorlog ging het om nog grotere aantallen.
- 55 P. Saxon, 'The Second World War' in: *A history of Navigation in the Royal Air Force. RAF Historical Society Seminar at the RAF Museum, Hendon, 21 October 1996*, 54; Keith, *I hold my Aim*, 115; Golley, *Aircrew Unlimited*, 24-25 en Foss, *Climbing Turns*, 68-69.
- 56 T. Mansell, 'Flying start: educational and social factors in the recruitment of pilots of the Royal Air Force in the interwar years' in: *History of Education XXVI* (1997) 1, 71-90. Gekleurde vrijwilligers werden vooralsnog niet toegelaten.
- 57 T. Mansell, 'The Origins of Aircrew who fought in the Battle of Britain' in: *Royal Air Force Historical Society Journal*, nr. 36, 67-79. Van de in totaal 2.300 waren er ten minste 250 afkomstig uit de Gemenebestlanden.
- 58 Richards, *Royal Air Force 1939 - 1945. Volume 1*, 16; Terraine, *The Right of the Line*, 43-44 en 'A Volunteer Reserve' in: *Flight XXX* (1936) 1441, 149.
- 59 Bishop, *Wings*, 169.
- 60 T. Mansell, 'The Origins of Aircrew who fought in the Battle of Britain' in: *Royal Air Force Historical Society Journal*, nr. 36, 67-79 en Bishop, *Fighter Boys*, 73.
- 61 MacMillan, *The Royal Air Force*, 32-33.
- 62 Guinn en Bennett, *British Naval Aviation in World War II*, 8. De precieze aantallen waren: 6.646 vliegers, 1.623 waarnemers en 1.948 vliegtuigtelegrafisten/boordschutters.
- 63 R. Dick, 'Confronting Complacency: The RAF Girds for War, 1933-1939' in: *Air Power History XLI* (1994) 1, 23-29 en Golley, *Aircrew Unlimited*, 24-25.
- 64 Lightbody, *The Second World War*, 80 en Townsend, *Time and Chance*, 95.
- 65 Guinn, *The Arnold Scheme*, 31-32.
- 66 Taylor, *C.F.S.*, 155.
- 67 English, *The Cream of the Crop*, 49-50.
- 68 Harrison, *Fairey Swordfish and Albacore*, 55.
- 69 Goulter, *A Forgotten Offensive*, 98-99. *Coastal Command*, bleef voorlopig wel bij de RAF ingedeeld.

- 70 Harrison, *Fairey Swordfish and Albacore*, 55.
- 71 Green en Fricker, *The Air Forces of the World*, 134; Guinn en Bennett, *British Naval Aviation in World War II*, 5; Dean, *The Royal Air Force*, 69-70; O'Connell, *The Effectiveness of Airpower*, 138; MacMillan, *The Royal Air Force*, 47-51 en Harrison, *Fairey Swordfish and Albacore*, 55.
- 72 Enkele maanden later, in maart 1939, bezetten Duitse legers na zware diplomatieke en militaire druk ook de rest van Tsjechië en werd het protectoraat Bohemen-Moravië ingesteld, dat onder 'bescherming' van de nazi's kwam te staan. Slowakije verklaarde zich rond dezelfde tijd onafhankelijk en groeide spoedig uit tot een Duitse vazalstaat.
- 73 Deere, *Nine Lives*, Londen 1959, 35-36.
- 74 Jones (red.), *The Fleet Air Arm in the Second World War*, 118-119. Dit waren de Spitfire, de Hurricane, de Blenheim, de Whitley en de Wellington. De modernisering van de FAA was kennelijk van ondergeschikt belang, want de productie van de Fulmar en de Albacore kreeg voorlopig geen prioriteit.
- 75 Overy, *The Air War*, 168-176; Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 173 en Calder, *The People's War*, 444-456.
- 76 Taylor en Moyes, *Pictorial History of the RAF*, 168.
- 77 MacMillan, *The Royal Air Force in the World War*, 54-55.
- 78 Idem, 54.
- 79 Dean, *The Royal Air Force*, 179. Door deze nieuwe wet kreeg de Amerikaanse regering de bevoegdheid om militair materiaal te lenen (*lend-lease*) aan ieder land wiens defensie van groot belang werd geacht voor de verdediging van de Verenigde Staten zelf. In totaal kreeg de RAF de beschikking over meer dan 9.000 in de Verenigde Staten gebouwde vliegtuigen.
- 80 O'Connell, *Submarine Operational Effectiveness in the 20th Century*, 50-56.
- 81 Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 208-209 en 217.
- 82 Wood en Dempster, *The Narrow Margin*, 199-201; Terraine, *The Right of the Line*, 190-191; Calder, *The People's War*, 146 en P. Dye, Logistics doctrine and the Impact of War: The Royal Air Force's Experience in the Second World War' in: Cox en Gray, *Air Power History*, 211-215.
- 83 Higham, *Bases of Air Strategy*, 31-36 en B.S. Cartmel, 'How does the Air Force get its fuel?' in: *R.A.F. Quartelry New Series II* (1950) 133-141.
- 84 Taylor en Moyes, *Pictorial History of the RAF*, 129.
- 85 Smith, *Britain's Military Airfields*, 18.
- 86 Falconer, *The Bomber Command Handbook*, 36-39 en Fahey, *Britain 1939-1945*, 258-263. Een volgeladen Wellington had een gewicht van ruim 14.500 kg, terwijl de Lancaster voorzien van brandstof en bommen meer dan 30.000 kg woog.
- 87 Broad, *Conscription in Britain 1939-1964*, 141-145; Flynn, *Conscription and Democracy*, 43-50 en 85-92; Congdon, *Per Ardua Ad Astra*, 165; Fahey, *Britain 1939-1945*, 390-437 en Terraine, *The Right of the Line*, 256 en 603.
- 88 Congdon, *Per Ardua Ad Astra*, 165; Narracott, *How the R.A.F. works*, 25-26 en Taylor en Moyes, *Pictorial History of the RAF*, 158. Van groot belang was daarbij een organisatie als het begin 1941 ingestelde *Air Training Corps* (ATC) dat jongens vanaf zestien jaar enthousiast probeerde te maken voor de militaire luchtvaart in de hoop dat zij – wanneer ze de volwassen leeftijd bereikten – voor een carrière in de RAF zouden opteren.
- 89 Broad, *Conscription in Britain 1939-1964*, 141-145 en Longmate, *The Bombers*, 176-177.
- 90 TNA, AIR 2/6491, Royal Air Force, A.M. Pamphlet 96, 5th Edition – Members of Aircraft Crews – Conditions of Entry and Service, April 1941; Royal Air Force, A.M. Pamphlet 96, 6th Edition – Members of Aircraft Crews – Conditions of Entry and Service, October 1942; Fahey, *Britain 1939-1945*, 390-437 en Ham-merton, *ABC of the RAF*, 19.
- 91 Fahey, *Britain 1939-1945*, 390-437.
- 92 TNA, AIR 2/8061, Air Ministry Notice No. 52: Aviation Candidates Selection Boards, 31 augustus 1940.
- 93 T. Mansell, 'Flying start: educational and social factors in the recruitment of pilots of the Royal Air Force in the interwar years' in: *History of Education XXVI* (1997) 1, 71-90.
- 94 Wells, *Courage and Air Warfare*, 116.
- 95 'Any Aircraft, Anywhere' in: *Flight XLVIII* (1945) 1907, 45-46; Congdon, *Per Ardua Ad Astra*, 153; Taylor en Moyes, *Pictorial History of the RAF*, 124; Joubert de la Ferté, *The Forgotten Ones*, 150; Narracott, *How the R.A.F. works*, 107 en 109; Williams, *As We Were*, XI; Page Schrader, *Sister in Arms*, 163-166 en Bowyer, *History of the RAF*, 189-191.
- 96 Jefford, *RAF Squadrons*, 112-113.
- 97 Narracott, *How the R.A.F. works*, 25 en Haug-land, *The Eagle Squadrons*, 17-18.
- 98 Dunmore, *Wings for Victory*, 242. Nadat ook de Verenigde Staten in december 1941 deel gingen nemen aan de oorlog, besloot een deel van dit personeel naar de USAAF over te stappen.
- 99 Jackson, *The British Empire*, 94.
- 100 M. Chapman, 'A Ruthless Education: The Formative Experiences of World War II Canadian Bomber Crews and the Founding of Post-War Aviation Culture'. Lezing gehouden tijdens *Military and Oral History Conference: Between Memory and History*, 2008, Victoria.

- 101 H. Nelson, 'A different war: Australians in Bomber Command'. Lezing gehouden tijdens 2003 *History Conference – Air War Europe, Australian War Memorial*, Canberra; Greenhous, Harris, Johnston en Rawling, *The Crucible of War 1939-1945*, 170; Ross, *Royal New Zealand Air Force*, 30-31 en Thompson, *Lancaster to Berlin*, 223. Thompson noemt zelfs het getal van 168.000 man. Behalve uit Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika, trad ook vliegend personeel uit de kleinere dominions en koloniën toe tot de RAF, onder wie vrijwilligers uit Jamaica, India, Fiji, Birma, Ceylon, Nigeria en Singapore.
- 102 'Article xv Squadrons'. Lezing gehouden tijdens 2003 *History Conference – Air War Europe* te Canberra (Australian War Memorial) en Jackson, *The British Empire*, 39. Jackson noemt de aantallen van 47 Canadese, 23 Australische en 28 Zuid-Afrikaanse squadrons.
- 103 English, *The Cream of the Crop*, 106-107.
- 104 10.500 militairen dienden in eenheden van de RCAF, terwijl ruim 16.000 man in reguliere RAF-squadrons actief was.
- 105 Terraine, *The Right of the Line*, 527.
- 106 P. Stanley, 'The roundel: concentric identities among Australian airmen in Bomber Command', lezing gehouden tijdens 2003 *History Conference – Air War Europe, Australian War Memorial*, Canberra en Wells, *Courage and Air Warfare*, 128.
- 107 Wells, *Courage and Air Warfare*, 123. In *Bomber Command* was zelfs bij 65% van alle bemanningen de gezagvoerder een onderofficier.
- 108 Bishop, *Bomber Boys*, 182; Connelly, *Reaching for the Stars*, 14; James, *The Paladins*, 92-94; Bishop, *Fighter Boys*, 64-65 en P. Stanley, 'The roundel: concentric identities among Australian airmen in Bomber Command'. Lezing gehouden tijdens 2003 *History Conference – Air War Europe, Australian War Memorial*, Canberra.
- 109 Francis, *The Flyer*, 52.
- 110 Slessor, *The Central Blue*, 4; Deere, *Nine Lives*, 74 en Wells, *Courage and Air Warfare*, 122 en 149. De Amerikaanse onderzoeker Mark K. Wells omschreef dit als volgt: "Even as the requirements for manpower expanded, the Royal Air Force maintained the philosophical mind-set of a very small, élite service manned by regulars".
- 111 Bishop, *Wings*, 226 en Congdon, *Per Ardua Ad Astra*, 49-51.
- 112 Op grote stations was de onderofficiersmess vaak ook nog verdeeld in een onderkomen voor het vliegend en niet-vliegend personeel.
- 113 Hastings, *Bomber Command*, 214-215; Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 130-131 en Wells, *Courage and Air Warfare*, 122.
- 114 Dean, *The Royal Air Force*, 50 en 55-56 en Calder, *The People's War*, 444.
- 115 Middlebrook en Everitt, *The Bomber Command War Diaries*, 19-30 en Rees, *Lie in the Dark and Listen*, 35.
- 116 Harris, *Bomber Offensive*, 34.
- 117 Harris, *Despatch on War Operations*, 163.
- 118 Yates, *Luck and a Lancaster*, 68 en Rowland, *Recollection of War in the Air*, 14.
- 119 Bishop, *Fighter Boys*, 89-91.
- 120 Idem, 179-180.
- 121 E.B. Haslam, 'Dowding, Hugh Caswall Tremenhoe (1882-1970)' in: Strachan, *Military Lives*, 111-115 en Deighton, *Fighter*, 70-75.
- 122 Overy, *The Battle*, 9.
- 123 Terraine, *The Right of the Line*, 170 en Taylor en Moyes, *Pictorial History of the RAF*, 42.
- 124 In totaal 145 Polen, 88 Tsjecho-Slowaken, 28 Belgen en 13 Fransen kwamen tijdens de Slag om Engeland in actie.
- 125 Bishop, *Fighter Boys*, 217-218 en Wood en Dempster, *The Narrow Margin*, 211.
- 126 Overy, *The Battle*, 43; Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 172 en Sterling, *Military Communications*, 470-473.
- 127 Buckley, *Air Power in the Age of Total War*, 130-131.
- 128 Bishop, *Bomber Boys*, 24 en Stahl, *Kampfflieger zwischen Eismeer und Sahara*, 67.
- 129 Bishop, *Bomber Boys*, 31.
- 130 Taylor en Moyes, *Pictorial History of the RAF*, 118.
- 131 Idem, 46.
- 132 In de marine overheerste na de Eerste Wereldoorlog het denkbeeld dat de onderzeeboot door de ontwikkeling van sonartechnologie zijn beste tijd had gehad. In de RAF ging bijna alle aandacht uit naar de strategische bombardementstaak.
- 133 Hendrie, *The Cinderella Service*, 72.
- 134 J. Buckley, 'Maritime Air Power and the Second World War: Britain, the USA and Japan' in: Cox en Gray, *Air Power History*, 125-136; Bishop, *Wings*, 237; Richards, *Royal Air Force 1939 - 1945. Volume 1*, 58-59 en Greenhous, Harris, Johnston en Rawling, *The Crucible of War 1939-1945*, 378-379. Het was daarom niet vreemd dat toestellen van *Coastal Command* in september 1941 – na twee jaar oorlogvoeren – nog steeds maar drie *U-Boote* hadden weten te vernietigen.
- 135 In totaal vernietigden de geallieerden tijdens de oorlogsjaren 785 Duitse onderzeeboten.
- 136 Goultier, *A Forgotten Offensive*, 317.
- 137 Idem, 297.
- 138 H.C.N. Goodhart, 'Royal Navy Carriers and Their Aircraft 1937-1945' in: *The Putnam Aeronautical Review*, issue number 8 (december 1990), Londen

- 1991, 195-199 en Stulberg, Salomone en Long, *Managing, Defense Transformation*, 107-108.
- 139 Hurren, *Perchance*, 144-148. In 1945 bestond daardoor meer dan 95% van de sterkte van het vliegerkorps uit officieren van het reservekorps van de *Royal Navy*.
- 140 Barber, *The British Fleet Air Arm in World War II*, 11; Woods, *Wings at Sea*, 245 en Harrison, *Fairey Swordfish and Albacore*, 55. Begin 1945 had zelfs een kwart van het vliegende personeel de Nieuw-Zeelandse nationaliteit.
- 141 *Hunting Tirpitz*, 14-15 en Harrison, *Fairey Swordfish and Albacore*, 55-66.
- 142 Harrison, *Fairey Swordfish and Albacore*, 55; Boon von Ochssée, *Van Tirpitz tot Kamikazes*, 63-65 en Woods, *Wings at Sea*, 33 en 43.
- 143 Crosley, *They gave me a Seafire*, 202; Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 176 en D. Hobbs, 'Naval Aviation 1930-2000' in: R. Harding (ed.), *The Royal Navy 1930-1990. Innovation and Defense*, Abingdon 2005, 69-88.
- 144 Roskill, *The War at Sea 1939-1945. Volume II*, 451.
- 145 *The Second World War. A World in Flames*, 138 en H.C.N. Goodhart, 'Royal Navy Carriers and Their Aircraft 1937-1945' in: *The Putnam Aeronautical Review*, issue number 8 (december 1990), Londen 1991, 195-199.
- 146 H.C.N. Goodhart, 'Royal Navy Carriers and Their Aircraft 1937-1945' in: *The Putnam Aeronautical Review*, issue number 8 (december 1990), Londen 1991, 195-199.
- 147 Geldhof, *Dutchies in de Fleet Air Arm*, 223-247
- 148 Harrison, *Fairey Swordfish and Albacore*, 55.
- 149 Green en Fricker, *The Air Forces of the World*, 138.
- 150 Poolman, *The Catfighters*, 68-122.
- 151 Finnis, *The History of the Fleet Air Arm*, 58-61.
- 152 Tot de gesneuvelden behoorde de aanvalsleider, *lieutenant-commander* Eugene Esmonde, die postuum het *Victoria Cross* kreeg.
- 153 *Hunting Tirpitz*, 14-22.
- 154 Barber, *The British Fleet Air Arm*, 27-55 en Tillman, *Hellcat*, 96-105.
- 155 MacMillan, *The Royal Air Force*, 98-100. Al in maart 1940 voerden Britse toestellen een bombardement uit op een steunpunt voor watervliegtuigen op het eiland Sylt. In mei 1940 bombardeerden RAF-vliegtuigen voor het eerst doelen in Duitsland zelf.
- 156 Taylor en Moyes, *Pictorial History of the RAF*, 49.
- 157 Foss, *Climbing Turns*, 86-87.
- 158 Bellamy, *Massacres & Morality*, 139.
- 159 Davis Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, 191. Dat de eigen bevolking tegelijkertijd in mentaal opzicht weinig leed van de Duitse bombardementen tijdens de *Blitz*, was voor de planners op de *air staff* geen reden om te twijfelen aan de haalbaarheid van de nieuwe strijdwijze: de Britse burgers waren nu eenmaal 'taaiër' en bovendien zouden de RAF-aanvallen veel zwaarder en intensiever zijn.
- 160 M. Robinson, 'Training the Bomber Force for World War II' in: *Royal Air Force Historical Society Journal*, nr 20, 1999, 8-15 en Dean, *The Royal Air Force*, 68. Veel bommen kwamen bij de inslag niet eens tot ontploffing.
- 161 Calder, *The People's War*, 229-230 en Keegan, *The Second World War*, 420.
- 162 Lynn, *Battle*, 258.
- 163 Davis Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare*, 197-201.
- 164 Keegan, *The Second World War*, 423.
- 165 Middlebrook en Everitt, *The Bomber Command War Diaries*, 268-271.
- 166 Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 170-171.
- 167 De viermotorige bommenwerpers vervingen uiteraard ook de verouderde Wellingtons, Hampdens en Manchesters in de bestaande squadrons.
- 168 Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 171.
- 169 Bishop, *Bomber Boys*, 70 en Congdon, *Per Ardua Ad Astra*, 50-51.
- 170 Conyers Nesbit, *An Illustrated History of the RAF*, 74; Connelly, *Reaching for the Stars*, 83-84 en Read, *The Killing Skies*, 125-129. Een bommenwerper uitgerust met *GLEE* kon via twee radiosignalen naar het doel worden geleid. *OBOE* was eveneens gebaseerd op het gebruik van een radiosignaal, maar was veel nauwkeuriger. Nadeel ervan was dat slechts één toestel tegelijkertijd van dit systeem gebruik kon maken. *H2S* was een radarapparaat waarmee de navigator belangrijke oriëntatiepunten op de grond kon waarnemen.
- 171 Musgrove, *Pathfinder Force* en Bennett, *Pathfinder*.
- 172 Bowman, *The Men who flew the Mosquito*, 47.
- 173 Philpott, *RAF Bomber Units*, 4 en Hastings, *Bomber Command*, 234-235.
- 174 Falconer, *The Bomber Command Handbook*, 118-121 en Grayling, *Among the Dead Cities*, 15-20.
- 175 Bishop, *Wings*, 299-300.
- 176 Middlebrook, *The Nuremberg Raid* en Nelson, *Chased by the Sun*, 184.
- 177 Bowyer, *History of the RAF*, 118-119.
- 178 Keegan, *The Second World War*, 433.
- 179 Overy, *Why the Allies Won*, 131-132 en Greenhouse, Harris, Johnston en Rawling, *The Crucible of War 1939-1945*, 866-867.
- 180 R. Ehlers, 'Bombers, 'Butchers', and Britain's Bête Noire: Reappraising RAF Bomber Command's Role in World War II' in: *Air Power Review* XIV (2011) 2, 5-18.

- 181 Grayling, *Among the Dead Cities*, 179-208.
- 182 Keegan, *The Second World War*, 433; Bishop, *Bomber Boys*, 366-370; C. Black, 'Bomber Command deserves it's WWII memorial – and here is why' in: *The Week* 22 juni 2012; I. Hollingshead, 'Who betrayed the bomber boys?, yesterday channel, review' in: *The Telegraph* 28 juni 2012; R. Gott, 'This flurry of memorials discourages deeper analysis of the cost of war. The planned architectural folly celebrating the achievements of Bomber Command ignores its victims' in: *The Guardian* 21 juni 2012 en D. Crossland, 'Germans grudgingly accept bomber memorial' in: *Spiegel Online* 25 juni 2012.
- 183 Een enkele keer trokken de bommenwerpers wat dieper het binnenland in zoals in augustus 1941 toen de elektriciteitscentrales van Keulen werden bestookt en in december 1942 toen de Philips-fabrieken in Eindhoven het doelwit waren.
- 184 Neillands, *The Dieppe Raid*, 222-223.
- 185 TNA, AIR 25/33, Fighter Command, Code Names en Carter, *Fighter Command*, 50.
- 186 Bij *Fighter Command* bleven alleen squadrons ingedeeld die waren belast met defensieve taken. Om verwarring te voorkomen onderging het 'uitgeklede' commando gelijktijdig een naamswijziging in *Air Defence of Great Britain* (ADGB). Lang zou dit niet duren. Vanaf oktober 1944 kreeg het onderdeel gewoon weer de oude naam.
- 187 Keegan, *The Second World War*, 416.
- 188 Ibidem.
- 189 Conyers Nesbit, *Eyes of the RAF*, 179-197.
- 190 Zij deden dit met behulp van zogenaamde *Airfield Construction Wings* (ACW's) van de RAF.
- 191 Middlebrook, *The Peenemünde Raid*.
- 192 R. Beaumont, 'Defence Against the Flying Bomb' in: *The Putnam Aeronautical Review*, issue number 6 (juni 1990), Londen 1990, 75-82.
- 193 Bowyer, 2 *Group R.A.F.*, 410-411; Korthals Altes, *Luchtgevaar*, 302-303; 'De v-Wapens' in: '40-'45 Toen & Nu, nr. 6, 1-41 en Simpson, *Spitfire Dive-Bombers Versus the V2*, 167-181.
- 194 Green en Fricker, *The Air Forces of the World*, 139.
- 195 Taylor en Moyes, *Pictorial History of the RAF*, 199.
- 196 Barber, *The British Fleet Air Arm in World War II*, 55.
- 197 Conyers Nesbit, *An Illustrated History of the RAF*, 246. De *air estimates* liepen terug van £255,5 miljoen in 1946, via £214 miljoen in 1947 naar £173 miljoen in 1948.
- en Joegoslavië in Groot-Brittannië. Hoewel ook deze Zuid-Europese landen actief werden in de RAF, worden hun luchtmachtmilitairen hier buiten beschouwing gelaten, omdat zij niet vanaf bases in Groot-Brittannië opereerden.
- 3 Zamoyski, *The Forgotten Few*, 30.
- 4 Olson en Cloud, *A Question of Honor*, 80-81.
- 5 Capka, *Red Sky at Night*, 39-48; Gretzyngier en Matusiak, *Polish Aces of World War 2*, 19 en e-mail P. Vancanta 6 november 2006. Dit was de *Groupe de Chasse Polonaise de Varsovie 1/145*.
- 6 Knoblock, *With Great Sacrifice and Bravery...*, 37-42.
- 7 King, 303 (*Polish Squadron*), 19-20.
- 8 A. Brown, 'The Czechoslovak Armed Forces in Britain' in: Conway en Gotovitch, *Europe in exile*, 168-169. De in mei 1940 gepresenteerde plannen om een deel van dit contingent (alsnog) op te nemen in de RAF, strandden voortijdig door de Franse capitulatie.
- 9 A. Brown, 'The Czechoslovak Armed Forces in Britain' in: Conway en Gotovitch, *Europe in exile*, 168-169.
- 10 M.A. Peszke, 'A Synopsis of Polish-Allied Military Agreements During World War Two', in: *The Journal of Military History* XLIV (1980) 3, 128-134.
- 11 G.H. Bennett, 'The RAF's Free French Fighter Squadrons: The Rebirth of French Airpower, 1940-44' in: *Global War Studies* VII (2010) 2, 62-101 en Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 19.
- 12 C. Holmes, 'British Government Policy towards Wartime Refugees' in: Conway en Gotovitch, *Europe in exile*, 14; Dildy, *Dunkirk 1940*, 88-89; A. Brown, 'The Czechoslovak Armed Forces in Britain' in: Conway en Gotovitch, *Europe in exile*, 167-168 en Knoblock, *With Great Sacrifice and Bravery...*, 41-42. Onder de militaire evacués bevonden zich 18.000 Fransen, meer dan 24.000 Polen, een kleine 5.000 Tsjecho-Slowaken en enkele honderden Belgen en Nederlanders.
- 13 Zamoyski, *The Forgotten Few*, 67.
- 14 Arct, *Polish Wings in the West*, 18.
- 15 Bosch, *De Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 17.
- 16 L. de Vos, 'The Reconstruction of Belgian Military Forces in Britain, 1940-1945' in: Conway en Gotovitch, *Europe in exile*, 85-86; 'De Vliegende Vikings. Kent uw Vrienden!' in: *De Vliegende Hollander* z.jg. (1945) 2, z.p.; W. Mohr, 'The contribution of the Norwegian Air Forces in World War II' in: *Air Power History* LXXVII (1997) summer, 30-43 en G.H. Bennett, 'The RAF's Free French Fighter Squadrons: The Rebirth of French Airpower, 1940-44' in: *Global War Studies* VII (2010) 2, 62-101.

HOOFDSTUK 2

- 1 Roy, *The Happy Valley*, 7-8.
- 2 In 1941 en 1942 vestigden zich ook nog de staatshoofden en regeringen van Griekenland

- 17 Tammes, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart*, 2.
 18 Calder, *The People's War*, 132.
 19 Brown, *Airmen in Exile*, 44 en 46.
 20 TNA, AIR 8/370, Copy of a Minute by the Prime Minister and Minister of Defence to General H.L. Ismay 12 juli 1940 en Bond, *Britain, France and Belgium*, 117.
 21 Körver, *De Besluitwetgeving van de Nederlandse regering in Londen*, 87-93.
 22 Allen, *Churchill's Guests*, 46-47.
 23 TNA, FO 371/42299, Treasury figures 11 juni 1944; Cynk, *The Polish Air Force at War*, 553 en M.A. Peszke, 'The Polish Air Force in the United Kingdom, 1939-1946' in: *Royal Air Force Air Power Review XI* (2008) 3, 54-74.
 24 Brown, *Airmen in Exile*, 89 en 184.
 25 NA, 2.05.80, inv.nr. 4307, Brief Gezant der Nederlanden aan minister van Buitenlandse Zaken 31 juli 1940 en Brief minister van Defensie aan minister van Buitenlandse Zaken 14 augustus 1940.
 26 Op de volgende data werden deze overeenkomsten getekend: Polen op 5 augustus 1940 (dat de eerder in juni 1940 gesloten overeenkomst verving), de Vrije Fransen op 7 augustus 1940, Tsjecho-Slowakije op 7 oktober 1940, Noorwegen op 28 mei 1941, Nederland op 5 mei 1942 en ten slotte België op 4 juni 1942.
 27 TNA, AIR 8/370, Organisation of Allied Army, Naval and Air Contingents 14 juli 1940; P. Bell, 'Entente Broken and Renewed: Britain and France, 1940-1945' in: Stone en Sharp, *Anglo-French Relations*, 233; P.M.H. Bell, 'Gaulle, Brig-General Charles de and the Free French' in: Dear en Foot, *The Oxford Companion to the Second World War*, 426-431; B. Coppieters, 'Legitimate Authority' in: Coppieters en Fotion, *Moral Constraints on War*, 46; Brown, *Airmen in Exile*, 170; Zamoyski, *The Forgotten Few*, 76 en Lisiewicz, *Destiny can Wait*, 383-389.
 28 Cormack, *The Royal Air Force 1939-1945*, 18-23.
 29 M.A. Peszke, 'The Polish Air Force in the United Kingdom, 1939-1946' in: *Royal Air Force Air Power Review XI* (2008) 3, 54-74.
 30 TNA, AIR 8/370, Record of a Conference held at the Air Ministry on 14th July, 1940, to discuss the disposal of Allied Air Force Personnel now in the United Kingdom en Johnson, *The Battle of Britain*, 141. Ook de commandant van de belangrijke 11 Group, de Nieuw-Zeelandse air vice-marshal Keith Park, had zijn twijfels over de bruikbaarheid van de buitenlandse jachtvliegers.
 31 Overy, *The Battle*, 42. Churchill was vastberaden 'to make the most of the Poles'.
 32 TNA, AIR 20/1389, Memorandum Director of Operational Training aan Air Officer Commanding-in-Chief Bomber Command 21 september 1940 en Dezarrois, *The Mouchotte Diaries*, 44-45.
 33 Hough en Richards, *The Battle of Britain*, 284.
 34 Capka, *Red Sky at Night*, 67; Dezarrois, *The Mouchotte Diaries*, 44 en 45 en King, 303 (*Polish Squadron*, 40-42).
 35 Zumbach, *On Wings of War*, 65.
 36 TNA, AIR 20/1389, Foreigners in British Squadrons, Pilots.
 37 King, 303 (*Polish Squadron*, 60-62).
 38 C. Hobson, 'The overseas contribution. The Battle of Britain 10 July to 31 October 1940' in: *Air Clues*, August 1990, 312-315. Tijdens de Slag om Engeland vlogen bijna 3.000 jachtvliegers een of meerdere oorlogsmisaties.
 39 Gretzyngier en Matusiak, *Polish Aces of World War 2*, 106; Zamoyski, *The Forgotten Few*, 72; Gretzyngier, *Poles in Defence of Great Britain*, 8 en Mason, *Battle over Britain*, 181. Overigens sneuvelde deze Poolse vlieger minder dan een maand later zelf boven het eiland Wight.
 40 Beevor, *De Tweede Wereldoorlog*, 153-154.
 41 King, 303 (*Polish Squadron*, 26).
 42 Vincent, *Flying Fever*, 94-97.
 43 H.C.T. Dowding, 'The Battle of Britain' in: *The London Gazette* 10 september 1946. In deze uitgave schreef Dowding onder meer: 'My doubts were soon laid to rest, because all three Squadrons [twee Poolse en een Tsjecho-Slowaakse eenheid, EvL] swung in the fight with a dash and enthusiasm which is beyond praise. They were inspired by a burning hatred for the Germans which made them deadly opponents.'
 44 G.H. Bennett, 'The RAF's Free French Fighter Squadrons: The Rebirth of French Airpower, 1940-44' in: *Global War Studies* VII (2010) 2, 62-101.
 45 TNA, AIR 2/5663, Directorate of Allied Air Co-operation.
 46 *Ibidem*.
 47 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 94-104.
 48 Zamoyski, *The Forgotten Few*, 7 en Dezarrois, *The Mouchotte Diaries*, 128.
 49 Geldhof, *De Vliegtuigen van het 320 Squadron*, 173-175; Flinterman, *Jachtvlieger*, 72; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1009, Brief G. Steen aan J.L. Plesman 15 mei 1942; inv.nr. 928, Brief T. van Rossum aan R. Parsons 2 juni 1991; "Hamburging the Hun" in *Knickerbocker Weekly* III (1943) 44, 6 en Rowland, *Recollection of War in the Air*, 36.
 50 TNA, AIR 20/1389, Appendix A. Battle Order Allied Air Forces 30 juni 1943.
 51 Hurt, *Czechs in the RAF*, 31; Zamoyski, *The Forgotten Few*, 125 en King, 303 (*Polish Squadron*, 27).
 52 *Enquêtemissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 8c-1, 302-307, Verhoor Robbert Jacques

- Emile Marie van Zinnicq Bergmann 31 mei 1949.
- 53 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 488.
- 54 Ziegler, *The Story of 609 Squadron*, 335 en 343 en Duprier, *Les Français du "B.Flight"*.
- 55 J. Leeming, 'The dashing, womanising Battle of Britain hero who stole my heart' in: *The Daily Mail* 15 september 2010 en Dezarrois, *The Mouchotte Diaries*, 100.
- 56 Dundas, *Flying Start*, 106.
- 57 Bishop, *Fighter Boys*, 240.
- 58 E-mail C.S. Bell 26 maart 2012.
- 59 Bishop, *Fighter Boys*, 241.
- 60 Olson en Cloud, *A Question of Honor*, 168.
- 61 Zamoyski, *The Forgotten Few*, 109-110; Olson en Cloud, *A Question of Honor*, 173-174 en Dezarrois, *The Mouchotte Diaries*, 187.
- 62 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 87, zonder datum.
- 63 G.H. Bennett, 'The RAF's Free French Fighter Squadrons: The Rebirth of French Airpower, 1940-44' in: *Global War Studies VII* (2010) 2, 62-101 en Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 13.
- 64 TNA, AIR 20/1389, Completion of Training of Partially Trained Foreign Pilots 6 september 1940.
- 65 R. Cajot, '1940-1941. Beschouwingen over de Vorming en de Activiteit van de Eerste Belgische School van de Militaire Luchtvaart te Odiham, Engeland' in: *Brussels Air Museum 3^e trimester* (2001) 111, 18-24 en Guinn, *The Arnold Scheme*, 33.
- 66 K.L. Kleve, 'Occupation and Exile: 1940-1945' in: *100 Years of Norwegian Aviation*, 37-39.
- 67 Meyer, *Hårens og Marinens flyvåpen*, 174-214.
- 68 Arct, *Polish Wings in the West*, 18.
- 69 Zumbach, *On Wings of War*, 65.
- 70 Donaldson, *The British Council*, 116.
- 71 Lisiewicz, *Destiny can Wait*, 333-334.
- 72 TNA, AIR 33/4, Report No. 88. Visit to Carew Cheriton on 7th September 1940. Notes by the Inspector General.
- 73 NIMH, Losse Stukken, 057, inv.nr. 2326, Navigational error led to wrong target. International intercom.
- 74 Jubelin, *The Flying Sailor*, 119.
- 75 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 475, e-mail P. Graham 14 oktober 2004.
- 76 M.A. Peszke, 'The Polish Air Force in the United Kingdom, 1939-1946' in: *Royal Air Force Air Power Review XI* (2008) 3, 54-74.
- 77 Oppericht werden achtereenvolgens: het 306 Squadron (september 1940); het 308 Squadron (september 1940); het 315 Squadron (januari 1941); het 316 Squadron (februari 1941); het 317 Squadron (februari 1941) en het 318 Squadron (maart 1943).
- 78 Cynk, *The Polish Air Force at War, Vol. 1*, 205 en 216; Arct, *Polish Wings in the West*, 109; Zamoyski, *The Forgotten Few*, 108 en Green en Fricker, *The Air Forces of the World*, 211.
- 79 Er konden gedurende de oorlogsjaren meer dan dertig bevestigde luchtoverwinningen worden behaald.
- 80 Arct, *Polish Wings in the West*, 101.
- 81 Lisiewicz, *Destiny can Wait*, 383-389.
- 82 TNA, AIR 2/2512, Training, Employment and Organisation of Free French Personnel in UK, 1940.
- 83 Ketley, *French Aces of World War 2*, 46; Thomas en McCouaig, *Foreign Volunteers of the Allied Forces*, 20 en Orange, *Tedder*, 138. Eind 1941 waren inmiddels 205 Fransen opgenomen RAFVR. De Gaulle beschouwde zijn landgenoten die bij de RAFVR dienst hadden genomen als deserteurs die dienden te worden gearresteerd en veroordeeld.
- 84 Tot deze groep behoorden 186 vliegers en 17 navigators. De commandant was toen inmiddels *général Martial Valin*.
- 85 Internet: <http://www.airspacemag.com/military-aviation/connection.html>, C. Posey, The French-Russian Connection.
- 86 TNA, AIR 2/8238, Organisation of Allied Naval, Army and Air Contingents. Twenty-Third Report for the Quarter ending December 31, 1942 en Lambermont, *Lorraine Squadron*, 40.
- 87 Internet: <http://www.airspacemag.com/military-aviation/connection.html>, C. Posey, The French-Russian Connection.
- 88 Wesseling, *Frankrijk in Oorlog*, 246-250 en TNA, AIR 2/8238, Organisation of Allied Naval, Army and Air Contingents. Twenty-Sixth Report for the Quarter ending September 30, 1943. De 'nieuwe' Franse luchtmacht kwam onder bevel te staan van *général René Bouscat*. De voormalige commandant van de Vrije Franse Luchtmacht, *général Valin*, kreeg aanvankelijk de functie van vicecommandant en hoofd van de Franse luchtmacht in Groot-Brittannië en de Sovjet-Unie. In oktober 1944 volgde hij Bouscat op.
- 89 Sampson en Franks, *Spitfire Offensive*, 143 en G.H. Bennett, 'The RAF's Free French Fighter Squadrons: The Rebirth of French Airpower, 1940-44' in: *Global War Studies VII* (2010) 2, 62-101.
- 90 TNA, AIR 2/5151, Telegram onbekende functionaris aan United Kingdom High Commissioner in Canada 6 juli 1940.
- 91 W. Mohr, 'The contribution of the Norwegian Air Forces in World War II' in: *Air Power History LXXVII* (1997), summer, 30-43 en Loken, *From Fjord to Frontier*, 120-123.
- 92 TNA, AIR 8/370, Brief lieutenant commander T. Diesen aan air commodore A.R. Boyle 8 april 1941.

- 93 E-mail M. Planthoin 20 december 2010. Zij traden in Noorse dienst omdat de Deense regering in april 1940 in eigen land was achtergebleven. In totaal ongeveer honderd andere Deense vrijwilligers namen rechtstreeks via de RAFVR en de Canadese luchtmacht dienst bij de geallieerde luchtstrijdkrachten.
- 94 W. Mohr, 'The contribution of the Norwegian Air Forces in World War II' in: *Air Power History* LXXVII (1997) summer, 30-43.
- 95 Meyer, *Hérens og Marinens flyvåpen*, 332. De andere Noorse eenheid in Fighter Command, het 332 Squadron, stond op de zesde plaats.
- 96 'Kent Uw Vrienden! De Vliegende Vikings' in: *De Vliegende Hollander* z.jg. (1945) 2, z.p.
- 97 Jary, *Portrait of a Bomber Pilot*, 104.
- 98 De Winter en Doreleijers, *Luchtmachtstructuren in Beweging*, 60-62.
- 99 Hurt, *Czechs in the RAF*, 561.
- 100 Brown, *The Czechoslovak Air Force in Britain*, 7.
- 101 Hurt, *Czechs in the RAF*, 8.
- 102 *In Vogelvlucht*, 18-19.
- 103 Decat, *De Belgen in Engeland 40/45*, 129 en Beedle, *43 Squadron*, 193 en 315.
- 104 In november 1941 verhuisde het depot naar Malvern en in 1943 werd deze locatie verruild voor Goring-on-Thames.
- 105 Rens e.a., *De Luchtmacht*, 24.
- 106 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 672.
- 107 Brown, *Airmen in Exile*, 5 en Körver, *De Besluitwetgeving van de Nederlandse Regering*, 94-95.
- 108 Lambermont, *Lorraine Squadron*, 79-81.
- 109 G.H. Bennett, 'The RAF's Free French Fighter Squadrons: The Rebirth of French Airpower, 1940-44' in: *Global War Studies* VII (2010) 2, 62-101.
- 110 W. Mohr, 'The contribution of the Norwegian Air Forces in World War II' in: *Air Power History* LXXVII (1997) summer, 30-43.
- 111 Hof, *Niet Schieten...*; Donnet, *Flight to Freedom*; Divoy, *Cap 300*; Dezarrois, *The Mouchotte Diaries*, 159 en Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 89.
- 112 Carroll, *The great escape from Stalag Luft III*, 86.
- 113 G.H. Bennett, 'The RAF's Free French Fighter Squadrons: The Rebirth of French Airpower, 1940-44' in: *Global War Studies* VII (2010) 2, 62-101.
- 114 Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 21.
- 115 Brown, *Airmen in Exile*, 210.
- 116 TNA, AIR 2/8238, Twenty-Fifth Report for the Quarter ending June 30, 1943; AIR 2/8160, Brief Under-Secretary of State aan diverse RAF-commandanten 3 december 1942 en 30 januari 1943; Rémy, *L'opération Jérico* en Brown, *Airmen in Exile*. Leboutte vloog vanaf 1942 bij het 141 Squadron en wist tijdens een nachtelijke operatie met een Mosquito-nachtjager zelfs een luchtoverwinning te behalen. De waarnemer Livry-Level voltooide minstens drie *tours of operations* in *Coastal Command*, *Bomber Command* en de 2ND TAF.
- 117 Cynk, *History of the Polish Air Force*, 207 en M.A. Peszke, 'A Synopsis of Polish-Allied Military Agreements During World War Two' in: *The Journal of Military History* XLIV (1980) 3, 128-134.
- 118 Cynk, *The Polish Air Force at War*, Vol. 1, 160.
- 119 TNA, AIR 2/8159, Telegram Dominions Office aan United Kingdom High Commissioner in Canada 20 januari 1942; Telegram Dominions Office aan United Kingdom High Commissioner in Canada 26 februari 1942; AIR 46/29, History of UKALM; AIR 46/60, Brief air marshal B. Sutton aan Air Ministry 13 december 1944; NA, 2.13.71, inv.nr. 352, Brief flying officer M.J.B. Stoker aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 5 januari 1942; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 78, Brief air commodore H.G. Crowe aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 2 februari 1942 en Brief minister van Oorlog a.i. aan Under-Secretary of State for Air 20 februari 1942.
- 120 NA, 2.13.71, inv.nr. 146, Brief minister van Oorlog aan minister van Marine 28 oktober 1943. Deze eenheid stond onder commando van squadron leader John Kellock. Hij werd in juni 1944 tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau benoemd vanwege zijn 'bijzondere bereidwilligheid en persoonlijke belangstelling' waardoor veel van 'het meestal jeugdige Nederlandsch personeel' zich al snel thuis ging voelen in de RAF.
- 121 In het bijzonder op 31 EFTS te De Winton, 32 SFTS te Moose Jaw en 34 SFTS te Medicine Hat werd veel buitenlands personeel opgeleid. Verder kwamen buitenlandse trainees terecht op 6 EFTS te Prince Albert, 13 SFTS te North Battleford en 4 SFTS te Saskatoon.
- 122 TNA, AIR 29/623, Operational Record Book 31 EFTS 22 juli 1942.
- 123 Hatch, *Aerodrome of Democracy*, 185-188 en internet: www.rcaf.com, British Commonwealth Air Training Plan. De getallen variëren nogal in de verschillende bronnen.
- 124 Cynk, *The Polish Air Force at War*, Vol. 1, 161. Zoals aangegeven, eiste de RAF dat in nationale eenheden de grondstaf eveneens van buitenlandse afkomst was. Na een keuring en selectieprocedure vertrokken de uitverkoren militairen naar een technische school voor hun opleiding. Alleen de Poolse luchtmacht leidde haar grondpersoneel semiautonom op.
- 125 De Poolse trainingseenheid was 18 (Polish) OTU. Nationale *flights* en detachementen

- waren onder meer te vinden bij 1 (c) OTU, 6 OTU en 13 OTU.
- 126 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 84, Beschouwing over de Opleiding in het Empire Training Scheme in verband met de Opleiding van Nederlandsche Vliegers door reserve kapiteinvlieger N.W. Sluyter 20 september 1944.
- 127 TNA, AIR 20/1389, Loose Minute T.P. 686 24 mei 1944.
- 128 TNA, AIR 20/1389, Notitie s.78106/AFL8 21 januari 1944; Notitie L.M. 1357/DTO, Allied Air Crews 20 januari 1944.
- 129 Cynk, *History of the Polish Air Force*, 207.
- 130 "Little Norway" in *Pictures*, z.p.
- 131 Wittert van Hoogland, *Een halve eeuw Militaire Luchtvaart*, 207.
- 132 TNA, AIR 2/8238, Report on the Allied Air Forces for the period from 1 January 1945 to 1 April 1945 en Funnekotter, *ACE*, 408.
- 133 Godefroy, *Lucky* 13; P.E. van Loo, 'Hugh Constant Godefroy (28 oktober 1919 – 3 april 2002). Een portret van een markante jachtvlieger' in: *Spinner* nr. 5, juli 2002, 8-12 en A. Staarman, 'Hugh Constant Godefroy' in: *Onze Luchtmacht XLVII* (1995) 6, 5-7.
- 134 Grimm, Van Loo en De Winter, *Vliegvelden in Oorlogstijd*, 378-379. Het was daarom opmerkelijk dat het Noorse 331 Squadron eind december 1944 tijdens een van de nog zeldzame luchtgevechten in één keer elf vijandelijke jachtvliegtuigen wist neer te schieten, zonder dat eigen verliezen werden geïncasseerd.
- 135 Shores, *Aces High. Volume 2*, 210-250. Andere bronnen spreken van respectievelijk 44 en 23 vernietigde v-1's. Burgwal werd voorgedragen voor het Britse *Distinguished Flying Cross* (DFC) maar zou deze onderscheiding nooit ontvangen nadat hij op 13 augustus 1944 niet terugkeerde van een gevechtsoperatie.
- 136 Cynk, *The Polish Air Force at War*, Vol. 1, 283, 294 en 310 en Arct, *Polish Wings in the West*, 109.
- 137 Biegański, *Poles in the Battle of Western Europe*, 138. In totaal wierpen Poolse eenheden tussen 1940 en 1945 13.206 ton bommen af. Het totale afgeworpen bommentonnage van *Bomber Command* tijdens de oorlogsjaren bedroeg ruim 1.3 miljoen ton.
- 138 Bowyer, *Coastal Command at War*, 151 en Bowman, *Mosquito Bomber/Fighter-Bomber Units*, 77. Een van de meest succesvolle en bekende buitenlanders in *Coastal Command* was de Franse wing commander Max Guedj. Hij sneuvelde in januari 1945 tijdens een aanval op Duitse schepen bij Narvik.
- 139 Zamoyski, *The Forgotten Few*, 196. Het vliegend personeel van het Poolse 305 Squadron werd door collega's zelfs spottend 'the flying granddads' genoemd.
- 140 Dudley-Gordon, *I Seek my Prey in the Waters*, 170.
- 141 TNA, AIR 2/8238, Report on the Allied Air Forces for the period 21 June 1944 to 20 September 1944.
- 142 Hastings, *Bomber Command*, 235.
- 143 Beevor, *De Tweede Wereldoorlog*, 159.
- 144 Wilson, *Bomber Boys. The RAF Offensive of 1943*, 70. De instructie was om in zo'n geval het toestel boven Groot-Brittannië per parachute te verlaten.
- 145 TNA, AIR 2/8238, Organisation of Allied Naval, Army and Air Contingents. Twenty-Fifth Report for the Quarter ending June 30, 1943.
- 146 Kettle, *French Aces of World War 2*, 45 en Hall, *No 91 'Nigeria' Squadron*, 41.
- 147 Decat, *De Belgen in Engeland 40/45*, 129; Beedle, *43 Squadron*, 193 en 315 en Cynk, *The Polish Air Force at War*, Vol. 1, 243.
- 148 Deere, *Nine Lives*, 180 en Van Loo, *We flew the rocket firing Typhoon*, 189. Haabjörn leidde tussen januari en augustus 1944 de met Typhoons uitgeruste 124 Wing van de 2ND TAF, terwijl de met Mustangs vliegende Bentwaters- en Hunsdon-Wings van *Fighter Command* begin 1945 onder bevel stonden van respectievelijk Birksted en Christof.
- 149 Zamoyski, *The Forgotten Few*, 131 en Cynk, *The Polish Air Force at War*, Vol. 1, 243. Dit was onder meer vanaf medio 1942 het geval op het door Pools personeel gedomineerde Northolt en vanaf de zomer van 1944 op het vooral door Franse militairen bevolkte Elvinton.
- 150 G.H. Bennett, 'The RAF's Free French Fighter Squadrons: The Rebirth of French Airpower, 1940-44' in: *Global War Studies VII* (2010) 2, 62-101 en TNA, AIR 27/1092, Operational Record Book 167 Squadron 24 en 26 oktober 1942. De Franse jachtvliegers kregen begin 1941 hiervoor geen permissie omdat (onterecht) werd gevreesd dat hen executie wachtte wanneer zij zouden worden neergeschoten. Nederlandse jachtvliegers werd medio 1942 een verbod opgelegd omdat dit de kans op verliezen deed toenemen, waardoor het de ambitie om een eigen *fighter squadron* te kunnen oprichten in de weg stond.
- 151 Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 131.
- 152 NIMH, Lutz, 710, inv.nr. 4 6 november 1942.
- 153 M.A. Peszke, 'The Polish Government's Aid to Liaison with it's Secret Army in Occupied Poland, 1939-1945' in: *Military Affairs LII* (1988) 4, 197-202.
- 154 Arct, *Polish Wings in the West*, 126-128; Olson en Cloud, *A Question of Honor*, 330; M.A. Peszke, 'Polish Special Duties Flight No. 1586 and the Warsaw Uprising' in: *Air Power History*

- LIII (2006) 2, 32-37; Orange, *Slessor*, 160-166 en Pitchfork, *The Royal Air Force Day by Day*, 252-253.
- 155 G.H. Bennett, 'The RAF's Free French Fighter Squadrons: The Rebirth of French Airpower, 1940-44' in: *Global War Studies* VII (2010) 2, 62-101; Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 71 en De Win, 349 (*Belgian Squadron R.A.F.*, 102-107. Er kwam wel toestemming voor een aanval op het Duitse hoofdkwartier in Brussel door Belgische Spitfires tijdens de viering van de Onafhankelijkheidsdag op 21 juli 1944. Uiteindelijk werd deze missie afgeblazen uit vrees voor burgerslachtoffers.
- 156 Ziegler, *The Story of 609 Squadron*, 257-259 en Decat, *De Belgen in Engeland 40/45*, 126-128. De Sélvs de Longchamps zou nooit terugkeren naar zijn geboortestad. In augustus 1943 kwam hij om het leven toen hij na een nachtelijke missie neerstortte op zijn thuisbasis nadat de staart van zijn Typhoon onverwachts was afgebroken.
- 157 Dit waren 131 (*Polish*) Wing en 133 (*Polish*) Wing, 132 (*Norwegian*) Wing, (kortstondig) 134 (*Czech*) Wing en de grotendeels uit Franse eenheden bestaande 145 Wing.
- 158 Deere, *Nine Lives*, 255.
- 159 TNA, AIR 2/8238, Report on the Allied Air Forces for the period 21 June 1944 to 20 September 1944 en Report on the Allied Air Forces for the period 21 September 1944 to 20 December 1944.
- 160 Biegański, *Poles in the Battle of Western Europe*, 133.
- 161 TNA, AIR 27/1738, Operational Record Book 341 Squadron 13 juni 1944.
- 162 NIMH, audiovisuele collectie, D1191, Terugkeer van den Vliegende Hollander en Van der Kop, 'Neem het Over', 356-360.
- 163 G.H. Bennett, 'The RAF's Free French Fighter Squadrons: The Rebirth of French Airpower, 1940-44' in: *Global War Studies* VII (2010) 2, 62-101.
- 164 TNA, AIR 20/6211, Casualties to R.A.F. Dominion and Allied Personnel at R.A.F. Posting Disposal 3rd September 1939 - 14th August 1945 Amended as at 31.5.47.
- 165 Rens, *De Luchtmacht*, 34.
- 166 Brown, *Airmen in Exile*, 175.
- 167 Zamoyski, *The Forgotten Few*, 185.
- 168 Idem, 206.
- 169 Idem, 201.
- 170 Cynk, *The Polish Air Force at War*, Vol. 2, 540-543.
- 171 Zamoyski, *The Forgotten Few*, 212-213; M. Scisłowska, 'Suffering Hidden for 60 Years: Imprisoned Mothers' in: *Toronto Star*, 10 januari 2008; 'General Stanisław Skalski. Top Polish ace of the Second World War who fought daringly in Poland, over London and in North Africa' in: *The Times* 15 november 2004 en 'General Stanisław Skalski. Leading Polish fighter ace of the Second World War with 22 victories to his name' in: *The Independent* 23 november 2004. Hieronder bevond zich ook de eerdergenoemde luchtaas Stanisław Skalski.
- 172 Zamoyski, *The Forgotten Few*, 210 en M.A. Peszke, 'The Polish Air Force in the United Kingdom, 1939-1946' in: *Royal Air Force Air Power Review* XI (2008) 3, 54-74.
- 173 Saunders, *Royal Air Force 1939-1945, Volume III*, 370.
- 174 Brown, *The Czechoslovak Air Force in Britain*, 161-162.
- 175 Green en Fricker, *The Air Forces of the World*, 78-81.
- 176 Hurt, *Czechs in the RAF*, 8.
- 177 Internet: www.radio.cz/en/section/talking/Czech-pilots-in-the-raf.
- 178 Ibidem en www.stanfordalumni.org/travel-withrico/44/OlgaStoryfoto.htm.
- 179 I. Lukes, 'KAMEN: A Cold War Dangle Operation with an American Dimension, 1948-52' in: *Studies in Intelligence* LV (2011) 1, 1-12.
- 180 Lukes, *On the Edge of the Cold War*, 217-220.
- 181 Capka, *Red Sky at Night*, 171-192; M. Ludikar, 'Short history of the Czechoslovak Air Force in World War II' in: White, *On all Fronts*, 51-59 en B. Velvarský, 'Final chapter of Czechoslovak Wing in England' in: White, *On all Fronts*, 253-255.
- 182 Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 199; Rens, *De Luchtmacht*, 30; De Winter en Van Loo, *Luchtmachtbevelhebbers geportretteerd*, 45-76 en 123-138. In België was Lucien Leboutte na de oorlog de eerste commandant van de Belgische luchtmacht. In Nederland schopten Heije Schaper en Gerrit van der Wolf het tot bevelhebber van de Koninklijke Luchtmacht en bekleedde Robbie Wijting een aantal jaren de functie van chef Defensiestaf. Odd Bull was enige tijd in functie als bevelhebber van de Noorse luchtmacht en in Frankrijk was Michel Fourquet een periode actief als chef van de Generale Staf.
- 183 Longmore was lid van het zogenoemde *Post-Hostilities Planning Committee* (PHPC) van het Britse luchtvaartministerie.
- 184 TNA, AIR 2/8238, Report on the Allied Air Forces for the period from 21 March 1944 to 20 June 1944.
- 185 TNA, AIR 2/8238, Organisation of Allied Naval, Army and Air Contingents. Twenty-Sixth Report for the Quarter ending September 30, 1943.

- 186 Rens, *De Luchtmacht*, 30. Zo dienden bij het 525 Squadron aan het eind van de oorlog niet minder dan zestig Belgische militairen.
- 187 TNA, AIR 2/8238, Report on the Allied Air Forces for the period from 21 December 1943 to 20 March 1944 en Report on the Allied Air Forces for the period from 21 March 1944 to 20 June 1944.
- 188 TNA, AIR 2/8238, Report on the Allied Air Forces for the period from 21 March 1944 to 20 June 1944.
- 189 TNA, AIR 2/8238, Report on the Allied Air Forces for the period from 21 June 1944 to 20 September 1944; Report on the Allied Air Forces for the period from 1 January 1945 to 1 April 1945; Rens, *De Luchtmacht*, 25 en Bosch, *De Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 234-235.
- 190 E-mail J.A.C. Bartels 21 november 2010.
- 191 Brown, *Airmen in Exile*, 157-161. In navolging van de RAF en de *Armée de l'Air* kregen ook in de drie kleinere West-Europese landen de 'nieuwe' luchtwapens nu een autonome status binnen hun krijgsmacht. Bij de Noorse luchtmacht was dit al in november 1944 het geval. Die van België en Nederland volgden in respectievelijk 1949 en 1953.
- 192 Bridgman, *Jane's All The World's Aircraft 1947*, 13a; Rens, *De Luchtmacht*, 32 en 38; Allen, *Battle for Britain*, 137-138; Hoogendijk en Nijsen, *Bandbox*, 48 en Green en Fricker, *The Air Forces of the World*, 211. Frankrijk kreeg - naast Amerikaanse vliegtuigen - de beschikking over ruim 1.400 toestellen van Britse makelij. Nederland, België en Noorwegen namen meer dan 450, 260 en 110 vliegtuigen over, waaronder Spitfires en Meteor- en Vampire-straalvliegtuigen.
- 193 Green en Fricker, *The Air Forces of the World*, 31, 103 en 203. Frankrijk bouwde rond 1950 meer dan 430 Vampires, terwijl in Nederland en België in dezelfde periode enkele honderden Meteors uit de fabrieken rolden.
- 194 "'Soesterberg" en Biggin Hill" in: *De Vliegende Hollander* z.jg. (1946) 9, 1.
- 195 Green en Fricker, *The Air Forces of the World*, 95-109.
- augustus 1940; War Cabinet. Allied Forces (Official) Sub-Committee. Revised Draft Naval Air Arm Agreement with the Netherlands Authorities 6 september 1940 en Neuman, *Impasse te Londen*, 67.
- 4 TNA, FO 371/32206, Netherlands Forces Agreement en Brown, *Airmen in Exile*, 196-197.
- 5 'Netherlands Army in Britain' in: *Daily Mail* 4 mei 1942.
- 6 NA, 2.13.71, inv.nr. 314, Agreement between the Government of the United Kingdom and the Netherlands Government concerning the Organisation and Employment of the Netherlands Armed Forces in the United Kingdom.
- 7 NA, 2.13.71, inv.nr. 446, Verslagen van de Geschiedenis van onderdelen van de Koninklijke Landmacht in Engeland. Concepten. Met Kanttekeningen. Algeheel Overzicht.
- 8 Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas*, 281 en 351.
- 9 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 30.
- 10 Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1, 326-335.
- 11 Schoenmaker, Peucker, Lemmers, *Plein* 4, 111-112 en Van der Zee, Kok en Somers, *Londen in Oorlogstijd*, 25-29.
- 12 NA, 2.13.71, inv.nr. 351, Instructie voor de Koninklijke Nederlandsche Militaire Missie 11 september 1941.
- 13 NA, 2.13.71, inv.nr. 100, Brief minister van Defensie aan koningin Wilhelmina 13 november 1940; Brief onbekende functionaris van Buckingham Palace aan prins Bernhard 6 november 1940 en Instructie voor den hoofdverbindingsofficier 13 november 1940.
- 14 NA, 2.13.71, inv.nr. 191, Brief minister van Oorlog a.i. aan Hr.Ms. Gezant te Londen 11 augustus 1941 en *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 8c-1, 382-388, Verhoor Johan Willem van Oorschot 6 juli 1949.
- 15 NA, 2.13.71, inv.nr. 959, Brief Hoofd Nederlandsche Militaire Missie aan Hoofd Afdeling VI, Ministerie van Defensie 17 februari 1941; inv.nr. 274, Brief minister van Defensie aan minister van Justitie 15 mei 1941; Brief minister van Defensie aan minister van Justitie 15 mei 1941; inv.nr. 314, Nota van de minister van Oorlog 29 oktober 1943; inv. nr. 362, Geschreven brief J.G.W. Zegers aan minister van Defensie 30 mei 1940; Geschreven brief Minister van Defensie aan voorzitter van de Raad van Ministers 24 september 1940; P.E. van Loo en A.C. Tjepkema, 'De ontwikkeling van het Nederlandse luchtwapen. Johan Zegers als prominent denker' in: *Militaire Spectator* CLXXVII (2008) 4, 227-239 en Hagens, *Londen of Berlijn?*, deel 1, 193.
- 16 NA, 2.13.71, inv.nr. 213, Opheffing Nederlandsche Militaire Missie; inv.nr. 207, Brief minis-

HOOFDSTUK 3

- 1 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 2 en Hellema, *Nederland in de Wereld*, 96-100.
- 2 NA, 2.13.71, inv.nr. 446, Verslagen inzake de geschiedenis van onderdelen van de Koninklijke Landmacht in Engeland. Concepten. Met kanttekeningen. Algeheel overzicht.
- 3 TNA, AIR 2/5035, War Cabinet. Allied Forces (Official) Sub-Committee. Jurisdiction over Allied Forces in the United Kingdom 4

- ter van Oorlog aan koningin Wilhelmina 3 mei 1943 en inv.nr. 209, Brief minister van Oorlog aan koningin Wilhelmina 5 juli 1943. De opheffing van de militaire missie vond plaats als gevolg van de plaatsing van een militair attaché (generaal-majoor H.J. Phaff) en adjunct-militair attaché (majoor L.J.A. Schoonenberg) aan het Hof van St. James.
- 17 Bakker, *Het Fotoarchief van prins Bernhard*, z.p. en NA, 2.05.80, inv.nr. 4313, Rapport G.F.J. Jongbloed en G.A.C. Overgaauw 8 mei 1942.
- 18 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 949, Brief H. Schaper aan R. en H. Schaper 12 augustus 1940.
- 19 TNA, AIR 2/6210, Brief prins Bernhard aan A. Sinclair 4 maart 1941; Brief A. Sinclair aan prins Bernhard 19 maart 1941; Brief prins Bernhard aan A. Sinclair 23 maart 1941 en Minute 6, wing commander L. Greig aan air marshal P. Babington 19 maart 1941.
- 20 TNA, PREM 3/22/1, Weekly report to the Cabinet on the Progress and Condition of Allied Naval Contingents 18 juli 1940 en J. Hoffenaar en P. Kamphuis, 'De Diplomaat in Uniform: de Militaire Attaché' in: De Graaff en Hellema, *Instrumenten van Buitenlandse Politiek*, 53-61.
- 21 NA, 2.13.71, inv.nr. 147, Ministerieele Beschikking van 27 augustus 1943, Afd. I A, nr. 10, Instructie voor den Inspecteur der Nederlandse Troepen.
- 22 NA, 2.13.71, inv.nr. 512, Memorandum over afdeling VIII, Ministerie van Defensie, later afdeling IV, Ministerie van Oorlog; 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 3 8 november 1940 en Bekendmaking nr. 21 25 februari 1942; inv.nr. 7, Orders voor vrijdag 10 juli 1942 en J. Bradley, 'N.E.I. Air Force Grows New Wings in Kansas' in: *Knickerbocker Weekly* 7 september 1942, 17-22. Het waren niet de enige initiatieven. Om het Engels van de Nederlandse militairen verder op te krikken, werd ook nog gebruikgemaakt van een herdruk van de taalgids *Hoe maak ik mij verstaanbaar in Engeland*, het door de *British Council* vervaardigde studieboek *Basic English voor Dutch Students* en de uitgave *Engels voor iedereen*.
- 23 NIMH, dossier 600/16, Rapport hoofd van de Nederlandse Militaire Missie aan minister van Defensie 7 juni 1940.
- 24 NIMH, Lutz, 710, inv.nr. 1 10 juni 1940.
- 25 TNA, PREM 3/221/1, Brief J.H. Peck aan V.G.F. Bovenizer, War Office 14 juni 1940; NA, 2.13.71, inv.nr. 93, Brief hoofd van de Nederlandse Militaire Missie aan minister van Defensie 30 juni 1940; inv.nr. 446, Verslagen inzake de geschiedenis van onderdelen van de Koninklijke Landmacht in Engeland. Concepten. Met kanttekeningen. Algeheel overzicht en inv.nr. 358, Lijst met in Engeland gearriveerd Nederlands personeel en categorisering op mate van betrouwbaarheid.
- 26 NA, 2.13.71, inv.nr. 358, Lijst met in Engeland gearriveerd Nederlands personeel en categorisering op mate van betrouwbaarheid.
- 27 NA, 2.13.71, inv.nr. 188, Brief minister van Defensie aan het hoofd van de Nederlandse Militaire Missie 6 maart 1941; inv.nr. 185, Brief Commissie van Onderzoek aan minister van Defensie 17 juli 1940; Brief minister van Defensie aan het hoofd van de Nederlandse Militaire Missie 2 augustus 1940; Rapport van de Commissie van Onderzoek inzake Tweede Luitenant der Infanterie G. van der Wolf 16 juli 1940; Rapport van de Commissie van Onderzoek inzake Sergeant C. Geesink 16 juli 1940 en De Winter en Van Loo, *Lucht-machtbevelhebbers geportretteerd*, 123-138. De leerling-vlieger die werd geïnterneerd was sergeant L.A. Vellekoop. Overigens zou hij in 1941 weer terugkeren in de Nederlandse geleerden. Vellekoop werd in 1946 uit militaire dienst ontslagen. De overige negen, inclusief twee andere leerling-vliegers – tweede luitenant G. van der Wolf en sergeant C. Geesink – werden van verdere vervolging gevrijwaard. Zij zouden later alsnog toestemming krijgen hun vliegcarrière voort te zetten. Van der Wolf kwam bij het 320 Squadron terecht en Geesink eerst bij het 41 Squadron en vervolgens bij het 167 Squadron. Beiden overleefden de oorlog.
- 28 NA, 2.12.29, inv.nr. 48, Memorandum from Royal Air Force Station Calshot to Headquarters No. 17 Group 10 juni 1940.
- 29 NA, 2.12.29, inv.nr. 48, Brief Bevelhebber der Zeestrijdkrachten aan Commandant der Zee-macht in Nederlandsch-Indië 21 januari 1941.
- 30 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 436, Interview met G. Emmens 2 oktober 1998.
- 31 NIMH, Losse Stukken, 057, inv.nr. 1032, Dagboekbrieven en stukken met betrekking tot het oneervol ontslag van Commandant Eskader Vliegtuigen Freddy Bakker in Engeland, mei-december 1940 1 september 1940; De Wijn, *Ontsnapping uit Kudelstaart*, 21; *Enquête-commissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 8c-II, 1434, Verhoor Heije Schaper 9 maart 1955; Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 69 en Elias, *Dan liever de lucht in*, 166. De watervliegtuigen streken in Frankrijk neer te Cherbourg en Brest.
- 32 NIMH, 409, gevechtsverslagen en -rapporten mei 1940, nr. 443018, Overzicht van de tussen de Britsche Legatie en den Kapt. J.H. van Giessen gevoerde onderhandelingen, 1940; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 9, Brief ir. H.F. de Jonge aan F. Gerdessen 4 juni 1986;

- NIMH, Biografieën Luchtmachtpersoneel Nederland, 700, inv.nr. 2679, L.A.M. Koppert en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 234, *Belevenissen en Getuigenissen uit het leven van Johan Pieter Berdenis van Berlekom (1901-1994)* (ongepubliceerd typoscript), 27. Commandanten en instructeurs van beide vlieg scholen hadden voor het uitbreken van de oorlog mondeling instructies ontvangen om in geval van een Duitse inval een evacuatie in gang te kunnen zetten.
- 33 NA, 2.13.71, inv. nr. 92, Brief luitenant-kolonel D. van Voorst Evekink aan kapitein H. Nieuwenhuis 28 mei 1940; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 234, *Belevenissen en Getuigenissen uit het leven van Johan Pieter Berdenis van Berlekom (1901-1994)* (ongepubliceerd typoscript), 32 en Tammes, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart*, 1-2.
- 34 TNA, AIR 29/739, Operational Record Book 6 School of Technical Training, Hednesford; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 234, *Belevenissen en Getuigenissen uit het leven van Johan Pieter Berdenis van Berlekom (1901-1994)* (ongepubliceerd typoscript), 39.
- 35 D. Starink, 'De samenvoeging van de departementen van Marine en Oorlog en de vergeefse fusieproposities van de vliegdiens ten van leger en vloot in het interbellum' in: *Mars et Historia XLVII* (2013) 1, 22-38.
- 36 NA, 2.13.71, inv.nr. 96, Brief E.F.M.J. Michiels van Verduynen aan minister van Buitenlandse Zaken 12 juli 1940.
- 37 NA, 2.13.71, inv.nr. 949, Brief kapitein L.J.A. Schoonenberg aan wing commander C. Porri 10 juni 1940.
- 38 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 34; TNA, AIR 2/5152, Brief air vice-marshall C. Pulford aan Captain H.H. Balfour 6 juli 1940; Brief Captain H.H. Balfour aan air vice-marshall C.W.H. Pulford 8 juli 1940; Minute 16, air commodore A.R. Boyle aan PS van S of S 8 juli 1940; NA, 2.13.71, inv.nr. 185, Telegram van gouverneur-generaal A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer aan minister van Koloniën 3 juli 1940 en inv.nr. 95, Brief minister van Koloniën aan minister van Defensie 8 juli 1940. Van de 137 officieren, onderofficieren en minderen weigerden 14 officieren naar Nederlands-Indië te vertrekken; 7 officieren stemden toe onder protest. 3 officieren kozen voor een overgang naar Nederlands-Indië. Van de onderofficieren en minderen weigerden er 111.
- 39 TNA, AIR 2/5152, Brief generaal-majoor J.W. van Oorschoot aan squadron leader S.R.K. Glanville 5 juli 1940.
- 40 TNA, AIR 2/5152, Minute 16 van de PS aan S of S 8 juli 1940.
- 41 Ibidem en Notes of a meeting in P.U.S.'s room at 3 p.m. on the 10th July, to discuss a proposal to send the Dutch Army Air personnel to train in Newfoundland; Cypher Telegram van Air Ministry aan Government of Newfoundland 11 juli 1940 en Cypher Message van de Government of Newfoundland to Dominions Office 13 juli 1940.
- 42 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 78-82.
- 43 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 18, Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan squadron leader S.R.K. Glanville 20 juli 1940 en TNA, AIR 2/5152, Brief air commodore C.E.H. Medhurst aan verschillende functionarissen van het Air Ministry 20 juli 1940.
- 44 Ook drie van de vlieg instructeurs bleven in Groot-Brittannië achter. Op Silloth gingen reserve kapitein-vlieger Jan Moll, eerste luitenant-vlieger Willem Bakker en reserve eerste luitenant-vlieger Piet van der Griend aan de slag bij een OTU van *Coastal Command*.
- 45 NA, 2.12.27, inv.nr. 253, Brief kapitein-luitenant-ter-zee W. Harmsen aan Commandant Vliegkamp Pembroke Dock 23 oktober 1940. Ook enkele instructeurs vertrokken naar Nederlands-Indië.
- 46 NA, 2.13.71, inv.nr. 683, Brief luitenant-ter-zee der eerste klasse W. van Haften aan viceadmiraal C. Helfrich 12 december 1940 en Brief viceadmiraal C. Helfrich aan gouverneur-generaal A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer 20 oktober 1941.
- 47 NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief Commandant der Marine aan Commandant 320 Squadron 23 december 1941; Elias, *Dan liever de lucht in*, 208-213 en P.E. van Loo, 'Vanuit Zeeland de wereld rond. De wederwaardigheden van het personeel van de vlieg scholen van Haamstede en Souburg in Engeland en Nederlands-Indië, 1940-1942' in: *Mars et Historia xxxii* (1998) 4, 21-37. Het tweede deel van de vliegopleiding vond plaats bij 12 SFTS op vliegveld Grantham.
- 48 NA, 2.12.19, inv.nr. 48, Brief Commandant Eskader Vliegtuigen aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 11 juni 1940 en inv.nr. 302, Overzicht gebeurtenissen MLD.
- 49 NA, 2.12.46, inv.nr. 25, Verslag J.Th. Furstner aan Raad van Ministers 10 juli 1940. Het ging hierbij onder meer om personeel van de *Medusa*, de *Douwe Aukes* en de *Van Meerlant*.
- 50 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 78-79.
- 51 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 471, Interview met A.H. Geudeker 11 oktober 1997.
- 52 NA, 2.12.27, inv.nr. 256, Brief Commandant Eskader Vliegtuigen aan Commandant 1^e en 2^e Escadrille 5 september 1940 en NIMH, Losse Stukken, 057, inv.nr. 1032, Dagboekbrieven en stukken met betrekking tot het oneerlijk ontslag

- van Commandant Eskader Vliegtuigen Freddy Bakker in Engeland, mei-december 1940.
- 53 NIMH, Persoonsdossiers marinepersoneel, 183, inv.nr. 1010, J.W.F. Backer (21-11-1897) en Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 112.
- 54 NA, 2.12.27, inv.nr. 256, Brief Commandant Eskader Vliegtuigen aan Commandant van het Escadrille te Pembroke 12 juni 1940.
- 55 NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief schout-bij-nacht J.W. Termijtelen aan air commodore F. Beaumont 9 augustus 1943. Pas vanaf de zomer van 1943 kreeg de eerste officier een ander takenpakket: hij was voortaan plaatsvervangend commandant en ging tevens actief deelnemen aan gevechtmissies.
- 56 Kloos, *320 Squadron*, 22.
- 57 NA, 2.12.27, inv.nr. 256, Brief Dutch Naval Air Liaison Officer aan Air Officer in charge of Administration, Headquarters Coastal Command 13 juli 1940.
- 58 TNA, AIR 33/4, Report No. 88. Visit to Carew Cheriton on 7th September 1940. Notes by the Inspector General.
- 59 TNA, AIR 28/459, Operational Record Book Leuchars Station 2 november 1940. Deze liaisonofficier, *flight lieutenant* E.B. Dunipace, verhuisde op 2 november 1940 met de MLD mee van Carew Cheriton naar Leuchars.
- 60 NA, 2.12.27, inv.nr. 256, Rapport Verrichtingen over het tijdvak 1 juni 1940 tot 13 juli 1940 15 juli 1940.
- 61 NA, 2.12.29, inv.nr. 53, Brief officier-vlieger der eerste klasse J.W.F. Backer aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 16 maart 1941.
- 62 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 112, M.L.D. 1940-1944. De Strijd van den Marine Luchtvaart Dienst in Europa en het Verre Oosten en NA, 2.12.27, inv.nr. 2, Brief Commandant Eskader Vliegtuigen aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 2 augustus 1940.
- 63 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 949, Omroepverslag Radio Oranje.
- 64 H. Baerlein, 'Dutch airmen in Britain. Adventures of some Netherlands pilots to serve with R.A.F.' in: *Flight* xxxix (1941) 1676, a-f.
- 65 NA, 2.12.29, inv.nr. 49, Rapport betreffende geheime opdracht "Windmill" uitgevoerd voor het Air Ministry door H. Schaper; Brief Commandant Coastal Command aan vice-admiraal J.Th. Furstner 18 oktober 1940; Brief A. Sinclair aan viceadmiraal J.Th. Furstner 16 januari 1941 en De Winter en Van Loo, *Lucht-machtbevelhebbers geportretteerd*, 55-60.
- 66 TNA, AIR 15/493, Brief air commodore T.A. Langford-Sainsbury aan group captain C. McK. Grierson 29 oktober 1941; Brief group captain C. McK. Grierson aan air commodore T.A. Langford-Sainsbury 28 oktober 1942; Brief air commodore T.A. Langford-Sainsbury aan air vice-marshal B.E. Baker 29 oktober 1942; Brief group captain C. McK. Grierson aan air vice-marshal G.B.A. Baker 29 oktober 1942; Brief kolonel der Mariniers M.R. de Bruijne aan onbekende 25 oktober 1942; HS6/764, Operation Garlic. Draft Operation Order 22 november 1942 en NA, 2.13.71, inv.nr. 2156, Onderneming T8W.
- 67 Tornij, *De Nederlandse "Mitchells"*, 56; NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Minutes of a Conference on the Almagamation and Training of Nos. 320 and 321 (Dutch) Squadrons, held at Headquarters, Coastal Command, on Monday, 23rd Decr/1940; Brief Bevelhebber der Zeestrijdkrachten aan commandanten van het 320 en het 321 Squadron 13 januari 1941; inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 44 20 januari 1941. Het 321 Squadron werd op 18 januari 1941 geïncorporeerd in het 320 Squadron.
- 68 Geldhof, *De Vliegtuigen van 320 Squadron*, 73-99 en N. Geldhof, 'De Hudsons van 320 Squadron' in: *Luchtvaart* 11X (1991) 7/8, 227-234.
- 69 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 65 19 februari 1941.
- 70 NA, 2.12.27, inv.nr. 210, Brief Officer Commanding R.A.F. Station Leuchars aan Officer Commanding 320 Squadron 27 juni 1941 en Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 163. Op 10 mei 1941 opereerden de Hudsons van het 320 Squadron samen met elf Blenheims van het 107 Squadron en tien Beauforts van het 42 Squadron.
- 71 Goulter, *A Forgotten Offensive*, 192.
- 72 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1118, Aan mijn ouders. Mijn leven sinds ik Holland verliet (± 1941).
- 73 'R.A.F. pound shipping. Nineteen hit in 48 hours. More bombs on German ports' in: *The Sunday Times* 2 november 1941; 'Big enemy supply ship hit. Dutch airmen's success' in: *The Times* 18 november 1941; 'Supply ship hit' in: *Daily Mail* 18 november 1941; 'Munitions ship blown up. Dutch pilot's success' in: *The Times* 15 december 1941.
- 74 NA, 2.12.27, inv.nr. 210, Brief J.M. van Olm aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 31 augustus 1941; Verslag van de opdracht tot het aanvallen van een vijandelijke convooi onder de Noorsche kust op Zaterdag 30 Augustus 1941 door Officier Vlieger der 2^e Klasse H. Schaper en Rollings, *Wire and Worse*, 119-120.
- 75 J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 11.
- 76 Wijnen, *Oorlogsdagboek van Joseph Bukkens*, 53. Op 31 augustus 1941 schreef Joseph Bukkens in

- zijn dagboek: 'Het schijnt in Schotland niet best te gaan. Een hoop menschen van de L.V.A. zijn er al uit of doen moeite er uit te komen om te gaan werken bij de R.A.F.'
- 77 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1119, G.J. van der Wee, Oorlogsrelaas; NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief luitenant-ter-zee der eerste klasse J.M. van Olm aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 24 juni 1941 en 2.12.29, inv.nr. 52, Brief luitenant-ter-zee der eerste klasse J.M. van Olm aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 16 september 1941.
- 78 NA, 2.12.29, inv.nr. 52, Afschrift rekest A. van Rossum, Leuchars 8 augustus 1941; Brief minister van oorlog a.i. aan minister van Marine 18 november 1941; Brief Fiscaal bij de Zeekrijgsraad, J.J. van Houten, aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 18 september 1941; Proces-verbaal A. van Rossum, opgemaakt door J. van Leeuwen en H. Lieftinck; NIMH, 130, Van Rijn, nr. 11784, Vonnis van de Zeekrijgsraad in de zaak tegen August van Rossum, 25 jaar, geboren te Soerabaia, reserve 2^e luitenant-vlieger bij de luchtvaartbrigade, gedetacheerd bij den Marineluchtvaartdienst. Uitgesproken op 22 October 1941 en nr. 11785, Vonnis van de Zeekrijgsraad in de zaak tegen Vlieland-Hein, Benjamin, Marius, 27 jaar, geboren te 's-Gravenhage, aspirant Officier vlieger M.L.D. Uitgesproken op 10 December 1941. Onder meer reserve tweede luitenant-vlieger August van Rossum en aspirant officier-vlieger Ben Vlieland-Hein moesten zich in de zomer van 1941 voor de Zeekrijgsraad verantwoorden. Beiden kregen lichte straffen opgelegd. Zij zetten hun carrière voort in Brits squadrons.
- 79 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1119, G.J. van der Wee, Oorlogsrelaas.
- 80 N. Geldhof, "De Hudsons van 320 Squadron" in: *Luchtvaart IIX* (1991) 7/8, 227-234.
- 81 Abbott, *Gathering of Demons*, 159-179 en e-mail T. Boiten 14 november 2012 (Brief Omer K. Middleton uit collectie Kim Abbott). De Canadese vliegtuigtelegrafist Omer K. Middleton omschreef zijn Nederlandse collega's in een brief aan zijn zuster als 'no "slouches" either'.
- 82 Jansen, *Wespennest Leeuwarden, deel 1*, 231-232. Dit toestel is vermoedelijk het slachtoffer geworden van een Duitse nachtjager van vliegveld Leeuwarden, gevlogen door de bekende luchtaas *Hauptmann* Helmut Lent, *Kommandeur* van de II./NJG 2.
- 83 'Attack on north-bound convoy. R.A.F. leave four ships on fire' in: *The Times* 30 mei 1942 en 'R.A.F. smash enemy supply convoy. Eight ships hit: four in flames' in: *The Sunday Times* 31 mei 1942.
- 84 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 234-235.
- 85 NA, 2.12.29, inv.nr. 51, Brief J.W.F. Backer aan Chef der Marine Staf 28 december 1940 en Bijlage 2. Nieuw instrument voor verkenning 28 december 1940. De Nederlandse liaisonofficier bij *Coastal Command*, officier-vlieger Backer, was al eind december 1940 op de hoogte gebracht van het bestaan van deze zoekapparatuur.
- 86 Geldhof, *De Vliegtuigen van 320 Squadron*, 295-301.
- 87 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 241-242.
- 88 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 215, Interview met P. Bakker 27 januari 1999.
- 89 'Een baksteen voor Bremen. Nederlandsch vlieger vertelt over den massa-aanval op marienewerven en fabrieken' in: *Vrij Nederland* 4 juli 1942.
- 90 De in Polen geboren marineofficier, zoon van de bekende pianist Egon Petri, had in de eerste oorlogsperiode ruim zestig oorlogsvluchten als boordschutter voltooid. In het voorjaar van 1942 behaalde hij zijn waarnemerbrevet en was vervolgens na de voltooiing van de adelborstenopleiding benoemd tot luitenant-ter-zee der derde klasse.
- 91 'Concerning the Faculty' in: *Cornell Alumni News XLV* (1943) 28, 373; 'Dutch Pilot's Tribute to B.A.C. Workers' in: *Bristol Evening World* 19 mei 1943; 'zonder titel' in: *Ayrshire Post* 14 januari 1944 en 'zonder titel' in: *Glasgow Herald* 15 januari 1944.
- 92 NA, 2.12.29, inv.nr. 283, Brief P. Smith aan J.R.G. Marchetti 14 januari 1943.
- 93 Idem, Brief squadron leader J. Mann aan luitenant E.F. Serlé 16 januari 1943 en Brief schout-bij-nacht J.W. Termijtelen aan Air Ministry 4 februari 1943. Het ging hierbij om de directeur van *Frederick Smith & Co. Wires MFRS Ltd.*
- 94 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 34, Toespraak gehouden door den Schout-bij-Nacht, Commandant der Marine, J.W. Termijtelen, op den 1en Juni 1942, ter gelegenheid van het 2-jarig bestaan van het 320 Squadron en NA, 2.12.27, inv.nr. 256, Brief schout-bij-nacht J.W. Termijtelen aan Director of Allied Air Cooperation and Foreign Liaison, Air Ministry 15 augustus 1942.
- 95 NA, 2.13.71, inv.nr. 581, Telegram van Bevelhebber der Zeestrijdkrachten aan marineattaché te Washington, schout-bij-nacht G.W. Stöve 12 november 1942.
- 96 NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief Bevelhebber der Zeestrijdkrachten aan Commandant 320 Squadron 4 januari 1943; inv.nr. 7, Orders voor

- zondag 17 januari 1943 en Tornij, *De Nederlandse "Mitchells"*, 56-57. Nederland moest hiervoor wel de claim voor de 48 Bostons laten vallen.
- 97 Kloos, 320 *Squadron*, 156 en Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 261-264.
- 98 NA, 2.05.80, inv.nr. 4310, Aantekening van onbekende ambtenaar 29 oktober 1940 en 2.13.71, inv.nr. 100, Brief minister van Justitie aan minister van Defensie 6 november 1940 en Brief minister van Defensie aan minister-president P.J. Gerbrandy 8 november 1940. Ook de Regeeringspersdienst – het voorlichtingsorgaan van de regering – drong in de tweede helft van 1940 aan op de oprichting van 'fighter escadrilles'. Dit was voor premier Gerbrandy aanleiding begin november 1940 bij Dijkhoorn te informeren waarom Nederland eigenlijk nog niet over een eigen eenheid met jachtvliegtuigen beschikte. 'Het komt mij voor, dat de Regeeringspersdienst niet het aangewezen orgaan is een suggestie in dezen te doen', antwoordde de getergde Dijkhoorn in een brief aan zijn premier.
- 99 NA, 2.05.80, inv.nr. 4310, Brief A. Loudon aan minister van Buitenlandse Zaken 5 februari 1941; inv. nr. 4310, Brief minister van Buitenlandse Zaken aan F.E.H. Groenman en A. Loudon 3 januari 1941; inv.nr. 4310, Telegram A. Loudon aan minister van Buitenlandse Zaken 26 maart 1941; Telegram Minister van Buitenlandse Zaken aan A. Loudon 19 april 1941; Telegram prins Bernhard aan A. Loudon 21 mei 1941; Telegram minister van Buitenlandse Zaken aan A. Loudon 19 juni 1941; Telegram A. Loudon aan prins Bernhard 28 juli 1941; 2.13.71, inv.nr. 684, Brief T.L. Suter aan kapitein-ter-zee J.E. Meyer Ranneft 26 november 1941; inv. nr. 684, Nota van kapitein A.H.Ph. Ballot aan het hoofd van de 11^e Afdeling van het Ministerie van Oorlog 4 september 1941 en Caine, *Eagles of the RAF*, 5 en 23-28.
- 100 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 8c-1, 284-293, Verhoor Johan Pieter Berdenis van Berlekom 18 mei 1949.
- 101 NA, 2.13.71, inv.nr. 102, Ministerieele Beschikking van 16 januari 1941, VII E Afdeling, No. 20.
- 102 Idem, inv.nr. 351, Nota voor den Minister a.i.. Betreft: correspondentie met het Air Ministry over de kosten voor opleiding en onderhoud Nederlandsch Personeel ingedeeld bij RAFVR; inv.nr. 458, Brief squadron leader M.J.B. Stoker aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 4 april 1941; Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan squadron leader M.J.B. Stoker 19 april 1941; Brief W.L. Courtney, Air Ministry, aan Ministerie van Defensie 6 juni 1941 en Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan Under-Secretary of State, Air Ministry 31 juli 1941. Afgesproken werd dat Nederland voor iedere opgeleide vlieger een bedrag van £4.400.- betaalde. Hierbij waren de accommodatie, medische verzorging, voeding, kleding en loon van de leerling-vlieger inbegrepen. Wanneer het Britse salaris onder het Nederlandse traktement lag, vulden de Nederlandse autoriteiten dit verder aan.
- 103 NA, 2.13.71, inv.nr. 101, Brief A. Sinclair aan prins Bernhard 8 december 1940 en Ferguson, *Beware! Beware!*, 65-72 en 76. De eerste twee Nederlanders die via de officiële weg bij de RAF in opleiding gingen waren de reserve tweede luitenanten der Artillerie Dick van den Honert en Taro Roeper Bosch. Zij doorliepen zonder problemen de opleiding en belandden in de zomer van 1941 als jachtvlieger bij het 611 squadron. Roeper Bosch sneuvelde op 21 oktober 1941 tijdens een gevechtvlucht boven Frankrijk.
- 104 NA, 2.13.71, inv.nr. 185, Geschreven nota generaal-majoor Noothoven van Goor aan minister van Defensie, 26 augustus 1940; inv.nr. 107, Brief minister van Oorlog a.i. aan Inspecteur der Nederlandsche Troepen generaal-majoor G.B. Noorhoven van Goor 13 augustus 1941; inv.nr. 352, Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan air commodore H.G. Crowe 31 juli 1941; Brief squadron leader M.J.B. Stoker aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 15 november 1941; inv.nr. 351, Nota kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan minister van Defensie a.i. 28 juli 1941; inv.nr. 346, Memorie van Toelichting bij de begroting van het Ministerie van Defensie voor de tweede helft van 1941; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 234, Afschrift belangrijkste gebeurtenissen (30 juni – 21 juli 1941); Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 39-40 en Neuman, *Impasse te Londen*, 66.
- 105 NA, 2.13.71, inv.nr. 194, Brief minister van Oorlog a.i. aan minister van Marine 30 maart 1942.
- 106 P.C. Boer, 'De Depot Vliegtuigafdeling van de Militaire Luchtvaart KNIL en de luchtbrug Java-Australië in de periode februari-maart 1942' in: *Mars et Historia XLI* (2007) 4, 40-53 en Idzerda, *Een Bevolgen Avontuur*, 35-38.
- 107 NIMH, Roos, 496, inv.nr. 15, Orderboek bijgehouden door de administratieve staf van de compagnies commandant der Prinses Juliana-kazerne te Stratford, Ontario (Canada) 4 augustus 1941 – 9 mei 1942; NA, 2.13.71, inv.nr. 125, Brief minister van Oorlog aan minister van Koloniën 6 november 1942; inv.nr. 202, Memorandum over de overheveling van extra personeel naar de RNMFs 31 december 1942; inv.nr.

- 128, Brief hoofd Militaire Zaken van minister van Koloniën aan minister van Oorlog 8 januari 1943; Brief minister van Oorlog aan minister van Koloniën 25 januari 1943; inv.nr. 223, Brief Hoofd Afdeling Militaire Zaken van het Ministerie van Koloniën aan minister van Oorlog 6 december 1943 en Brief minister van Oorlog aan minister van Koloniën 3 januari 1944.
- 108 Ward, Boer en Casius, *The Royal Netherlands Military Flying School*, 24-25 en 59-60.
- 109 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1112, Interview met J.G. Wallis de Vries 25 november 1998. Jachtvliegers werkten deze af op de Curtiss P-40 en bommenwerperbemanningen op de B-25 Mitchell. Voor het 320 Squadron bestemde crews doorliepen de operationele training tussen mei en december 1943 bij 34 OTU van de RAF op het Canadese vliegveld Pennfield Ridge, die opereerde met de Lockheed Ventura.
- 110 Daar kwamen vanaf 1942 verschillende nieuwe eenheden tot stand. De ML-KNIL richtte het 18 Squadron en het 120 Squadron op, die respectievelijk met Mitchells en met P-40's gevechtsoperaties gingen uitvoeren. De MLD blies op Ceylon het 321 Squadron nieuw leven in.
- 111 Wittert van Hoogland, *Een halve eeuw Militaire Luchtvaart*, 207.
- 112 Van hen keerden er daarna slechts twee, Dirk-Jan ter Beek en Chris Krediet, weer terug naar Groot-Brittannië om dienst te doen in de RAF.
- 113 NIMH, Verhagen, 811, inv.nr. 26, Nota voor den minister door kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 13 juli 1942.
- 114 NA, 2.13.71, inv.nr. 351, Brief reserve kapitein-waarnemer P.J.C. Vos aan minister van Oorlog a.i. 27 november 1941; Gemeenschappelijke beschikking van den Minister van Marine en van den Minister van Oorlog a.i. 23 maart 1942 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 78, Brief air commodore H.G. Crowe aan minister van Marine 12 juni 1942.
- 115 NA, 2.13.71, inv.nr. 351, Nota voor minister van Oorlog a.i. van kapitein H.J. Kruls 17 november 1941 en inv.nr. 109, Nota voor de Minister van Oorlog a.i. van luitenant-generaal J.F. van der Vijver 12 september 1941. Al in september 1941 constateerde luitenant-generaal Van der Vijver dat, hoewel er van was uitgegaan dat "deze jongelieden allen jachtvlieger zouden worden", sommigen hiervoor niet geschikt waren en tot 'bombardeur-piloot' moesten worden opgeleid.
- 116 NA, 2.13.71, inv.nr. 351, Brief minister van Oorlog a.i. aan minister van Marine 9 januari 1942 en Brief minister van Marine aan minister van Oorlog a.i. 23 januari 1942. Dit waren kapitein Berdenis van Berlekom en hoofdofficier-vlieger Backer.
- 117 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, III, 419-820, nr. 698, Brief squadron leader W.S. Chaney aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 30 oktober 1943.
- 118 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, III, 419-820, nr. 510, Brief flight lieutenant Borman aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 10 juli 1943. Een enkele keer kreeg een vrijwilliger geen permissie om in Britse dienst te treden. Een van de ongelukkigen was Frits Goldstein. Kennelijk beschouwde de *security board* het als te risicovol om deze in Duitsland geboren vrijwilliger toe te laten. Goldstein zette daarop zijn carrière voort bij de Onderzeedienst.
- 119 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 534, Interview met S.E. Hazelhoff Roelfzema 13 juni 1998.
- 120 TNA, AIR 20/1389, Aide Memoire, Training of Aircrew for Allied Air Forces operating within the R.A.F. and for certain other Allied or Friendly Nations 30 juni 1943.
- 121 NA, 2.13.71, inv.nr. 218, Brief air commodore F. Beaumont aan minister van Oorlog 11 oktober 1943 en Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 36. Het zou volgens Beaumont zelfs beter zijn om de Nederlandse bijdrage te verhogen naar twaalf tot vijftien vrijwilligers per vier weken. Alleen in mei en juni 1944 kon iets van de achterstand worden ingelopen toen respectievelijk 22 en 14 Nederlanders bij de RAF werden gedetacheerd.
- 122 NA, 2.13.71, inv.nr. 218, Brief minister van Oorlog aan air commodore F. Beaumont 29 november 1943.
- 123 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 488-489; Kock, *25 jaar 322*, 70 en Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 146.
- 124 Van der Kop, 'Neem het Over', 86. Het ACRC bevond zich in een groot flatgebouw aan Park Road.
- 125 NIMH, Lutz, 710, inv.nr. 5 3-6 januari 1944.
- 126 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 559, Brief H.P.J. Heukensfeldt Jansen aan C.P.M. Willemstijn 12 januari 1941.
- 127 Freeman, *Experiences of War*, 12; NA, 2.13.71, inv.nr. 351, Nota voor de minister van Oorlog 20 april 1942; TNA, AIR 29/632, Operational Record Book 2 Initial Training Wing 27 juni 1942 en Fowler, *God Bless the Prince of Wales*, 49-50. Te Scarborough waren 10, 11 en 17 ITW gevestigd.
- 128 L.W.M. Hendrikx, *Engelandvaarder 14 mei 1941 - 7 februari 1946* (onuitgegeven typoscript).

- 129 Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 97; NIMH, Van Zinnicq Bergmann, 808, inv.nr. 35, Cursus I.T.W. voor vliegers, waarnemers enz. Navigatie en theorie van het vliegen. Vertaalt door 1^e ltn. R.J.E.M. Van Zinnicq Bergmann (ca. 1943); NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 288, Brief majoor J.P. Berdenis van Berlekom aan J. Bootsma 25 mei 1943 en Brief J. Bootsma aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 2 juni 1943. Vanaf 1943 kwam een door Robbert van Zinnicq Bergmann vervaardigde Nederlandse vertaling van de lesstof beschikbaar. Of er ook veel van gebruik is gemaakt mag echter worden betwijfeld, omdat de Britse autoriteiten het gebruik van vertaalde syllabi over het algemeen niet toestonden.
- 130 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 198, Interview met J. van Arkel 6 september 1997.
- 131 Flinterman, *Jachtvlieger*, 27; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 200, Dagboek J.B. Arts 11 november 1941 en 'De gebeurtenis van Paul van Hessen' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 2, juni 2000, 15-17.
- 132 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 441, Brief J. Erwtman aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 10 januari 1943.
- 133 Idem, inv.nr. 923, Brief J.C. van Roosendaal 11 juli 1997; L.W.M. Hendrixx, *Engelandvaarder 14 mei 1941 - 7 februari 1946* (onuitgegeven typescript) en J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marine-luchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typescript), 26.
- 134 P.E. van Loo, 'Varen en vechten. Een portret van Rudi van Daalen Wetters' in: *Nieuwsbrief Stichting Vrienden van het Militaire Luchtvaart Museum*, nr. 72, januari 2000, 8-15; P.E. van Loo, 'Van kloosterling tot waarnemer. Gerard Claassen kroop door het oog van de naald' in: *De Vliegende Hollander LXI* (2005) 2, 26-27; Van der Kop, 'Neem het Over', 104-156; R.L.G. Borgerhoff Mulder, *War Story R.L.G. Borgerhoff Mulder* (onuitgegeven typescript) en NIMH, Vliegerlogboeken, 701, inv.nr. 86, Holtrop, H.G., 26 juli 1942 - 9 juni 1944 en inv.nr. 183, Wiersum, F.K., 16 juli 1943 - 30 augustus 1944. De leerling-vliegers en -waarnemers die tussen 1942 en 1944 in Groot-Brittannië achterbleven, doorliepen hun opleiding onder andere bij 22 *Elementary Flying Training School* (22 EFTS) te Cambridge, de *Royal Air Force College Service Flying Training School* (SFTS) te Cranwell, 1 *Elementary Air Observers School* (EAOS) te Eastbourne, 1 *Empire Air Navigation School* (EANS) te Bridgnorth en 5 *Air Observer School* (AOS) te Jurby op het eiland Man.
- 135 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 554, Interview met F.W.L. Herckenrath 20 oktober 2004.
- 136 Vas Nunes, *Herinneringen*, 115.
- 137 L.W.M. Hendrixx, *Engelandvaarder 14 mei 1941 - 7 februari 1946* (onuitgegeven typescript).
- 138 Hatch, *Aerodrome of Democracy*, 140.
- 139 Wells, *Courage and Air Warfare*, 47-48 en Wells, *Aviators, Air Combat and Combat Stress*, 8-9.
- 140 NA, 2.13.71, inv.nr. 482, Rapport over het verblijf van de Nederlandse leerling-vliegers in Canada april 1944 en inv.nr. 351, Brief group captain A. Ellis aan J.W.M. Snouck Hurgronje, Nederlands Gezant in Canada 10 oktober 1944.
- 141 Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 107. Volgens Van Zinnicq Bergmann had de Tiger Moth in vergelijking met de Harvard veel weg van 'een soort speelgoedvliegtuigje.'
- 142 NA, 2.13.71, inv.nr. 1448, Rapport nopens bezoek aan personeel van het Nederlands contingent der R.A.F. gedetacheerd op vliegscholen in Canada. Aan het einde van de oorlog kwamen de Nederlandse aspirant-vliegers ook op andere locaties terecht, zoals bij 32 EFTS te Bowden en 4 SFTS te Saskatoon.
- 143 Hatch, *Aerodrome of Democracy*, 140; Hazelhoff Roelfzema, *Op Jacht naar het Leven*, 193-195; J.C. van Roosendaal, *This is my Life* (onuitgegeven typescript), 9; NA, 2.13.71, inv.nr. 684, Brief C.J. den Tex Bondt aan G.P. Luden 4 oktober 1942 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 974, Telegram H. Sinnema aan J.H.C. Both 18 april 1943. Voor zwaardere vergrijpen was echter ook de bestraffing op De Winton niet mals. Dit merkten Hans de Bij, Robby van Vliet en Lou de la Bretonière toen zij samenwerkten tijdens een theorie-examen. Zij verdwenen voor 28 dagen 'zwaar' in de gevangenis van Calgary.
- 144 L.W.M. Hendrixx, *Engelandvaarder 14 mei 1941 - 7 februari 1946* (onuitgegeven typescript) en J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typescript).
- 145 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 559, Brief H.P.J. Heukensfeldt Jansen aan C.P.M. Willemstijn 10 juni 1941.
- 146 NA, 2.05.80, inv.nr. 4313, Brief H.J. Doornbos aan G.P. Luden 5 december 1943. Vooral eind 1943 was het 'raak', toen in een tijdsbestek om slechts enkele weken drie leerling-vliegers om het leven kwamen. Op 3 december 1943 verloor *pilot officer* Johannes Sluijter zijn leven toen hij 's nachts tijdens het beoefenen van het starten en landen op Medicine Hat met een Harvard neerstortte. Negen dagen later verongelukte *leading aircraftsman* Richard Beukema op De Winton. Kort na kerst, op 28 december, verloor Adam Jansen, eveneens *leading aircraftsman* op De Winton, samen met zijn instructeur het leven toen de vleugel van hun toestel, een Cornell, na een duikvlucht afbrak.

- 147 NA, 2.13.71, inv.nr. 155, Rekest door reserve ritmeester A.W.G. van Riemsdijk 1 februari 1944. Geruime tijd vervulde reserve ritmeester jhr. A.W.G. van Riemsdijk deze functie. Zijn taak werd vanaf eind 1944 overgenomen door kapitein A.P. van Stolk.
- 148 NA, 2.05.50.01, inv.nr. 97, Brief squadron leader R.A. Kendrick aan reserve ritmeester A.W.G. van Riemsdijk 21 augustus 1944; 2.13.71, inv.nr. 477, Detailed report of death and burial of G B1814920, L.A.C. Heymans, D.B.; Brief Air Ministry aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 29 oktober 1943 en e-mail A. Ceelen 10 augustus 2008. Op De Winton was dit vanaf medio 1943 *pilot officer* Paul Wesselius. In oktober van dit jaar raakte Wesselius zwaargewond bij een vliegongeval waarbij de andere inzittende, de Nederlandse leerling-vlieger David Heymans, om het leven kwam. Wesselius was hierdoor geruime tijd uit de running. Te Saskatoon hield vanaf de zomer van 1944 *flying officer* Nicolaas Sluyter de vinger aan de pols.
- 149 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, IV, 821-1265, Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan Air Ministry, nr. 1114 31 mei 1944 en Brief squadron leader M.J.B. Stoker aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 4 augustus 1944. Voor deze functie was *flying officer* August van Rossum aangewezen.
- 150 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 534, Telegram S.E. Hazelhoff Roelfzema aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 14 juni 1943.
- 151 NA, 2.05.50.01, inv.nr. 23, Brief minister van Oorlog aan minister van Buitenlandse Zaken 14 mei 1943; Memorandum nopens aanstelling militair attaché Legatie Ottawa naar aanleiding van brief d.d. 14 mei 1943; Brief reserve ritmeester jhr. A.W.G. van Riemsdijk aan Hr.Ms. Gezant te Ottawa 10 juni 1944 en inv.nr. 28, Brief minister van Buitenlandse Zaken aan J.D. van Karnebeek 20 mei 1943.
- 152 Flinterman, *Jachtvlieger*, 41.
- 153 L.W.M. Hendriks, *Engelandvaarder 14 mei 1941 - 7 februari 1946* (onuitgegeven typoscript).
- 154 TNA, AIR 29/572, Operational Record Book 32 Service Flying Training School 29 oktober 1943. Zo kreeg eind oktober 1943 een vliegerklas, waar ook twee Nederlanders deel van uitmaakten, het vliegbrevet in het centrum van Moose Jaw opgespeld door John Gordon Ross, een Canadese parlementariër.
- 155 NA, inv.nr. 2.05.80, inv.nr. 4313, Rapport beëindiging opleiding drie Nederlandse vliegers bij No. 4 Service Flying Training School, Saskatoon 16 februari 1945 door reserve kapitein A.P. Stolk 22 februari 1945; J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 37-38 en bijlage 4; J.C. van Roosendaal, *This is my Life* (onuitgegeven typoscript), 9 en Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 289 [foto].
- 156 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 923, Brief J.C. van Roosendaal 11 juli 1997; Brief J.C. van Roosendaal aan familie Wolters zomer 1945; J.C. van Roosendaal, *This is my Life* (onuitgegeven typoscript), 9; Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 108-109 en Flinterman, *Jachtvlieger*, 41.
- 157 Flinterman, *Jachtvlieger*, 40-41.
- 158 De jonkheren Guup Kraijenhoff, Reginald Steengracht van Moyland en Jan Willem Bausch van Bertsbergh werden bijvoorbeeld alle drie 'slechts' tot sergeant bevorderd.
- 159 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1044, Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan E.H. van der Togt 17 februari 1943.
- 160 Idem, inv.nr. 370, Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan H.B. La Costa 18 januari 1942.
- 161 L.W.M. Hendriks, *Engelandvaarder 14 mei 1941 - 7 februari 1946* (onuitgegeven typoscript, maart 1994).
- 162 NA, 2.13.71, inv.nr. 206, Nota minister van Oorlog aan kolonel H.J. Kruls 11 april 1943 en Brief minister van Oorlog aan koningin Wilhelmina 29 april 1943.
- 163 Idem, inv.nr. 218, Brief kolonel der Mariniers M.R. de Bruijne aan minister van Oorlog 4 oktober 1943 en Brief kolonel der Mariniers M.R. de Bruijne aan minister van Oorlog 29 november 1943.
- 164 Idem, Brief minister van Oorlog aan kolonel der Mariniers M.R. de Bruijne 16 november 1943.
- 165 Hatch, *Aerodrome of Democracy*, 130 en Dunmore, *Wings for Victory*, 183. Op de *Elementary* en *Service Flying Training Schools* lag het gemiddelde afvalpercentage op respectievelijk 19% en 16%.
- 166 Bij de berekeningen voor dit onderzoek zijn de oorlogsvliegers die slechts een deel van hun opleiding onder de vlag van de RAF hebben afgewerkt buiten beschouwing gelaten. Wanneer zij wel in de berekeningen worden 'meegenomen', ligt het afvalpercentage uiteraard lager.
- 167 Hatch, *Aerodrome of Democracy*, 130.
- 168 J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 30.
- 169 NA, 2.13.71, inv.nr. 482, Rapport over het verblijf van de Nederlandse leerling-vliegers in

- Canada april 1944; NIMH, LSK in GB, 726, inv. nr. 1018, Brief H.J. Stokvis aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 25 juni 1943 en Brief H.J. Stokvis aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 30 juni 1943. Slechts een enkeling koos voor een niet-vliegende betrekking.
- 170 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 587, *And so we rang the Bell* (onuitgegeven typoscript), 27 en Dunmore, *Wings for Victory*, 183.
- 171 De meeste Nederlanders die in Canada tot vliegtuigtelegrafist of boordschutter werden getraind, waren bij nader inzien ongeschikt voor de functie van vlieger of waarnemer.
- 172 NIMH, Luchtoorlog 1940-1945, 708, inv.nr. 41, Dutch Personnel – Assessments – Royal Air Force, 36 Course; NIMH, LSK in GB, 726, inv. nr. 249, *Herinneringen A. Beukhof*, (onuitgegeven typoscript), 2; inv.nr. 1119, G.J. van der Wee, Oorlogsrelaas en G.A. van Dam Merrett, *Memorabilia* (onuitgegeven typoscript), 57. Uit de bewaard gebleven beoordelingsrapporten van twaalf boordschutters die in 1943 te Morpeth tot boordschutter zijn getraind, blijkt bijvoorbeeld dat er negen serieuze problemen met de cursus hadden vanwege taalmoeilijkheden.
- 173 TNA, AIR 29/556, Operational Record Book 5 Service Flying Training School. Nederlandse jachtvliegers kwamen hiervoor meestal op vliegveld Ternhill of Rednall terecht. Jachtvliegers voor de FAA werden vooral op Errol gedetacheerd. Aanstane bommenwerpervliegers streken vooral neer op South Cerney.
- 174 Veel Nederlandse jachtvliegers doorliepen hun gevechtstraining op Hawarden, Heston, Eshott, Llandow en Kirton-in-Lindsey.
- 175 J.C. van Roosendaal, *This is my life* (onuitgegeven typoscript), 10 en Hazelhoff Roelfzema, *Op Jacht naar het Leven*, 202. Erik Hazelhoff Roelfzema had soortgelijke ervaringen na een eerste vlucht met de Mosquito: "Het was alsof ik van een model T-Ford overging in een 4-liter Ferrari."
- 176 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 923, Brief J.C. van Roosendaal 11 juli 1997.
- 177 Idem, inv.nr. 1150, Brief W. de Wolff 17 augustus 1993.
- 178 Geldhof, *Dutchies in de Fleet Air Arm*, 26-29. Zij verkasten hiervoor naar een *Naval Air Fighter School* (NAFS) te Yeovilton of Henstridge, beide gelegen in Somerset. De deklandingen vonden meestal plaats op de niet meer voor oorlogsoperaties inzetbare HMS Argus.
- 179 J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 – 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 44-46; 'Frits Vijzelaar: – na 84 oorlogsvluchten – jet-vliegen met wasknijper op de neus' in: *De Vliegende Hollander* z.jg. (1973) juni, 17-19. Dit waren respectievelijk 1 (c) OTU en 13 OTU.
- 180 J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typoscript).
- 181 NIMH, MLD, 065, inv.nr. 122, 'Her ligger Det flyvende Folkeforbund' in: *Søndags Stiftstidende Aalborg* 10 april 1983; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 534, Interview met S.E. Hazelhoff Roelfzema 13 juni 1998 en 'International Crew' in: *Flight XLIII* (1943) 1792, 439. De bemanning van Nicodème Guilonard bestond bijvoorbeeld uit zes Britten, twee Canadezen, een Nieuw-Zeelander en een Australiër. Een enkele keer waren de bemanningsleden uit meer exotische (Gemenebest)landen afkomstig. Zo had Erik Hazelhoff Roelfzema enige tijd "een pikzwarte jongen" uit Trinidad als navigator, terwijl de copiloot in de crew van August van Rossum was geboren en getogen op de Fiji-eilanden.
- 182 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 559, Brief H.P.J. Heukensfeldt Jansen aan C.P.M. Willemstijn 9 september 1944.
- 183 Idem, inv.nr. 562, Brief F.P.A. Heynert aan kapitein F.J.A. Lutz 11 september 1944; inv.nr. 474, Brief G. Korner aan M. Stevens 26 januari 1986; NIMH, Vliegerlogboeken, 701, inv.nr. 61, Goemans, C.J.M., 23 maart 1944 – 4 november 1944; Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 262 en Middlebrook en Everitt, *The Bomber Command War Diaries*, 430. Zo nam Bobby Haye eind mei 1942 deel aan de eerste *thousand bomber raid* naar Keulen en participeerden Johan Lentz en Felix Heynert begin september 1943 in een aanval op een langeafstandsbatterij bij Boulogne. Kees Goemans vloog in mei 1944 naar Orléans om pamfletten uit te werpen.
- 184 Longmate, *The Bombers*, 179.
- 185 NIMH, Vliegerlogboeken, 701, inv.nr. 5, Aertsen, S.K. januari 1945 - januari 1947; inv.nr. 165, Veen, J., 16 juni 1941 - 20 juni 1942 en Tammes, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart*, 17.
- 186 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 784, Brief J.B. van Mesdag aan A.T. Barnett 8 mei 1944.
- 187 NA, 2.13.71, inv.nr. 315, Nota aan minister van Oorlog 22 november 1943; Brief minister van Oorlog aan koningin Wilhelmina 6 december 1943; Tammes, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart*, 17 en e-mail E.A. Jonker 17 maart 2005.
- 188 NA, 2.13.71, inv.nr. 164, Brief R. Keijl aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 22 juni 1944.
- 189 NA, 2.05.80, inv.nr. 4313, Brief reserve ritmeester A.W.G. van Riemsdijk aan onbekend 21 augustus 1944 en Brief air vice-marshall L.D.D. McKean aan reserve ritmeester A.W.G. van Riemsdijk 10 augustus 1944.

- 190 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, III, 419-820, nr. 739, Brief major J.P. Berdenis van Berlekom aan officer commanding 19 OTU te Kinloss 15 november 1943; Brief flight lieutenant Borman aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 15 december 1943 en NIMH, Vliegerloopbaanboeken, 702, inv. 313, Tammes, B., 210920014, Report on the flying and ground training of pilots, Tammes, Bruin, No. 1 Elementary Flying Training School. Jan van Munster van Heuven kreeg een *posting* bij *Coastal Command* omdat hij van de Britse doktoren niet hoger mocht vliegen dan 10.000 voet. Bruin Tammes kwam bij dit onderdeel terecht vanwege zijn zeilervaring en kennis van navigatie.
- 191 Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 116-117 en *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 8c-1, 302-307, Verhoor Robbert Jacques Emile Marie van Zinnicq Bergmann 31 mei 1949.
- 192 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1109, P. van Waart, Enige herinneringen aan het laatste oorlogsjaar (artikel *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, september 1995, 8-11).
- 193 NA, 2.13.71, inv.nr. 123, Brief wing commander P.H. Hugo aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 15 augustus 1942. Hierbij wordt het half-Nederlandse 167 Squadron buiten beschouwing gelaten. Bob van der Stok (41 Squadron, 1944/1945) en Robbert van Zinnicq Bergmann (182 Squadron, 1945) waren alle drie actief als *flight commander* in een Brits squadron.
- 194 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, III, 419-820, nr. 658, Brief majoor J.P. Berdenis van Berlekom aan squadron leader M.J.B. Stoker 6 oktober 1943 en nr. 796, Brief flight lieutenant Borman aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 13 december 1943.
- 195 Thompson, *New Zealanders with the Royal Air Force, Volume II*, 230.
- 196 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 332, Brief J.B.H. Bruinier 22 april 1996.
- 197 TNA, CAB 66/17/36, Organisation of Allied Naval, Army and Air contingents. Seventeenth Weekly Report by the Chiefs of Staff Committee, 14th July 1941; "Luit" Bruinier terug in Indië' in: *Luchtvaart. Officieel Orgaan van de Koninklijke Ned.-Ind. Vereeniging voor Luchtvaart, Het Nederlandsch-Indische Luchtvaartfonds en de Nederlandsch-Indische Vliegclubs XIV* (1941) 20, 396; Ferguson, *Beware! Beware!*, 52-66 en NIMH, Biografieën Luchtmacht personeel Nederland, 700, inv.nr. 3597, F. Olsen, Interview met majoor Olsen 4 februari 1962 door onbekende interviewer. Op dat moment waren al wel vijf 'verse' ML-KNIL-vliegers in Groot-Brittannië aangekomen. Nog voordat zij bij een operationeel squadron konden worden geplaatst, brak ook de oorlog in Azië uit. Zij keerden vervolgens direct terug naar het Verre Oosten. Het kwintet zou Nederlands-Indië voor de capitulatie in maart 1942 niet meer weten te bereiken en strandde op Ceylon.
- 198 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 63, Nota kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan luitenant-generaal J.F. van de Vijver 10 maart 1942 en Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 164-169. Onder meer bij het 41, het 64, het 118, het 222 en het 602 Squadron vlogen in deze periode Nederlandse jachtvliegers.
- 199 Graham, *Skypilot*, 51-52.
- 200 TNA, AIR 50/161, Combat Reports 4 februari 1944, 21/22 maart 1944 en 19/20 juni 1944; Thompson, *New Zealanders with the Royal Air Force, Volume II*, 230-231; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1086, Interview met C.J. Vlotman 26 oktober 1998 en From Posies to Pilot (artikel in *Knickerbocker Weekly* van 10 april 1944).
- 201 TNA, AIR 2/8238, Report on the Allied Air Forces for the period from 1 January 1945 to 1 April 1945. Volgens officiële bronnen schoten de Nederlandse oorlogsvliegers in totaal in de vijf oorlogsjaren slechts acht toestellen neer, vernietigden er drie waarschijnlijk en beschadigden er vier. Bijlage I achterin dit boek, waarvoor gebruik is gemaakt van een groot aantal verschillende bronnen, leert echter dat dit er vermoedelijk meer zijn geweest.
- 202 Grossman, *On Killing*, 31 en Wells, *Courage and Air Warfare*, 48-49. Daar komt nog bij dat is aangetoond dat van *alle* geallieerde jachtvliegers, slechts een klein percentage daadwerkelijk de agressiviteit en de wil aan de dag legde om – wanneer daartoe de mogelijkheid bestond – het gevecht *echt* aan te gaan.
- 203 TNA, AIR 27/1029, Operational Record Book 153 Squadron 13 februari 1945; AIR 27/2139, Operational Record Book 622 Squadron 13 februari 1945 en Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 61-62. Deze bombardementen vonden plaats op 24/25 juli 1943 (Hamburg), 17/18 augustus 1943 (Peenemünde), 30/31 maart 1944 (Neurenberg) en 13/14 februari 1945 (Dresden). Bij de laatstgenoemde aanval waren drie Nederlandse oorlogsvliegers van de partij. Dit waren Hendrik Sinnema (153 Squadron), Wladimir Rudenko (622 Squadron) en Willem Thorbecke (622 squadron).

- 204 P.E. van Loo, "Jerry' tegen de Jerries. Van chemicus tot oorlogsvlieger' in: *De Vliegende Hollander LX* (2004) 7, 24-25. Onder meer de bij het 149 Squadron ingedeelde Gerrit-Jan ten Duis heeft in het voorjaar van 1944 diverse van deze missies uitgevoerd. Ook nam hij in de nacht van 5 op 6 juni deel aan operatie *Titanic*. Deze had tot doel bij de Duitse strijdkrachten verwarring te stichten door op verschillende plaatsen dummyparachutisten te droppen. De namaakpara's waren gemaakt van canvas en gevuld met zand en stro.
- 205 Onderwater, *Operatie "Manna"*, 45-50 en H.P.J. Heukensfeldt Jansen, 'Brood uit bommenwerpers' in: *De Vliegende Hollander xxv* (1970) mei, 32. De Nederlandse oorlogsvliegers die hieraan deelnamen waren: Hans Heukensfeldt Jansen (90 Squadron), Wladimir Rudenko (7 Squadron) en Hendrik Sinnema (153 Squadron). Laatstgenoemde vloog als copiloot met een andere bemanning mee.
- 206 Wadsworth, *They Led the Way*, 104, 107 en 110 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 534, Brief S.E. Hazelhoff Roelfzema 23 november 1997. Erik Hazelhoff Roelfzema van het 139 Squadron fungeerde zelfs enkele malen als aanvalsleider, maar hij voerde deze functie alleen uit tijdens kleinere afleidingsaanvallen op Berlijn.
- 207 Heijbroek, *Kleykamp*, 137-171; Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 248-250 en 'Spectacular Bombing of Hague Building' in: *Glasgow Herald* 4 mei 1944. Zij sneuvelden in de nacht van 10 op 11 augustus 1944.
- 208 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 588, Vliegerlogboek R. van den Honert 5 juni 1944; NIMH, MLD, 065, inv.nr. 122, 'Her ligger Det flyvende Folkeforbund' in: *Sondags Stiftstidende Aalborg* 10 april 1983; 'Een kwart eeuw na D-Day. Nederlandse oorlogsvlieger boven invasievloot: 'Het was verbijsterend. Je kon van kust tot kust lopen' in: *De Vliegende Hollander xxv* (1969) juni, 16-20; NA, 2.13.71, inv.nr. 477, Brief Air Ministry, Director of Personal Services aan Royal Netherland Military Mission 20 februari 1942; TNA, AIR 27/1443, Operational Record Book 235 Squadron 7 juli 1941 tot en met 3 november 1941. Hans-Walter van Panhuys sneuvelde begin november 1941 als Blenheim-vlieger van het 235 Squadron voor de Noorse kust. Nicodème Guilonard sneuvelde kort voor het einde van de oorlog als Liberator-vlieger bij het Deense Aalborg. Guilonard was tevens de laatste Nederlander die in RAF-dienst tijdens een gevechtvlucht boven Europa sneuvelde.
- 209 Hendrie, *Lockheed Hudson in World War II*, 60-61. De aanval vond plaats op 26 september 1942. Tammes en zijn bemanning maakten deel uit van het 48 Squadron dat was uitgerust met Hudsons en opereerde vanaf Gibraltar.
- 210 TNA, AIR 27/1959, Operational Record Book 502 Squadron 30 juli 1943; Merrick, *The Handley-Page Halifax*, 134 en Franks, *Dark Sky, Deep Water*, 46. Eén opvarende kwam om het leven. De 64 overige bemanningsleden werden gevangengenomen. De twee andere *U-Boote* konden door een Sunderland-vliegboot en aangesnelde marineschepen worden vernietigd.
- 211 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 928, Interview with Flying Officer August van Rossum; "'Hamburging the Hun'" in: *Knickerbocker Weekly* 27 december 1943, 6 en 'Van een Duikboot en een Vliegende Hollander' in: *Vrij Nederland* 18 september 1943, 227. Zelf werd Van Rossum met het DFC en het Vliegerkruis onderscheiden.
- 212 P. Hovius, 'De B-25 ging overal op af' in: *Algemeen Dagblad* 28 april 1990 en Geldhof, *De Vliegtuigen van 320 Squadron*, 137-163.
- 213 C.R. Dunlap, "Noballs" in: *Airforce Magazine XIV* (1990) 2, 8-10.
- 214 H.J.E. van der Kop, 'D-Day en 320 Squadron' in: *Onze Luchtmacht XLVI* (1994) 3, 3-7.
- 215 C.R. Dunlap, "Noballs" in: *Airforce Magazine XIV* (1990) 2, 8-10 en 'His Navigation and Bombing 'Make History'. D.F.C. for Dutchman' in: *Evening Standard* 31 mei 1944. Ook verscheidene Nederlandse oorlogsvliegers hebben tussen 1943 en 1945 als *leading navigator* gefungeerd.
- 216 TNA, AIR 2/8238, Twenty-Sixth Report for the Quarter ending September 30, 1943.
- 217 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 62-63.
- 218 J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 53.
- 219 Volgens een ingewikkeld rekensysteem werden de uitgevoerde operationele vliegreuen uit de periode in *Coastal Command* in de nieuw ingestelde *tour of operations* verdisconteerd.
- 220 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 210-212.
- 221 NA, 2.13.154, inv.nr. 9, Orders voor dinsdag 22 februari 1944. In april 1944 onderging de grondeenheid een naamswijziging naar 6320 SE.
- 222 'All-Dutch bomber squadron in action' in: *The Evening Telegraph & Post* 21 augustus 1942; 'R.A.F. switch offensive, Dutch airmen bomb their home town' in: *News Chronicle* 21 augustus 1943; 'Dutch bomb 'home town'' in: *Daily Record and Mail* 21 augustus 1943; 'Dutch bomb

- Flushing; French Abbeville' in: *Nottingham Journal* 21 augustus 1943; 'Dutchmen raid Flushing. Air factory bombed' in: *Manchester Guardian* 21 augustus 1943; 'Dutch bomb Holland' in: *Daily Express* 21 augustus 1943; 'Dutch bomb 'home town'' in: *Daily Sketch* 21 augustus 1943 en 'His home - that was' in: *Evening News* 27 augustus 1943.
- 223 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 436, Interview met G. Emmens 2 oktober 1998.
- 224 Idem, inv.nr. 1119, G.J. van der Wee, Oorlogsrelaas.
- 225 TNA, AIR 40/2316, Tageszusammenstellung Nr 52 vom 4.11.1943, VE2685/43, Einsatz auf einen deutschen Flugplatz S. Brest am 25.10.1943; D.M. van Rosmalen, 'bloed, zweet en tranen voor "Squadron 320"' in: *Elsevier* 9 mei 1970, 115-119; TNA, AIR 25/182, Operational Record Book 320 Squadron 25 oktober 1943; AIR 25/186, 10 Group Operational Report on Ramrod 95 - 25.10.43; M. Meijer en J.M.P. Weerts, 'Zorg voor veteranen. Een case-study over een veteraan uit de Tweede Wereldoorlog' in: *Militaire Spectator* CLXXI (2002) 4, 235-243 en D. Schaap, 'Jonkers arm hing aan een velletje. Interview met WO-II-veteraan en drager Vliegerkruis' in: *Checkpoint* III (2002) 4, 12-13. Boordschutter Leendert Jonker raakte zwaargewond aan zijn rechterarm. Waarnemer Jo Bongaerts liep zwaar letsel op aan zijn benen. Beide oorlogsvliegers overleefden hun verwondingen, maar zouden nimmer meer operationeel vliegen.
- 226 Webster en Frankland, *The Strategic Air Offensive Against Germany*, 163.
- 227 NIMH, MLD, 065, invnr. 68, Damage to constructional works.
- 228 Van der Kop, 'Neem het Over', 207-208.
- 229 A. de Vries, 'Leeuwen boven Normandië' in: *Elsevier* LX (2004) 23, 52-57.
- 230 O. van Joolen, "Het was in het donker één groot gekkenhuis" in: *Algemeen Dagblad* 6 juni 2007.
- 231 A. de Vries, 'Leeuwen boven Normandië' in: *Elsevier* LX (2004) 23, 52-57. Volgens de tegenover het slot wonende Gérard LeBoeuf, die getuige was van de aanval, stonden na het optrekken van de rookwolven 'alleen de buitenmuren nog overeind.' De chef-staf die omkwam was *Generalmajor* Sigismund-Helmuth Ritter von Dawans.
- 232 NIMH, Van der Kop, 059, inv.nr. 308, 'And they said "thank you"'.
233 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 364-365.
234 C.R. Dunlap, "Noballs" in: *Airforce Magazine* XIV (1990) 2, 8-10.
235 Ibidem.
- 236 Behalve in de nacht van 8 op 9 juni, gingen toestellen verloren op 12 juni, in de nacht van 12 op 13 juni, op 20 juni, op 24 juni, op 26 juli, in de nacht van 28 op 29 juli en in de nacht van 18 op 19 augustus 1944.
- 237 N. Geldhof, 'Samen ten strijde! De inzet van Britse en Belgische bemanningen en die van het Gemenebest bij 320 Squadron tijdens de Tweede Wereldoorlog' in: *Nieuwsbrief Militaire Luchtvaart Museum*, nr. 72, januari 2000, 16-24.
- 238 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 566, Interview met A.L.A. Hissink 4 oktober 1999.
- 239 E-mail A.L.A. Hissink aan G. Tornij 20 maart 2003; Keulards, *Bombardementen op de Maasbruggen te Venlo*, 62-132; Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 409-414; e-mail J.N. Housterman 2 augustus 2011 en H. van Sabben, 'De bomaanval van 10 december 1944 was een vergissing' in: *Deventer Jaarboek 1994*, Nieuwegein 1994, 557-61.
- 240 Van Ginkel, *Rondom de Stilte*, 626.
- 241 Tornij, *De Nederlandse "Mitchells"*, 59.
- 242 Goossens, *West-Zeeuws-Vlaanderen 1939-1946*. Deel 2, 112-124 en Bollen en Jansen, *Het Manneiland*, 99-100.
- 243 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 334, Oud-oorlogsvlieger en Engelandvaarder J.W. de Bruyn Kops: 'Ik ben waarschijnlijk de laatste der Mohikanen.'
- 244 Tinschert, *Boodschap aan de bevolking van Den Haag*, 131-132; Korthals Altes, *Luchtgevaar*, 281-303; Zwanenburg, *En nooit was het stil... Kroniek van een luchttoerlog, deel 2*, 571-572; Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 444-449; Tornij, *De Nederlandse "Mitchells"*, 60-61 en H.J.E. van der Kop, 'Luchtaanval op Den Haag 3 maart 1945' in: *Nieuwsbrief-320 Vereniging*, nr. 3, 1991, 13-16.
- 245 E-mail U. Hermanns 18 februari 2012.
- 246 NIMH, Van der Kop, 059, inv.nr. 307, Operatie No. 308 22 maart 1945 ('s-Morgens) en internet: www.buurger-schuetzen.de
- 247 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 467-468.
- 248 H.J.E. van der Kop, 'D-Day en 320 Squadron' in: *Onze Luchtmacht* XLVI (1994) 3, 3-7.
- 249 NA, 2.12.29, inv.nr. 54, Brief minister van Marine aan Commandant Zeemacht 5 februari 1942.
- 250 Howarth en Jonker, *Geschiedenis van Koninklijke Shell*, deel 2, 60-62.
- 251 NA, 2.12.29, inv.nr. 54, Brief minister van Marine aan Commandant Zeemacht 5 februari 1942; Brief kapitein-ter-zee W. Boreel aan Commandant der Marine 8 oktober, 14 oktober, 4 november en 21 december 1942; Brief Commandant der Marine aan kapitein-ter-zee W. Boreel 26 oktober 1942; inv.nr. 55, Brief

- luitenant-ter-zee der eerste klasse J.M. van Olm aan Commandant der Marine 4 augustus 1942 en inv.nr. 62, Brief kapitein-ter-zee W. Boreel aan Commandant der Marine 6 december 1942. Om het carrièrebedrijf beter te leren kennen, werden luitenant-ter-zee der eerste klasse Jan van Olm en kapitein-ter-zee Willem Boreel enige tijd aan boord van enkele vliegekampschepen van de *Royal Navy* gedetacheerd.
- 252 'Dutch Navy Has Its Own Air Fleet Now' in: *The People* 19 december 1943. Van der Toorren zou tot het einde van de oorlog bijna continu het bevel over de eenheid in handen houden. Alleen begin 1944 nam officier-vlieger der tweede klasse Herman Vader korte tijd het roer over.
- 253 Hague, *The Allied Convoy System*, 85; Geneste, *Squadron 860*, 9-18; Honselaar, *Vleugels van de Vloot*, 237-245; H.J.E. van der Kop, 'Vijftig jaar 860 Squadron, 15 juni 1943-1993' in: *Mars et Historia* XXVII (1993) 2, 5-10; 'Squadron 860' in: *Alle Hens* VI (1953) 11, 12-13; Ph. Stappers, 'Het Nederlandsche 860 Squadron' in: *Overal* II (1947) februari, 12-13; 'Stringbags bij de Marine Luchtvaartdienst' in: *Luchtvaart* XVII (2000) 3, 48-50; NIMH, LSK in GB, 726, inv. nr. 993, Interview met C.G. Smits 6 november 1997 en W. Tabak, 'Ik heb ontzettend geluk gehad' Het roerige oorlogsverleden van een Swordfish-vlieger' in: *Alle Hens* I (1997) 12, 16-19.
- 254 Wragg, *The Fleet Air Arm Handbook*, 46-47. De eerste jachtvliegers voltooiden al in augustus 1943 hun training. Doordat bij de operationele eenheden nog geen vrije plaatsen waren, werden zij in eerste instantie vooral als instructeur en stafvlieger ingezet. Alleen Gerry Volkersz, die uit de RAF overkwam, nam in de zomer van 1943 al deel aan de invasie van Sicilië en de landingen bij Salerno als Seafire-vlieger van het 899 Squadron.
- 255 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 298, Vliegerlogboek W.M. van den Bosch. Een klein aantal marinejachtvliegers was in het voorjaar van 1944 op het vliegveld Culmhead bij 24 *Naval Fighter Wing* ingedeeld. Dit waren G.J. Zegers de Beijl (894 Squadron), F.F. d'Aulnis de Bourouill (887 Squadron), Ch.O. Verheij van Wijk (894 Squadron), B.K. Swart (894 Squadron) en E.D. Govaars (887 Squadron). Alleen W. van den Bosch (808 Squadron) was tijdens *D-Day* nog in zuid-Engeland gestationeerd. Zijn eenheid maakte deel uit van 34 *Wing* van de 2ND TAF en was belast met het zogenaamde *air spotting* waarbij moest worden gerapporteerd over de uitwerking van de beschietingen van de Duitse kustverdediging door marineschepen. Van den Bosch vloog tal van dergelijke verkenningmissies boven Normandië. Alleen al op 6 en 7 juni 1944 maakte hij zes operationele vluchten.
- 256 NIMH, MLD, 065, inv.nr. 18, Brief lieutenant commander A. Richardson aan Royal Netherlands Navy Headquarters 29 april 1944.
- 257 Geldhof, *Dutchies in de Fleet Air Arm*, 48 en Waters, *The Royal New Zealand Navy*, 515-516.
- 258 TNA, ADM 1/30039, Operation "Goodwood. Air attacks on German battleship "Tirpitz", August 1944. Two Awards to Dutch Naval Officers en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1160, Interview met G.J. Zegers de Beijl 4 mei 1999.
- 259 Boon von Ochssée, *Van Tirpitz tot Kamikazes*, 14-37.
- 260 TNA, ADM 1/30457, Air Operations in the Aegean leading to relief of Greece. Two awards to Dutch Naval Officers en Van der Kop, *Vliegekampschepen*, 125-128.
- 261 NIMH, MLD, 065, inv.nr. 619, B. Honselaar, 'Zes gekke Hollanders. Dacht je dat je onkwetsbaar was?' in: onbekende krant 7 augustus 1946 en Shores, *Air War for Burma*, 373.
- 262 Dit waren vier Hellcat-vliegers, drie Seafire-vliegers en een Corsair-vlieger. De Hellcat-vliegers waren H. Moekardanoë (1839 squadron); R. Twijssel (1839); J.G. Boon von Ochssée (1840) en K.A. La Bree (1840). De Seafire-vliegers waren F. d'Aulnis de Bourouill (887); E.D. Govaars (887) en D. Challik (887 Squadron). De Corsair-vlieger was B. Swart (894).
- 263 Wragg, *The Fleet Air Arm Handbook*, 56.
- 264 NIMH, MLD, 065, inv.nr. 18, Verslag van den Off.Vl. H. De Wit; Gegevens voor de Historische Sectie door G.J. Zegers de Beijl 17 november 1947 en Geldhof, *Dutchies in de Fleet Air Arm*, 167. Jan Roelof Schuiling had vanaf februari 1945 enige maanden het bevel over het 1853 Squadron in handen. Harm de Wit was vanaf mei 1945 commandant van het 800 Squadron. Gerard Zegers de Beijl voer vanaf juli 1945 de scepter over het 896 Squadron.
- 265 Geldhof, *70 jaar Marineluchtvaartdienst*, 94-95.
- 266 TNA, AIR 2/8238, Report on the Allied Air Forces for the period 21 Sep. 1942 to 20 Dec.1942.
- 267 NIMH, 726, inv.nr. 130, Brief C.T.K. Cody 9 november 2004.
- 268 TNA, AIR 27/1092, Operational Record Book 167 Squadron 2 september 1942 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 875, Dagboek J.L. Plesman 16 november 1942.
- 269 TNA, AIR 27/1092, Operational Record Book 167 Squadron 13 november en 13 december 1942. Op 13 november raakte *sergeant* Dick Geesink in krijgsgevangenschap. Zijn compagnon,

- sergeant Brian Norwood, kwam om het leven. Op 13 december sneuvelde *squadron leader* Brian Lane, een veteraan uit de Slag om Engeland.
- 270 TNA, AIR 27/1092, Operational Record Book 167 Squadron, 21 december 1942-10 juni 1943. Er werden escorteringsmissies gevlogen naar Den Helder (21 en 23 december 1942 en 19 februari 1943); IJmuiden (3 februari 1943 en tweemaal op 2 mei 1943); Haarlem (16 april 1943); Rotterdam (28 maart, tweemaal op 29 maart en 4 april 1943); Maassluis (13 februari, 18 en 22 maart 1943); Zeebrugge (17 en 20 april 1943); Amsterdam (3 mei 1943); Vlissingen (31 mei 1943) en Gent (10 juni 1943).
- 271 TNA, AIR 27/1092, Operational Record Book 167 Squadron 3 mei 1943; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 198, Brief J. van Arkel aan A.A. Jansen 9 juli 1981; Van der Maas en Neeven, *Zonder Waarschuwing*, 104-115.
- 272 NA, 2.13.71, inv.nr. 147, Concepttekst voor het hoofdstuk 'vliegdienst' in brochure voor Engelandvaarders; inv.nr. 130, Notitie afdeling IE. Dienstplichtig personeel gedetacheerd bij de Royal Air Force, ouder dan 40 jaar op den 1sten Januari 1943; inv.nr. 478, Ground Personnel for the Dutch Fighter Squadron; inv.nr. 126, Brief minister van Oorlog aan luitenant-kolonel A.C. de Ruyter van Steveninck 21 december 1942 en Kersten, *Londense dagboeken van O.C.A. van Lidth de Jeude, band I*, 811. Later tijdens de oorlog moest minister Van Lidth de Jeude nog herhaaldelijk voor versterkingen aankloppen bij de Brigade.
- 273 NA, 2.13.71, inv.nr. 458, Brief luitenant-kolonel E. Cohen aan prins Bernhard 15 februari 1944.
- 274 Idem, Brief squadron leader M.J.B. Stoker aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 8 november 1943; Brief J.G. Callow aan majoor E. Cohen 24 december 1943 en Brief majoor E. Cohen aan J.G. Callow 4 januari 1944.
- 275 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 693, Brief K.C. Kuhlmann aan J.A.M.M. Janssen augustus 1990.
- 276 Idem, inv.nr. 198, Interview met J. van Arkel 6 september 1997.
- 277 Clark, *Where the Hills meet the Sky*, 45-50.
- 278 R. Beaumont, 'Defence Against the Flying Bomb' in: *The Putnam Aeronautical Review*, issue number 6 (juni 1990), Londen 1990, 75-82.
- 279 'Profiel van een jachtvlieger. Eerste luitenant Ronnie van Beers' in: *Brabants Dagblad* 11 mei 1968.
- 280 Frans van Eijk en Kees van Eendenburg wisten op deze manier een v-1 neer te halen.
- 281 Kock, 25 jaar 322, 34-39 en e-mail A. Meijers 14 mei 2013. Hoewel veel geallieerde vliegers overtuigd waren dat dit kwam doordat er drukcontacten onder de vleugels van de v-1 waren geplaatst, bestaan er geen bewijzen dat dit ook werkelijk het geval was. Mogelijk kwamen de vliegende bommen bij *wing tipping* tot ontploffing, doordat de hoofdontsteking werd geactiveerd vanwege het plotseling uit de koers brengen van de *diver*.
- 282 Shores, *Aces High. Volume 2*, 210-250; Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 117 en J. Tammes, 'Engelands verdediging tegen de vliegende bommen en Nederlands aandeel daarin' in: *Onze Luchtmacht XIII* (1961) 2, 71-83.
- 283 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1150, Brief kolonel W. de Wolff aan het hoofd van de Sectie Krijgsgeschiedenis KLU 26 april 1968.
- 284 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, III, 419-820, nr. 550, Brief group captain A.S.W. Dore aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 12 augustus 1943.
- 285 Verkuil, *Vertel nog eens...*, 119-121; D. van Zomeren, 'Zondag 18 maart '45: bombardement te Weesp eist twee slachtoffers' in: *Weesper Nieuws* 27 april 1999; F. Schlingmann, "'Trilend van angst bij de aanval'. 'Een brug te dichtbij', tragedie op een mooie voorjaarsdag 1945' in: *Gooi en Eemlander*, onbekende datum en huisarchief H. Nauta, files 2176 en 7729. Zo vielen bij een aanval op Kerkwijk op 5 januari 1945 en bij een aanval op de verkeersbrug van Weesp op 18 maart 1945 respectievelijk 8 en 2 dodelijke slachtoffers. Enkele weken later, op 13 april, raakte een fietser in Heerhugowaard na een beschieting door Nederlandse Spitfires zo ernstig gewond, dat hij de volgende dag in het ziekenhuis van Alkmaar overleed.
- 286 Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 136.
- 287 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1150, Brief W. de Wolff aan J.W.Th. Bosch 2 september 1976. Zo vielen de Nederlandse jachtvliegers op 24 februari 1945 een barakkenkamp langs de weg tussen Deventer en Rijssen niet aan omdat dit te dicht bij een woonkern lag.
- 288 'Gouden Luchtmacht. In Ab Homburg eren wij al onze oorlogsvliegers' in: *Het Vaderland* 11 juni 1963.
- 289 Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 148-150.
- 290 NA, 2.13.71, inv.nr. 351, Brief P.J.C. Vos aan prins Bernhard 30 november 1942 en inv.nr. 479, Brief P.J.C. Vos aan minister van Oorlog 2 april 1943; Aanteekeningen Omtrent Toekomstige Luchtmacht 11 april 1943 en Tammes, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart*, 26-27.
- 291 Kersten, *Londense dagboeken van O.C.A. van Lidth de Jeude, band II*, 986 en 1030 en De Win-

- ter en Dorelijers, *80 jaar Luchtmachtorganisatie*, 59-61.
- 292 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 8c-1, 308-317, Verhoor Ir. Pieter Jacobus Christiaan Vos 1 juni 1949; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1098, Brief P.J.C. Vos aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 22 december 1942; 'Overste Vos verlaat L.S.K.' in: *De Vliegende Hollander* II (1947) 9, 3; De Winter en Dorelijers, *80 jaar Luchtmachtorganisatie*, 59-61. Dit was de IIIe afdeling. De leiding ervan kwam in handen van luitenant-kolonel P.J. de Broekert.
- 293 Kersten, *Londense dagboeken van O.C.A. van Lidth de Jeude*, band II, 1173. "[De] Marine is als 'de dood' voor een zelfstandig luchtwapen", schreef Van Lidth de Jeude op 20 januari 1944 in zijn dagboek.
- 294 NA, 2.05.50.01, inv.nr. 97, Mededeelingen aan het Neederlandsche Personeel in de R.A.F., Londen 26 juli 1944; NA, 2.13.71, inv. nr. 512, Brief kolonel J.G.M. van de Plassche aan Directoraat L.S.K. 7 december 1945; inv. nr. 560, Brief schout-bij-nacht F.J. Heeris aan Hoofd van het Bureau Londen van het Ministerie van Oorlog 13 december 1945 en inv. nr. 513, Brief kolonel J.G.M. van de Plassche aan Directoraat L.S.K. 28 december 1945. De eerste directeur werd schout-bij-nacht Jan-Willem Termijtelen. Luitenant-kolonel Jan Berdenis van Berlekom ging fungeren als zijn plaatsvervanger.
- 295 NA, 2.03.01, inv.nr. 5351, Militaire Luchttransport Flight 10 oktober 1944. Dit was de Militaire Luchttransportdienst (MLTD).
- 296 NA, 2.13.151, inv.nr. 5897, Brief minister van Oorlog aan Chef van den Generalen Staf 19 februari 1946; D. Starink, 'Geschiedenis van het Nederlandse Militaire Luchttransport' in: *Militaire Spectator* CLXVI (1996) 6, 244-251 en C. van den Heuvel, 'No. 1316 (Dutch) Flight. Nederlands naoorlogs luchttransport binnen RAF Transport Command' in: *Onze Luchtmacht* LVII (2005) 2, 27-30. De transport- en verbindingsvliegtuigen van de DCF werden in juni 1946 uit de RAF losgeweekt en vormden vanaf dat moment de eerste naoorlogse Nederlandse operationele eenheid; 1 Transport Vliegtuig Afdeling (1 TRANSVA). In juni 1945 vond nog de oprichting plaats van een tweede transporteenheid: 1316 (Dutch) Dakota Flight, die vanaf Croydon onder meer een luchtbrug naar het pas herstelde vliegveld Valkenburg ging onderhouden. Toen in het voorjaar van 1946 Schiphol voldoende was hersteld nam de KLM het personeel en materieel over voor de exploitatie van een civiele luchtlijn tussen Nederland en Groot-Brittannië en werd de eenheid opgeheven.
- 297 Tammes, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart*, 90-93 en Kleyn, *298 Squadron 50 Jaar*, 13-16.
- 298 Starink, *De Luchtmacht Opgebouwd*, 9-10.
- 299 NA, 2.13.71, inv.nr. 482, Overzicht onderhandelingen Recruteering en Opleiding Personeel Luchtstrijdkrachten 14 november 1944.
- 300 Idem, inv.nr. 351, Opdracht aan Eerste Luitenant Vlieger A. van Rossum door Luitenant-Kolonel van de Generale Staf P.J. de Broekert 11 februari 1944. Eerste luitenant August van Rossum kreeg reeds in februari 1944 opdracht om de werkwijze en organisatie van een ACRC te bestuderen.
- 301 P.C. Boer, 'Het Directoraat (Nederlandse) Luchtstrijdkrachten' in: *Mars et Historia* (vierde lustrumnummer), z.p. 1986, 87-94.
- 302 NA, 2.13.151, inv.nr. 5896, Brief schout-bij-nacht F.J. Heeris aan ministers van Oorlog en Marine met rapport omtrent het Directoraat der Luchtstrijdkrachten 28 augustus 1945.
- 303 NA, 2.13.154, inv.nr. 10, Orders for Friday 13th July 1945 en Lutgert en Sorgedragers, *322 Squadron*, 26. De vliegtuigen en uitrusting werden op het vliegveld Lasham ingeleverd.
- 304 NA, 2.12.52, inv.nr. 23, Brief Commandant 320 Squadron aan Commandant der Marine 21 februari 1946; Overzicht bespreking met air vice-marshal sir Basil Embry, op 26.2.'46; Brief history of the training of No. 320 Squadron; 2.13.154, inv.nr. 2, Brief hoofdofficier-vlieger der tweede klasse A.W. Witholt aan Commandant der Marine 21 september 1945; Utdienststelling 320 Squadron 19 april 1946 en Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 471-485.
- 305 NA, 2.12.52, inv.nr. 4, Brief schout-bij-nacht E.J. van Holthe aan onbekend 18 januari 1946; Brief schout-bij-nacht E.J. van Holthe aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 15 juni 1946; Brief A. de Booy aan Commandant der Marine 14 juni 1946 en Van der Kop, *Vliegekampschepen*, 116.

HOOFDSTUK 4

- 1 NA, 2.13.71, inv.nr. 207, Verhoor van: Jacobus Verboven, geboren op 22 november 1915 te Tilburg.
- 2 R. de Winter, 'Het ontstaan van de militaire vliegopleiding. De eerste generatie Officieren-vlieger' in: H.F. Fabri, M. van der Hoeven en J. van den Berg (red.), *Mars et Historia* (zesde lustrumnummer) xxx (1996) 3, 52-95.
- 3 Ibidem.
- 4 Bartels, "Oude liefde roest niet", 11. Van een in 1926 aangetreden vliegklas is bijvoorbeeld achterhaald dat het overgrote deel eveneens werd geboren in grote steden en dan voornamelijk in de Randstad.

- 5 P. Kooij, 'Stad en platteland' in: Van Holthoon, *De Nederlandse samenleving*, 93-116.
- 6 Groen en W. Klinkert, *Studeren in uniform*, 496-497.
- 7 Ibidem, 512-513 en Staring en Mante, *Jong Nederland en de Militaire Luchtvaart*, 31.
- 8 'Schout bij Nacht Vlieger J.L. den Hollander Vlagofficier Marine Luchtvaartdienst' in: *Avia XVI* (1967) 7, 291. Hierdoor was de in 1933 met zijn opleiding begonnen Hugo Burgerhout een zoon van een fabrieksdirecteur en de in 1936 toegetreden Jaap den Hollander een nakomeling van de burgemeester van Middelharnis.
- 9 Staring en Mante, *Jong Nederland en de Militaire Luchtvaart*, 17.
- 10 Idem, 15-16.
- 11 Interview met H. Doppenberg 18 januari 2000.
- 12 'Kapitein ter Zee J.L. den Hollander Nieuwe Vlagofficier M.L.D.' in: *Avia IX* (1960) 7, 167.
- 13 C.A. Rumball, 'Choice of Aircrew' in: *Journal of Nutrition II* (1948) 3, 263-266.
- 14 Hammerton, *ABC of the RAF*, 18.
- 15 Idem, 19.
- 16 English, *The Cream of the Crop*, 28.
- 17 C.A. Rumball, 'Choice of Aircrew' in: *Journal of Nutrition II* (1948) 3, 263-266.
- 18 Bishop, *Bomber Boys*, 35.
- 19 English, *The Cream of the Crop*, 24. Dat voordien alleen blanke kandidaten in aanmerking kwamen, had zijn oorsprong deels in het voor de Tweede Wereldoorlog wijdverbreide geloof in het sociaal darwinisme, een stroming die er vanuit ging dat natuurlijke selectie er in had geresulteerd dat het witte ras superieur was. Het was daardoor een kleine stap naar de overtuiging dat etnische minderheden kwalitatief slechtere vliegers leverden.
- 20 Wells, *Courage and Air Warfare*, 13.
- 21 Behalve aan vliegers en waarnemers bestond voortaan tevens behoefte aan onder meer vliegtuigtelegrafisten, boordschutters, radaroperators en boordmechanici.
- 22 Yates, *Luck and a Lancaster*, 15.
- 23 Wells, *Courage and Air Warfare*, 13.
- 24 Ibidem.
- 25 Ibidem en internet www.ftp.rta.nato.int/public, M. Bailey, 'Evolution of Aptitude Testing in the RAF'. Dit apparaat was de zogenaamde Sensory Motor Apparatus Number 3 (SMA3).
- 26 S.H.R.L. D'Arcy, 'Aptitude Testing in the Royal Air Force 1939-1986' in: *Air Clues XI* (1986) 6, 307-311.
- 27 NA, 2.13.71, inv.nr. 147, Concepttekst van het hoofdstuk 'Vliegdiens' voor de - nooit gepubliceerde - brochure voor Engelandvaarders.
- 28 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 100, Royal Air Force. No. 14 Aviation Candidates Selections Board. De Vries, Willem 6 april 1943.
- 29 Idem, inv.nr. 99, Royal Air Force. No. 3 Aviation Candidates Selections Board. Luberti, Frits Gerard 6 augustus 1943 en inv.nr. 99, Royal Air Force. No. 23 Aviation Candidates Selections Board. Mol, Henri 25 mei 1944.
- 30 Idem, inv.nr. 98, Royal Air Force. No. 23 Aviation Candidates Selections Board. Ganderheijden, Bastiaan Wijnand 25 mei 1944.
- 31 Idem, inv.nr. 98, Royal Air Force. No. 22 Aviation Candidates Selections Board. Glerum, Herman Willem 18 januari 1943.
- 32 NA, 2.13.71, inv.nr. 352, Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan air commodore H.G. Crowe 31 juli 1941.
- 33 NIMH, Biografieën Luchtmacht personeel Nederland, 700, inv.nr. 3318, H.F. Meyer, Royal Air Force No. 11 Aviation Candidates Selections Board, H.F. Meijer 28 maart 1944.
- 34 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 216, Dagboek W. Bakker 8 december 1940; NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief Commandant 320 Squadron aan Commandant der Marine 17 augustus 1944; Brief Commandant 320 Squadron aan Commandant der Marine 23 juni 1944; inv.nr. 8, Orders voor woensdag 7 april 1943; inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor zondag 26 maart 1944; inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor zondag 15 april 1944; 'Flight Lieutenant "Jacob" Grieves' in: *De Vliegende Hollander z.jg.* (1946) 11, 5 en Van der Kop, *D-Day*, 82-83. ML-vlieger Willem Bakker kreeg in de zomer van 1940 privéles van een Britse dame. Harry Guyt logeerde na aankomst in Groot-Brittannië in 1944 enige tijd bij een dame in Londen om zich de Engelse taal meester te maken. Het 320 Squadron had tussen januari 1942 en oktober 1944 de beschikking over een eigen *education officer*: flight lieutenant John Grieves. Deze voormalige leraar aan een Britse middelbare school schroefde de kwaliteit van het Engels onder de squadronleden aanzienlijk op.
- 35 C.A. Rumball, 'Choice of Aircrew' in: *Journal of Nutrition II* (1948) 3, 263-266; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 923, Brief J.C. van Rosendaal 14 oktober 1997; inv.nr. 1057, Interview met A.D. Vas Nunes 22 maart 1997 en Vas Nunes, *Herinneringen*, 88.
- 36 NA, 2.13.71, inv.nr. 132, Opgave van in het tijdvak 1 december 1942 tot 1 februari 1943 in Engeland gearriveerde Nederlanders vanuit bezet gebied; Breeman, 'Ik kon niet alleen maar toekijken...', 53-55; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 827, Brief R. Ockerse, ongedateerd [begin 2005]; inv.nr. 251, e-mail S. Biallot 10 april 2000; inv.nr. 854, Interview met R. Overwijn 24 februari 1999 en G.A. van Dam Merrett, *Memorabilia* (onuitgegeven typoscript), 68-69. De Engelandvaarders Harry Guyt en

- Edward van der Harst misten bijvoorbeeld respectievelijk een deel van de linkervoet en twee vingers. Erik Hazelhoff Roelfzema, Hans Heukensfeldt Jansen, George van Dam Merrett, Freddy Vas Nunes en Tony Biallosterksi vlogen allemaal, vanwege hun verminderd gezichtsvermogen, met een vliegbril met speciaal geslepen glazen. Onder meer René Borgerhoff Mulder en Rudi Ockerse kampten met kleurenblindheid.
- 37 Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 94 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 200, Dagboek J.B. Arts 15 augustus 1941. "I've never worried about passing, but do now", noteerde Jan Arts aan de vooravond van het medisch onderzoek.
- 38 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1224, Database Vliegend Personeel in de Britse Luchtstrijdkrachten, mei 1940-mei 1945.
- 39 Brand, *De Wortels van de Randstad*, 89.
- 40 J.A.A. Doorn, 'De Nederlandse samenleving in Indië' in: Van Holthoorn, *De Nederlandse Samenleving*, 139-157.
- 41 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1152, e-mail H.J.E. van der Kop 20 april 2001 en inv.nr. 727, Lie Kie Sang, Leo Richenel. Raden Abdoel Halim Perdanakoesoema werd na de voltooiing van zijn opleiding bij het 321 Squadron op Ceylon geplaatst. Lie Kie Sang wist zijn opleiding niet te voltooien.
- 42 G.H. Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 220.
- 43 Dierikx, *Luchtspiegelingen*, 15-27.
- 44 Kennett, *The First Air War*, 119.
- 45 Van Dissel en Groen, *In de West*, 60. De mariniers waren afkomstig uit West-Indië. Zij hadden zich als vrijwilliger aangemeld voor dienst in Groot-Brittannië en vertrokken in februari 1941 naar Cardiff. Van het vijftig koppen tellende contingent kwamen er uiteindelijk zeventien als boordschutter bij de MLD terecht.
- 46 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1109, Oorlogservaring voor MLD-vliegers (gesprek N. Geldhof met P. van Waart 7 juni 1982); Advertentie 'Strijdt mee... als vliegtuig-telegrafist in Europa!' in: *Luchtvaart. Officieel Orgaan van de Koninklijke Ned.-Ind. Vereniging voor Luchtvaart, Het Nederlandsch-Indische Luchtvaartfonds en de Nederlandsch-Indische Vliegclubs XIV (1941) 4*, 71 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1105, Interview met C.J. de Vries Humèl 3 december 1998.
- 47 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1109, Oorlogservaring voor MLD-vliegers (gesprek N. Geldhof met P. van Waart 7 juni 1982). Het waren de officieren-vliegers der tweede klasse Piet van Waart, Johannes Sillevs, Thijs de Liefde, Johannes Stork en Gijs de Groot. Sillevs en Stork sneuvelen bij de uitoefening van hun oorlogstaak.
- 48 Advertentie 'Strijdt mee... als vliegtuig-telegrafist in Europa!' in: *Luchtvaart. Officieel Orgaan van de Koninklijke Ned.-Ind. Vereniging voor Luchtvaart, Het Nederlandsch-Indische Luchtvaartfonds en de Nederlandsch-Indische Vliegclubs XIV (1941) 4*, 71.
- 49 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1105, Interview met C.J. de Vries Humèl 3 december 1998.
- 50 Ward, *De Militaire Luchtvaart van het KNIL*, 7-10. Voorwaarde was wel dat de Nederlanders zelf hun vliegtuigen zouden meebrengen.
- 51 Hurst, *The Fourth Ally*, 42. Zij ontkwamen met de Tjinegara.
- 52 Ward, *De Militaire Luchtvaart van het KNIL*, 7-10. Zij wisten te ontkomen met de Boissevain, de Abbekerk en de Zaandam.
- 53 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1090, Brief met antwoorden, ongedateerd, naar aanleiding van brief van Sectie Luchtmachthistorie 1 april 1999; 'Vijfentwintig jaar geleden. Interview van NN met H.J.E. van der Kop' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 1, maart 1997, 5-8 en Van der Kop, 'Neem het Over', 13-64.
- 54 Blom, *Gedenboek Enys House*, 118; 'Vijfentwintig jaar geleden. Interview van NN met H.J.E. van der Kop' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 1, maart 1997, 5-8; Van der Kop, 'Neem het Over', 13-64 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1073, Brief W.J. Versnel, ongedateerd [2003].
- 55 NA, 2.02.05.02, inv.nr. 236, Notulen minister-raad 23 mei 1940 en Meijler, *Ik zou wéér zo gek zijn*, 105.
- 56 NIMH, Sas, 463, inv.nr. 91, Brief luitenant-kolonel G.J. Sas aan waarnemend consul-generaal te Montreal 7 oktober 1940.
- 57 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 672.
- 58 Ibidem.
- 59 NA, 2.13.71, inv.nr. 156, Kort overzicht betreffende de recruteering in Canada, U.S.A. en Argentinië, Londen 27 maart 1944.
- 60 Ibidem en inv.nr. 138, Stand der Recruteering per 1 mei 1943.
- 61 Idem, inv.nr. 156, Kort overzicht betreffende de recruteering in Canada, U.S.A. en Argentinië, Londen 27 maart 1944.
- 62 Ibidem.
- 63 Ibidem en inv.nr. 138, Stand der Recruteering per 1 mei 1943.
- 64 Telefonische mededeling R. Morpurgo 29 september 1999; 'Lieut. Richard van Pelt of Norwood, died in action' in: *Catholic Herald* 5 november 1943; 'Killed in raid on Brest' in: *Catholic Times* 5 november 1943 en NA, 2.13.71, inv.nr. 230, In Memoriam F. van Pelt in: *Ons Geestelijk Erfdeel* (Uitgave R.K. Geestelijke Verzorging, Arlington House, Londen S.W.1), no. 35 van 10 maart 1944, 2. Dit gold onder meer voor de in respectievelijk Rotterdam

- en Amsterdam geboren Richard van Pelt en Raphael Morpurgo. Allebei waren zij op jonge leeftijd met hun familie naar Londen verhuisd en geheel in Groot-Brittannië opgegroeid. Van Pelt kreeg een opleiding tot waarnemer. Morpurgo werd boordschutter. Zij kwamen vervolgens allebei bij het 320 Squadron terecht. Van Pelt sneuvelde in oktober 1943 tijdens zijn tiende oorlogsvlucht boven Brest. Morpurgo overleefde de oorlog wel. Hij vloog vanaf februari 1944 ruim tachtig oorlogsmisaties.
- 65 Tien van hen kwamen voor mei 1945 in een operationele functie terecht.
- 66 Daarvan bereikten er voor het einde van de oorlog elf de operationele gelederen.
- 67 28 man van deze groep bekleedde voor het eind van de oorlog een operationele functie.
- 68 NIMH, Sas, 463, inv.nr. 107, Richtlijnen ten behoeve van het hoofd missie Canada, september 1940. Vooral in Canada woonden veel emigranten die de kost verdienden als kleine zelfstandige landbouwer en hadden daarvoor al vroeg de schoolbanken verlaten.
- 69 NA, 2.13.71, inv.nr. 138, Stand der Recruteering per 1 mei 1943. Daarnaast kwam een klein deel van de nieuw gerekruteerde militairen uit Noord- (en Zuid-)Amerika niet naar Groot-Brittannië. Zij werden rechtstreeks geplaatst op de vliegschool te Jackson en gingen na hun opleiding deelnemen aan de operaties in de Stille Oceaan.
- 70 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 672.
- 71 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 974, Brief met verklaringen van H. Sinnema, A.P van der Spek, J.C. de Groot en J.H.C. Both aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 5 januari 1943.
- 72 Er is uiteengegaan van 500 opgekomen dienstplichtigen in Groot-Brittannië en 600 in Zuid-Afrika. Op basis hiervan kom ik tot de volgende percentages vliegend personeel die zijn gerekruteerd uit de gelederen van de dienstplichtigen: Groot-Brittannië, 11,6%; Canada 4,18%; Zuid-Afrika 3,83% en de Verenigde Staten 3,29%.
- 73 NA, 2.13.71, inv.nr. 101, Brief J. Jonker aan minister van Defensie 13 november 1940 en De Bruin, *Onze Pierre*, 21-47.
- 74 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 907, Brief J. Rieter aan majoor P. Kilian 22 juli 1964 en L. Bukkems, 'Eerbetoon voor Venlonaar in Britse krijgsmacht' in: *Dagblad De Limburger* 8 januari 2000; inv.nr. 1011, Lancing College War Memorial; inv.nr. 474, Hillegommers te lucht en ter zee en inv.nr. 1086, Interview met C.J. Vlotman 26 oktober 1998.
- 75 Internet: www.groenhartarchieven.nl/projecten/waddinxveners-tijdens-wo-ii/krijn-van-os
- 76 NA, 2.13.71, inv.nr. 1436, Lijst rekrutering, stand 23.6.42.
- 77 NIMH, Sas, 463, inv.nr. 107, Richtlijnen ten behoeve van het hoofd missie Canada, september 1940.
- 78 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 472, All the way from Brazil (artikel uit *Knickerbocker Weekly*).
- 79 Idem, inv.nr. 254, Brief C.W. Bierens de Haan 15 juni 1997; NA, 2.13.71, inv.nr. 95, Brief waarnemend consul-generaal te Hong Kong aan Ministerie van Buitenlandse Zaken 19 juni 1940 en inv.nr. 111, Mannelijke Nederlanders geboren in de jaren 1904 tot en met 1920, gevestigd in het consulaire district Zuid-China.
- 80 NA, 2.13.71, inv.nr. 109, Brief Ministerie van Buitenlandse Zaken aan minister van Oorlog 16 september 1941; Brief minister van Oorlog aan minister van Marine 27 september 1941; Brief minister van Oorlog aan minister van Buitenlandse Zaken 25 september 1941; inv. nr. 115, Nota voor de minister van Oorlog 18 februari 1942 en inv.nr. 138, Brief Commandant van de Nederlandse Troepen in Canada aan minister van Oorlog 25 juni 1943.
- 81 NIMH, Sas, 463, inv.nr. 9/2, Brief minister van Oorlog aan luitenant-kolonel G.J. Sas 11 september 1941.
- 82 Idem, Brief luitenant-kolonel G.J. Sas aan minister van Oorlog 29 oktober 1941.
- 83 NA, 2.13.71, inv.nr. 132, 26 maart 1943, Brief commandant van de Nederlandse Troepen in Canada aan minister van Oorlog 8 maart 1943; Brief minister van Oorlog aan commandant van de Koninklijke Nederlandsche Brigade Prinses Irene 26 maart 1943; inv.nr. 138, 25 juni 1943, Brief Commandant van de Nederlandsche Troepen in Canada aan minister van Oorlog 8 juni 1943 en Brief minister van Oorlog aan Commandant Detachement Londen 25 juni 1943.
- 84 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1224, Database Vliegend Personeel in de Britse Luchtstrijdkrachten, mei 1940-mei 1945.
- 85 NA, 2.13.71, inv.nr. 129, Brief hoofd Afdeling Juridische Zaken van het Ministerie van Buitenlandse Zaken aan Nederlandse gezant te Ottawa 19 november 1942; Brief Nederlandse gezant te Ottawa aan minister van Buitenlandse Zaken 8 januari 1943; Brief minister van Buitenlandse Zaken aan minister van Oorlog 26 januari 1943; Brief minister van Oorlog aan minister van Buitenlandse Zaken 3 februari 1943 en inv.nr. 162, Brief Jhr. A.W.G. van Riemsdijk aan minister van Oorlog 2 juni 1944.
- 86 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 533, Brief J.B.M. Hays 21 september 1997.
- 87 Idem, inv.nr. 890, e-mail R. Philips 16 april 2007; NA, 2.13.71, inv.nr. 477, Brief Ministerie

- van Oorlog aan Nederlandsche Rode Kruis 11 november 1941 en Nota voor den minister d.t.v. luitenant-generaal v/d Vijver 11 november 1941. Dit ongeval vond plaats op 2 november 1941 bij Bodelwyddan in Wales.
- 88 TNA, AIR 27/1443, Operational Record Book 235 Squadron 7 juli 1941 - 3 november 1941; NA, 2.05.131, inv.nr. 27, Brief H.W. van Panhuys aan viceconsul der Nederlanden Dar es Salaam 22 mei 1940; Brief viceconsul der Nederlanden Dar es Salaam aan consul-generaal der Nederlanden te Mombasa 25 juni 1940 en Brief viceconsul der Nederlanden te Dar es Salaam aan consul-generaal der Nederlanden te Mombasa 18 juni 1943.
- 89 In Britse dienst traden: H.W. van Panhuys, W.J.G.P. Rieter, H.W. Pronk en J.B.M. Haye. In Canadese dienst traden: F.W.L.S. Speetjens, W.J. van Stockum en W.G.L. Bouwman. In Zuid-Afrikaanse dienst traden: W. van de Waal en J.G. Dijkstra. In Nieuw-Zeelandse dienst traden: R. van Eupen en S.A. van Luik. Van deze groep dienden Van Panhuys, Rieter, Van Luik en Pronk nooit bij de Nederlandse strijdkrachten.
- 90 J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typoscript).
- 91 NA, 2.13.71, inv.nr. 110, Brief consul-generaal aan minister van Buitenlandse Zaken 23 september 1941 en inv.nr. 126, Brief luitenant-generaal J.F. van der Vijver aan minister van Koloniën en minister van Marine 15 december 1942.
- 92 Koslowski, *Migrants and Citizens*, 79 en Janoski, *The Ironies of Citizenship*, 246.
- 93 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 367. Zijn vader, ir. mr. Arnold Jacob Cohen Stuart, was al in 1921 overleden. Arnold James Cohen Stuart (70654) ligt begraven op de begraafplaats van Crevecoeur-sur-l'Escaut.
- 94 Idem, inv.nr. 229, e-mail P.J. van Blokland 14 december 2004; Warner, *The Bristol Blenheim*, 287; McNeill, *Royal Air Force Coastal Command Losses*, 79.
- 95 NA, 2.13.71, inv.nr. 129, Brief Ministerie van Buitenlandse Zaken aan Nederlandse gezant te Ottawa 19 november 1942; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 443, Interview met R. van Eupen 3 juni 1998 en inv.nr. 533, Brief J.B.M. Haye 21 september 1997.
- 96 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 399, R.A.F.V.R. Netherlands Contingent. Summary of Operational Sorties, p/o Dijkstra, J.G.. Dijkstra was eerder in 1935 op Soesterberg afgetest. Hij doorliep vanaf maart 1942 alsnog de gehele vliegopleiding bij de Zuid-Afrikaanse luchtmacht.
- 97 NIMH, Vliegerloopbaanboeken, 702, inv.nr. 265, Waal, W. van de, 201109501.
- 98 DCDI, dossier M. Leuw, geboren 21 november 1916 te Amsterdam. Brief staatssecretaris van Marine aan M. Leuw 21 november 1949.
- 99 NA, 2.13.71, inv.nr. 122, Brief W.E. van Panhuys aan minister van Buitenlandse Zaken 30 juli 1942; Brief Nederlandse gezant in Madrid aan minister van Buitenlandse Zaken 25 augustus 1942; inv.nr. 275, Brief minister van Oorlog aan minister van Marine 6 maart 1944 en inv.nr. 165, Brief minister van Oorlog aan minister van Justitie 2 september 1944. Volgens de gezant waren de voormalige Republikeinen 'verruwd' en 'min of meer asociaal geworden' en hadden zij nog steeds 'communistic tendensen'.
- 100 NA, 2.13.71, inv.nr. 134, Meldingsformulier Theodorus Ut, geboren 7 juni 1915 te Rotterdam; Brief minister van Oorlog aan minister van Marine 28 april 1943; inv.nr. 122, Brief tijdelijk zaakgelastigde in Madrid aan minister van Buitenlandse Zaken 30 juli 1942; Brief Nederlandse gezant in Madrid aan minister van Buitenlandse Zaken 25 augustus 1942; inv.nr. 135, Meldingsformulier John Franciscus van Nelfen, geboren 28 augustus 1914 te Den Haag en inv.nr. 207, Verhoor van: Jacobus Verboven, geboren op 22 november 1915 te Tilburg.
- 101 NA, 2.13.71, inv.nr. 207, Verhoor van: Jacobus Verboven, geboren op 22 november 1915 te Tilburg.
- 102 DCDI, dossier M. Leuw, geboren 21 november 1916 te Amsterdam. Brief staatssecretaris van Marine aan M. Leuw, d.d. 21 november 1949; 'Reiservaringen Engelandvaarder Bob Roll' in: *De Schakel* xxx (2009) 122, 18-19; NA, 2.13.71, inv.nr. 143, 9 september 1943, Meldingsformulier Bob Roll en Brief minister van Oorlog aan minister van Marine 9 september 1943. Ut en Leuw waren al in 1935 in Franse krijgsmacht getreden.
- 103 Visser, *De Schakel*, 85-108.
- 104 NA, 2.13.71, inv. nr. 351, Rapport betreffende het verhoor van R.S. Cohen en C.T. de Iongh 1 juli 1941; J.V. van Marken en A. Huisman-van Bergen, 'Zeewaardig maken van de Epica-vouwkano door Engelandvaarders tijdens de Tweede Wereldoorlog' in: *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* xliix (1999) 1, 47-52 en Bruin en Van der Werff, *Vrijheid achter de horizon*, 49-50. In twee ervan zaten Engelandvaarders die bij de RAF belandden. In de nacht van 19 op 20 juni vertrokken de Delftse studenten Robert Cohen en Coen de Iongh vanuit Katwijk. Eerstgenoemde wilde vanwege zijn joodse achtergrond Nederland verlaten. De Iongh wilde weg omdat hij gezocht werd wegens verzetsactiviteiten. Dankzij de goede weers-

- omstandigheden verliep hun overtocht op rolletjes. Na een reis van vijftig uur arriveerden zij op 22 juni in Groot-Brittannië.
- 105 Van Hamel werd gezocht door de Duitsers. Hij maakte deel uit van de Groep Mekel, een verzetsorganisatie rond de gelijknamige hoogleraar van de TH-Delft.
- 106 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 373, Interview met R.F. van Daalen Wetters 2 mei 1997.
- 107 Ibidem.
- 108 Bruin en Van der Werff, *Vrijheid achter de horizon*, 50-51.
- 109 NA, 2.13.71, inv.nr. 2519, Verhoor van: Janssens, Fernand Adrianus Antonius Marie, geboren te Wognum 28 oktober 1910 en e-mail H.J. Hazewinkel 10 mei 2012. Zo had de ML-vlieger Fernand Janssens in juli 1940 het oog laten vallen op een van de twee opgeslagen sportvliegtuigjes in een meelfabriek in Voorburg.
- 110 De Jongh, *Gerben Sonderman*, 48-49 en Gerdessen, Kalkman, Oostveen en Vredeling, *Fokker G-1*, 217-224. Leegstra werd voor operationele taken afgekeurd. Hij werkte wel nog enige tijd als vlieg-instructeur bij de RAF. Vervolgens vertrok hij naar de Verenigde Staten om deel te gaan uitmaken van *The Netherlands Purchasing Commission*. Vos kreeg een opleiding tot vlieger, diende enige tijd als instructeur en was daarna in opdracht van het Ministerie van Oorlog belast met het vergaren van zo veel mogelijk informatie over de organisatie van de RAF met het oog op de wederopbouw van de Nederlandse luchtstrijdkrachten na de Tweede Wereldoorlog. Voorts vervulde hij de functie van directeur van de KLM in Groot-Brittannië.
- 111 NA, 2.13.71, inv.nr. 107, Brief en verslag van tweede luitenant-vlieger G. Steen aan hoofd van de VIIe afdeling van het departement van oorlog 31 juli 1941 en Philips, *Steen*, 244-269.
- 112 De Jongh, *Gerben Sonderman*, 50-52.
- 113 NA, 2.13.71, inv.nr. 447, Brief commandant 129 Squadron aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom, d.d. 9 juni 1942; inv.nr. 352, Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan flight lieutenant R. White, d.d. 3 juli 1941; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1009, Operational Record Book 129 Squadron maart-juni 1942; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 234, Afschrift belangrijkste gebeurtenissen 30 juni - 21 juli 1941; *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 8a en b, 274-278.
- 114 NA, 2.13.71, inv.nr. 201, Rapport over den Eersten Luitenant A.A. Homburg; 'Een van de velen... Ab Homburg. Engelandvaarder, tweemaal, Parachutist, Geheim Agent, jachtvlieger' in: *De Vliegende Hollander VI* (1950) 5, 122-123 en 141-143; Bruin en Van der Werff, *Vrijheid achter de horizon*, 28-29; Visser, *De Schakel*, 129-147 en Cornelissen en Slettenhaar, *In de schaduw van de adelaar*, 376-381.
- 115 Het idee hiervoor ontstond nadat in september van dat jaar acht Engelandvaarders op deze inventieve wijze de Duitse controlemechanismen hadden omzeild.
- 116 S.F.M. Plantinga, 'Anton Schrader en de werf van Van Ravesteijn in 1943' in: *Erf Goed Nieuws* (Leidschendam), mei 2003, 8-16 en S.F.M. Plantinga, 'Anton Schrader was een oorlogsheld'. Lezing d.d. 10 mei 2011.
- 117 E.A. Jonker, 'Welcome in England boys, follow me' in: *Erf Goed Nieuws XIX* (2011) 1, 10-27. Met de laatste geslaagde ontsnappingspoging in oktober 1943 vertrok ook Schrader zelf.
- 118 Zeven Engelandvaarders die over zee erin slaagden weg te komen hadden een andere nationaliteit. Het waren vier Georgische soldaten van een Duits-Georgisch infanteriebataljon dat op Texel was gestationeerd en drie geallieerde oorlogsvliegers (twee Britten en een Australiër) die in bezet gebied waren neergekomen.
- 119 NIOD, 861, Ruys de Perez, P.J.B., inv.nr. 4, Brief P.J.B. Ruys de Perez aan echtgenote 15 augustus 1942 en De Jongh, *Voetsporen*, 140-198. Boy Ruys de Perez werd postuum het Vliegerkruis en het Verzetshedenkingskruis toegekend. In Aerdenhout is een straat naar hem vernoemd.
- 120 NA, 2.13.71, inv.nr. 206, Opgave van Nederlanders, die gedurende de maand maart 1943 vanuit bezet gebied in Engeland zijn gearriveerd. Vilijn, Johannes Abraham.
- 121 NA, 2.13.71, inv.nr. 2517, Verhoor van: Kleian, Jean Paul, geboren te Batavia, 7 februari 1921; inv.nr. 132, 26 maart 1943, Opgave van in het tijdvak 1 juli 1942 tot 1 November 1942 in Engeland gearriveerde Nederlanders vanuit bezet gebied. Kleian, Jean Paul en inv.nr. 122, Brief Ministerie van Buitenlandse Zaken aan Minister van Oorlog a.i. 15 augustus 1942.
- 122 Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 439.
- 123 Visser, *De Schakel*, 287-311.
- 124 M. Kamminga, 'In Memoriam. Hendrik Jan (Han) Doornbos 5 april 1912 - 4 februari 1991. Kolonel-vlieger KLU b.d. Engelandvaarder en drager van het Kruis van Verdienste' in: *De Schakel XIV* (1991) 49, 7-8.
- 125 'Ik wilde iets doen: dienen en vechten' in: *De Vliegende Hollander XLVI* (1980) mei, 8-11.
- 126 Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 114-115 en NA, 2.13.71, inv.nr. 2517, Verhoor van: Hommes, Jan Heino, geboren te Soerabaja, 24 oktober 1920.
- 127 NA, 2.13.71, inv.nr. 194, Rapport betreffende Schiff, Jan Adolf en Van Wijngaarden, Johannes Anthonius.

- 128 NIMH, Luchtoorlog 1940-1945, 708, inv.nr. 53, Verhoor van de 2^e luitenanten der infanterie (beroeps) C.R.R. Manders en L. Labruyere.
- 129 NA, 2.13.71, inv.nr. 205, Voordracht onderscheiding J.G. van Niftrik en E.M. van Niftrik-Gevers; inv.nr. 213, Rapport betreffende de Heer en Mevrouw Van Niftrik door cadetvaandrig F.J.N. Spook 4 juni 1943; inv.nr. 140, 21 juli 1943, Onderscheidingen Engelandvaarders. Huyskens, Harrold; inv.nr. 2519, Verhoor van: Janssens, Fernand Adrianus Antonius Marie, geboren te Wognum 28 oktober 1910; inv.nr. 2521, Verhoor van: Linzel, Jan, geboren te Stadskanaal, 7 december 1915 en Visser, *De Schakel*, 208-223. Onder meer waarnemer Harold Huijskens en de vliegers Jan Bosch, Bodo Sandberg, Fernand Janssens, Jan Linzel, Henk van Overvest en Cooc Sluijter vluchtten via de Van Niftrik-lijn naar Zwitserland. In augustus 1942 rolde de bezetter de vluchtroute op. Van Niftrik en zijn echtgenote konden maar ternauwernood uit de handen van de Duitsers blijven. Hun zoon en dochter werden wel gearresteerd.
- 130 In 1942 reisden enkele tientallen Engelandvaarders met de *Cabo de Buena Esperanza* en de *Cabo de Hornos* naar de Antillen, waar zij van boord gingen en vervolgens via Noord-Amerika verder reisden naar Groot-Brittannië.
- 131 De Winter en Van Loo, *Luchtmachtbevelhebbers geportretteerd*, 146-148. George van Dam Merrett was het laatste stuk van de voettocht in mei 1942 zo uitgeput, dat hij werd gedragen door een reisgenoot, KNIL-officier Hans Knoop.
- 132 NA, 2.13.71, inv.nr. 2517, Verhoor van: Groen, Alfred Martin, geboren te Amsterdam, 29 maart 1919 en inv.nr. 140, 21 juli 1943, Onderscheidingen Engelandvaarders. Groen, Alfred Martin.
- 133 Idem, inv.nr. 2522, Verhoor van: Meyer, Hermanus Franciscus, geboren te Rijssen, 29 juli 1921 en inv.nr. 2514, Verhoor van: Van Dam, Petrus Johannes Epiphanius, geboren te Venlo 6 januari 1922. Hermanus Meijer bijvoorbeeld, bedwong vanuit Lourdes helemaal alleen de bergketen. Petrus van Dam bereikte vanuit Argeles uiteindelijk Spanje. Zijn tocht duurde vijf dagen omdat hij zonder kaart en kompas weldra gedesoriënteerd raakte.
- 134 Idem, inv.nr. 2518, Verhoor van: Huijskens, Harrold, geboren te Amersfoort, 12 juli 1917.
- 135 Idem, inv.nr. 2521, Verhoor van: Lips, Jacobus Johannes Maria, geboren te Dordrecht, 8 april 1919.
- 136 Idem, inv.nr. 2522, Verhoor van: Melissen, Wilhelmus Antonius Henricus, geboren te Standdaarbuiten, 5 januari 1924.
- 137 Dit kwam onder meer tot uiting door het feit dat de gevangenen voortaan voedselpakketten kregen toegestuurd. Ook werden zij sneller vrijgelaten doordat de Nederlandse regering een speciale functionaris, Jan Somer, naar Spanje stuurde.
- 138 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 536, Oorlogsbelevissen Freddy Hecht vervaardigd door A.M. Hecht, augustus 1970.
- 139 Van der Klaauw, *Opdracht Uitgevoerd*, 35 en NA, 2.13.71, inv.nr. 140, 21 juli 1943, Onderscheidingen Engelandvaarders. Sandberg, Jhr. Bodo. Militaire vliegers hadden bovendien nog het voordeel dat zij vaak het KLM-personeel persoonlijk kenden.
- 140 Bartels en Kalkman, *Texel*, 204. De volledige naam van dit ondervragingscentrum was: *The Royal Victoria Patriotic Asylum for the Orphan Daughters of Soldiers and Sailors killed in the Crimean War*.
- 141 NA, 2.04.76, inv.nr. 226, Instructie voor den Directeur van het Tehuis voor overgekomen Nederlanders "FLORYS" te Wimbledon.
- 142 Blatt, *Rudy*, 117-118; Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 108-109 en NA, 2.13.71, inv.nr. 138, Rapport betreffende het afhalen te Liverpool van een detachement, bestaande uit 3 officieren en 45 onderofficieren en manschappen, afkomstig uit Canada.
- 143 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1150, Brief W. de Wolff aan J.W.Th. Bosch 2 september 1976.
- 144 NA, 2.13.71, inv.nr. 92, Telegram Nederlands Consulaat te Bordeaux aan Nederlandse regering te Londen 14 juni 1940.
- 145 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 827, Brief R. Ockerse aan auteur, zonder datum.
- 146 Idem, inv.nr. 334, Oud-Engelandvaarder en oorlogsvlieger J.W. de Bruyn Kops: 'Ik ben waarschijnlijk de laatste der Mohikanen.'
- 147 Idem, inv.nr. 586, Brief A.A. Homburg aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 14 maart 1943.
- 148 Idem, inv.nr. 451, G. van Zanten, 'Oorlogsvlieger Jan Flinterman: "voor de vrijheid moet je een prijs betalen."'
- 149 Idem, inv.nr. 557, Interview met P. van Hessen 8 september 1997 en P. ter Horst, "Ik wilde geen deserteur zijn" in: *Haagsche Courant* 29 april 2000.
- 150 Mandemakers, *HBS en Gymnasium*, 222-223.
- 151 G.A. van Dam Merrett, *Memorabilia* (onuitgegeven typoscript), 56.
- 152 Darlow, *D-Day Bombers*, 41 en English, *The Cream of the Crop*, 140. Alleen over de achtergrond van de Canadese vliegtuigbemanningen is meer bekend. En hieruit blijkt dat bijna alle oorlogsvliegers bij hun intrede student waren of een betaalde baan hadden.

- Iets meer dan 40% werkte in de secundaire of tertiaire sector. Slechts 8% was afkomstig uit de landbouw.
- 153 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 534, Interview met S.E. Hazelhoff Roelfzema 13 juni 1998.
- 154 Groen en Klinkert, *Studeren in uniform*, 527-533.
- 155 Berg en Wijsenbeek-Olthuis, *Venter, Fabriquer, Fabrikant*, 21.

HOOFDSTUK 5

- 1 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 774, H. Meijer, Excerpts from letters of A.Ph. Meijer; e-mail H. Meijer 24 januari 2008 en Chorley, *Bomber Command Losses, Volume 4*, 58. In de nacht van 3 op 4 maart 1943 sneuvelde Meijer op de terugweg van een raid naar Hamburg toen zijn toestel door een nachtjager boven de Noordzee werd neergeschoten. Ook de rest van de bemanning sneuvelde hierbij.
- 2 Terraine, *The Right of the Line*, 520-527.
- 3 Geldhof, 'Alle Hens', 69-74. Onduidelijk is waarom Van Lingen 136,5 gevechtsvluchten heeft uitgevoerd, temeer daar hij de oorlog heeft overleefd.
- 4 Terraine, *The Right of the Line*, 520-527; Longmate, *The Bombers*, 181-182; Flinterman, *Jachtvlieger*, 124; Nelson, *Chased by the Sun*, 193; Bishop, *Bomber Boys*, 226-227 en Connelly, *Reaching for the Stars*, 75-76.
- 5 Terraine, *The Right of the Line*, 527 en Stouffer, *The American Soldier*, 359-361 en 383-387.
- 6 NA, 2.13.71, inv. nr. 129, Meldingsformulier C.P.J.M. van der Does. Een van de oorlogsvliegers die al op zijn eerste gevechtsvlucht sneuvelde was boordschutter Kees van der Does van het 320 Squadron.
- 7 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 198, Brief J. van Arkel aan A.A. Jansen 28 juli 1981; inv.nr. 622, Brief flying officer G.F.J. Jongbloed aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 11 mei 1943; Flinterman, *Jachtvlieger*, 52 en 59; Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 126 en Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 181.
- 8 J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typoscript).
- 9 Richards, *The Hardest Victory*, 93-94.
- 10 NIMH, audiovisuele collectie, D1564, Bombardement op Breskens; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1112, Interview met J.G. Wallis de Vries 25 november 1998 en Holmes, *Acts of War*, 136.
- 11 Wells, *Courage and Air Warfare*, 116 en Stouffer, *The American Soldier*, 331-332.
- 12 McIntosh, *Terror in the Starboard Seat*, 26.
- 13 Holmes, *Acts of War*, 138.
- 14 Dollard, *Fear in Battle*, 9 en 19 en Holmes, *Acts of War*, 141.
- 15 Flinterman, *Jachtvlieger*, 60.
- 16 H.J.E. van der Kop, 'Jim Koymans maakte zijn laatste operationele vlucht' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 2, 1988, 6.
- 17 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 807, Dagboek J.N. Mulder Eerste Operatievlucht (Strike) (12 op 13 Oct. '42) en inv.nr. 435, Interview met J.H. van Emden 22 januari 1999.
- 18 Hazelhoff Roelfzema, *Op Jacht naar het Leven*, 203.
- 19 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 334, Interview met J.W. de Bruyn Kops 9 augustus 1997.
- 20 Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 127.
- 21 Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 64.
- 22 Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 181.
- 23 Van der Kop, *D-Day*, 89-91; Nelson, *Chased by the Sun*, 195 en 197; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 474, Brief G. Korner aan M. Stevens 26 januari 1986; inv.nr. 436, Interview met G. Emmens 2 oktober 1998; B. Norman, 'Above and Beyond' in: *FlyPast*, nr. 244, november 2001, 41-43 en Geldhof, 'Alle Hens', 59. Ook Kees Goemans, een Halifax-vlieger van het 640 Squadron, sneuvelde in de nacht van 4 op 5 november 1944 tijdens zijn laatste officiële oorlogsvlucht.
- 24 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 569, Brief Commandant 106 Squadron aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 13 december 1943; TNA, AIR 50/208, Combat report Lancaster 'Y', 22/23 oktober 1943; S. Emmens, 'Nederlandse vliegers beten spits af' in: *Friesch Dagblad* 4 juni 1994; Chorley, *Bomber Command Losses, Volume 4*, 404 en internet: www.bbc.co.uk/jww2peopleswar, ww2 People's War. An Archive of World War 2 Memories - written by the public, gathered by the BBC, C. Hoban, *A Bomber Pilot's experiences*.
- 25 J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typoscript).
- 26 Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 210.
- 27 J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typoscript).
- 28 T.J. Couwenberg, 'Operatie "Overlord"' in: *Alle Hens* XXI (1969) 11, 6-12.
- 29 Rowland, *Recollection of War in the Air*, 79.
- 30 J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typoscript) en Grinkel en Spiegel, *Men under Stress*, 35.
- 31 NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief schout-bij-nacht J.W. Termijtelen aan Commandant 320 Squadron 22 december 1942; NIMH, MLD, 065, inv.nr. 79, Operational Tours of Air Crews, d.d. 17 november 1944; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1150, Brief W. de Wolff aan R. Venema 26 juni 1997; inv.nr. 780, Brief L.M. Meijers aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 10 maart 1943; Flinterman, *Jachtvlieger*, 60; Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 257;

- Van Ommen, *Sluipvluchten naar Lissabon*, 105-110; 'Fly KLM and meet your old pals' in: *Over de Intercom IX (1955)* 55, mei-juni, 11 en J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 22. Onder meer bij de *Dutch Communication Flight* en het 6 (Dutch) Auster Squadron kwam nog al wat op rust geplaatst personeel terecht.
- 32 NA, 2.13.71, inv.nr. 481, Brief luitenant-kolonel P.J. de Broekert aan minister van Oorlog 21 november 1943; inv.nr. 155, Militair Personeel ingedeeld bij het Afwikkelingsbureau van het Departement van Oorlog te Londen 15 maart 1944; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, III, 419-820, nr. 476, Brief kapitein M. Kamphuis aan squadron leader M.J.B. Stoker 1 juli 1943 en De Winter en Van Loo, *Lucht-machtbevelhebbers geportretteerd*, 132. Zo ging Bruin Tammes op het Bureau Luchtvaart van het Ministerie van Oorlog aan de slag en werd Gerrit van der Wolf als stafofficier aan 2 Group van de RAF toegevoegd.
- 33 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 359, Interview E. Bakker met G. Claassen, ongedateerd. Alleen al bij het 320 Squadron verloren in 1944 en 1945 vijftien oorlogsvliegers als gevolg van een vliegongeval het leven.
- 34 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 814, e-mail A. Mussert 5 september 2006 en 6 september 2006 en Goss, *Bloody Biscay*, 128 en 247.
- 35 TNA, AIR 27/907, Operational Record Book 118 Squadron 20 juni 1942 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1011, Gegevens betreffende P.H. Stenger. De Nederlandse jachtvliegers die het leven verloren waren Paul Stenger, Cornelis van Houten en Johannes Veen. Er ging nog een vierde toestel verloren met aan boord een Franse jachtvlieger. Hij raakte in krijgsgevangenschap.
- 36 J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typoscript).
- 37 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 569, Brief Commandant 106 Squadron aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 13 december 1943; Brief luitenant-generaal J.F. van der Vijver aan minister van Justitie 16 oktober 1940; TNA, AIR 50/208, Combat report Lancaster 'Y' 22/23 oktober 1943 en Chorley, *Bomber Command Losses, Volume 4*, 404.
- 38 Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 47-48 en Bishop, *Bomber Boys*, 182.
- 39 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1119, G. J. van der Wee, Oorlogsrelaas.
- 40 Wilson, Harel en Kahana, *Human Adaption to Extreme Stress*, 323; Stouffer, *The American Soldier*, 383; NIMH, Verhagen, 811, inv.nr. 35, J. Verhagen, Zware bombardementen op Fliegerhorst Deelen; W. Geneste, 'Mariniers en de MLD' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 2 (1999) juni, 11-13 en 'Operatie "Overlord"' in: *Alle Hens xxx* (1969) 11, 6-12. Een zelfde gevoel had *flight sergeant* Charles Stewart die als boordwerktuigkundige deel uitmaakte van de bemanning van *flight lieutenant* Geert Overgaauw van het 207 Squadron. Stewart nam geen deel aan de fatale vlucht op 15 augustus 1944 waarbij de bommenwerper van Overgaauw werd neergeschoten. "I still feel that loss today", schreef hij in 1988.
- 41 Grinkel en Spiegel, *Men under Stress*, 34.
- 42 Kock, 25 jaar 322, 59.
- 43 A. Beukhof, 'De oorlogservaringen van A. Beukhof. Opgetekend door Everard Bakker juli 2002 (derde episode)' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 2, juni 2008, 6-10.
- 44 Grimm, Van Loo en De Winter, *Vliegvelden in Oorlogstijd*, 102-108 en Nelson, *Chased by the Sun*, 157.
- 45 H. Soeters, "Het leek een uur, maar het duurde slechts minuten'. 13 mei 1943: de nacht dat Dutchy's dx-w (Willy) neerstortte' in: *Rotterdams Nieuwsblad* 5 mei 1986.
- 46 Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart*, 182.
- 47 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1119, Brief G.J. van der Wee aan T. Boiten 14 oktober 1991.
- 48 Idem, inv.nr. 1150, Brief W. de Wolff 17 augustus 1993.
- 49 Flinterman, *Jachtvlieger*, 131-132.
- 50 Kock, 25 jaar 322, 59.
- 51 E-mail A. Meijers 11 juni 2012.
- 52 G.A. van Dam Merrett, *Memorabilia* (onuitgegeven typoscript), 67.
- 53 NA, 2.12.27, inv.nr. 210, Verslag betreffende de opdracht van het vliegtuig "Vliegende Hollander" op Zondag 23 November 1941 en Roverpatrol met vliegtuig V.8982 D - "Rotterdam" op 31 October 1941; Van der Kop, *D-Day*, 124; *Mededelingen van de Marinestaf*, deel II, 175; J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 47-48; P.E. van Loo, 'Voor het eerst en het laatst terug naar de geboortegrond. Vliegtuigtelegrafist betaalt hoogste prijs' in: *De Vliegende Hollander LX* (2004) 10, 26-27; NIMH, LSK in GB, 726, inv. nr. 249, Herinneringen A. Beukhof, ongedateerd (opgesteld voor familie), 12; Geldhof, 'Alle Hens', 63 en Rowland, *Recollection of War in the Air*, 84-88. De dodelijke slachtoffers van het 320 Squadron waren: sergeant Hein van Otterloo (23 november 1941); korporaal Eduard de Preter (gewond geraakt op 9 augustus 1944, overleden op 11 augustus); sergeant Adriaan Hamelink (29

- november 1944); *warrant officer* Donald Philip Glyn Miller (16 februari 1945) en *sergeant* Henry Swinnerton (28 maart 1945). Verder kwam de vliegtuigtelegrafist van de bemanning van de Nederlandse Lancaster-gezagvoerder Gerrit Jan ten Duis, *flight sergeant* Walter Scott, om het leven toen hun bommenwerper 27 november 1944 boven Keulen in zwaar afweervuur terecht kwam.
- 54 Wells, *Courage and Air Warfare*, 65.
- 55 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1150, Brief W. de Wolff aan J.W.Th. Bosch 2 september 1976 en inv.nr. 431, Brief J.W. Dekker 23 mei 1960. Desalniettemin werd onder meer Frans van Eijk van het 322 Squadron in februari 1945 boven het Reichswald het slachtoffer van een *Flak-trap*.
- 56 "Ik heb er nooit aan getwijfeld dat we zouden slagen..." in: *Legerkoerier* xxx (1985) 4, 20-21 en C.R. Dunlap, "Noballs" in: *Airforce Magazine* xiv (1990) 2, 8-10. Er loerden echter nog meer gevaren. Vooral boven Frankrijk maakten de formaties het veelvuldig mee dat Duitse grondstations 'inbraken' in het radioverkeer en met een korte boodschap probeerden de formatie van de koers te brengen.
- 57 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1119, G.J. van der Wee, Oorlogsrelaas.
- 58 Idem, inv.nr. 1105, Interview met C.J. de Vries Humèl 3 december 1998.
- 59 Rowland, *Recollection of War in the Air*, 50 en NIMH, Van der Kop, 059, Dutch crew felt a big bump. It was a "friendly" bomb. In de zomer van 1944 raakte ook een Mitchell van het 320 Squadron - bestuurd door Reginald Steengracht van Mooyland - zwaar beschadigd, toen een bom het stuurboord staartvlak volledig wegsloeg. De Mitchell raakte even stuurloos maar kon bijtijds door Steengracht van Mooyland onder controle worden gebracht.
- 60 Holmes, *Acts of War*, 204; Terraine, *The Right of the Line*, 520-527 en Dollard, *Fear in Battle*, 5. Van een door John Dollard in 1943 onderzochte groep infanteristen verklaarde 74% angstgevoelens te hebben meegemaakt.
- 61 Holmes, *Acts of War*, 139.
- 62 P. Hovius, 'De B-25 ging overal op af' in: *Algemeen Dagblad* 28 april 1990.
- 63 'Logboek overpeinzingen' in: *Over de Intercom IX* (1955) oktober-december, 7-8 en Wells, *Courage and Air Warfare*, 63.
- 64 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1105, Interview met C.J. de Vries Humèl 3 december 1998.
- 65 Idem, inv.nr. 443, Interview met R. van Eupen 3 juni 1998.
- 66 Idem, inv.nr. 534, Interview met S.E. Hazelhoff Roelfzema 13 juni 1998. Onder de bemanningen van het 139 Squadron was het gebruik om nog even snel met z'n allen naar het plaatje *Paper Doll* van de in deze tijd immens populaire Mills Brothers te luisteren.
- 67 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 557, Interview met P. van Hessen 8 september 1997.
- 68 Idem, inv.nr. 435, Interview met J.H. van Emden 22 januari 1999.
- 69 Nelson, *Chased by the Sun*, 144 en *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 45.
- 70 Holmes, *Acts of War*, 147.
- 71 J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 10 en 'In memoriam Han Kosten 1914-1997 door Jaap Boom' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 3, september 1997, 2-3.
- 72 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 566, Interview met A.L.A. Hissink 4 oktober 1999; inv.nr. 436, Brief G. Emmens 27 mei 2008; Grinkel en Spiegel, *Men under Stress*, 213; Dollard, *Fear in Battle*, 9; Holmes, *Acts of War*, 231 en S. Emmens, 'Nederlandse vliegers beten spits af' in: *Friesch Dagblad* 4 juni 1994.
- 73 Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 56.
- 74 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 60-61; Wells, *Courage and Air Warfare*, 63; DCD1, dossier M.J.C. de Liefde, geboren 9 september 1915 te Den Helder. Brief major G. de M. Rudolf aan Senior Medical Officer RAF New Camp 27 april 1944 en Bijlage lieut. M.J.C. de Liefde.
- 75 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 443, Brief d.d. 25 april 2006; inv.nr. 359, Interview E. Bakker met G. Claassen, ongedateerd; inv.nr. 993, Interview met C.G. Smits 6 november 1997; Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 213; P. Hovius, 'De B-25 ging overal op af' in: *Algemeen Dagblad* 28 april 1990; Gerritse, *De Mei-vliegers*, 214 en H. Nelson, 'A different war: Australians in Bomber Command'. Lezing tijdens 2003 *History Conference - Air War Europe* te Canberra (Australian War Memorial).
- 76 Wells, *Courage and Air Warfare*, 128-131.
- 77 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 62.
- 78 Moran, *The Anatomy of Courage*, 33-36.
- 79 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 334, Interview met J.W. de Bruyn Kops 9 augustus 1997.
- 80 Dollard, *Fear in Battle*, 10-11; Wells, *Courage and Air Warfare*, 66; Terraine, *The Right of the Line*, 527-537; Stouffer, *The American Soldier*, 373-375 en Grinkel en Spiegel, *Men under Stress*, 208-211.
- 81 Stouffer, *The American Soldier*, 333 en 362-363.
- 82 Miller, *The Mystery of Courage*, 59-65 en TNA, AIR 20/10727, Report of Flying Fatigue and Stress as observed in the RAF, ± 1941.
- 83 Stouffer, *The American Soldier*, 373.
- 84 Idem, 379.

- 85 NA, 2.12.27, inv.nr. 16, Brief Commandant 320 Squadron aan Commandant der Marine 8 december 1944. Het ging hierbij om de oudgedienden A. Otten, D. Schröder, H. Nienhuis en J. Grader.
- 86 Moran, *The Anatomy of Courage*, 33.
- 87 Moore, *The Soldier*, 80-85.
- 88 Holmes, *Acts of War*, 213-215 en Moran, *The Anatomy of Courage*, XVI.
- 89 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 215, Interview met P. Bakker 27 januari 1999.
- 90 Holmes, *Acts of War*, 240-241; Moore, *The Soldier*, 93-95; Bishop, *Bomber Boys*, 219-222 en Thompson, *Lancaster to Berlin*, 102-103.
- 91 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1146, Brief T. Wittermans aan A. Reeder ± 1945.
- 92 Idem, inv.nr. 1112, Interview met J.G. Wallis de Vries 25 november 1998.
- 93 Idem, inv.nr. 431, Dagboek F.J.H. van Eijk 27 april 1943. Jachtvlieger Frans van Eijk begon aan zijn 'laatste brief voor thuis' kort voor zijn plaatsing bij een operationele eenheid.
- 94 P. Bakker, 'In Memoriam J.H. (Jan) Maas' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 1 (2000) maart, 17-18.
- 95 NIMH, audiovisuele collectie, 8274, Une petite histoire dans une grande. Een film van Gerda en Ties Koning over het leven van Johannes Hendrik Velleman.
- 96 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 587, *And so we rang the Bell* (onuitgegeven typoscript), 40a.
- 97 Bishop, *Bomber Boys*, 224.
- 98 Flinterman, *Jachtvlieger*, 49; Terraine, *The Right of the Line*, 520-527; Freeman, *Experiences of War*, 71; Holmes, *Acts of War*, 233 en Dollard, *Fear in Battle*, 30.
- 99 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 928, Dagboek August van Rossum, 56.
- 100 Idem, inv.nr. 566, Interview met A.L.A. Hissink 4 oktober 1999.
- 101 Van der Kop, 'Neem het Over', 161.
- 102 H. Moleman, "Eenderde van al die jongens is toen afgeknald" in: *de Volkskrant* 4 juni 1994. Hamilton of Silverton Hill en zijn crew staan nog steeds als vermist te boek.
- 103 Jonsson, *Dancing in the Skies*, 103 en Stouffer, *The American Soldier*, 189-191.
- 104 Holmes, *Acts of War*, 234 en Grinkel en Spiegel, *Men under Stress*, 35.
- 105 J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 13-14.
- 106 Grinkel en Spiegel, *Men under Stress*, 35
- 107 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1108, Dagboek C. Waardenburg 30 juli 1943. Waardenburg zou inderdaad de oorlog niet overleven. Hij verongelukte eind augustus 1944.
- 108 Idem, inv.nr. 1119, G.J. van der Wee, Oorlogsrelaas.
- 109 Holmes, *Acts of War*, 236-238.
- 110 Hazelhoff Roelfzema, *Soldaat van Oranje*, 258-259 en Norman, *Halifax Squadron*, 220.
- 111 E-mail A.L.A. Hissink 10 november 2008 en G.A. van Dam Merrett, *Memorabilia* (onuitgegeven typoscript), 74.
- 112 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1105, Interview met C.J. de Vries Humèl 3 december 1998.
- 113 Idem, inv.nr. 436, Brief 27 mei 2008; Van der Kop, *Happy Landings*, 222 en P. Hovius, 'De B-25 ging overall op af' in: *Algemeen Dagblad* 28 april 1990.
- 114 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 443, Interview met R. van Eupen 3 juni 1998; Fussell, *War-time*, 48-50; e-mail A.L.A. Hissink 10 november 2008 en Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 213. Ook bepaalde nummers hadden soms een mystieke en profetische betekenis. Zo keken er nogal wat oorlogsvliegers met angst en beven vooruit naar de dertiende oorlogsvlucht.
- 115 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1146, Brief T. Wittermans aan A. Reeder ± 1945.
- 116 Snape, *God and the British Soldier*, 241-246 en Stouffer, *The American Soldier*, 172-191.
- 117 Stouffer, *The American Soldier*, 172-191.
- 118 NA, 2.13.154, inv.nr. 8, Orders voor zaterdag 2 januari 1943 en inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor zondag 3 september 1944; Freeman, *The British Airman*, 71; Francis, *The Flyer*, 123-124; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 773, Dagboek K.J.A. Meester 9 september 1943; J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 55-56 en Brown, *Religion and Society*, 162.
- 119 H. Moleman, "Eenderde van al die jongens is toen afgeknald" in: *de Volkskrant* 4 juni 1994.
- 120 Van der Kop, *D-Day*, 124-127.
- 121 NIMH, MLD, 065, inv.nr. 79, Operational Tours of Air Crews 17 november 1944.
- 122 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 645, e-mail J.P. Kloos 27 oktober 1999 en inv.nr. 207, Brief J.C. ter Averst aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 28 mei 1943.
- 123 E. Jones, "'LMF": The Use of Psychiatric Stigma in the Royal Air Force during the Second World War' in: *The Journal of Military History* LXX (2006) april, 439-458 en J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 22.
- 124 Stouffer, *The American Soldier*, 405. Dit correspondeert niet met de eerdere constatering dat vooral oorlogsvliegers met een minder zware werklast tijdens de vlucht gevoelig waren voor angsten. De oorzaak hiervan is niet bekend.

- 125 NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Aanbieding proces verbaal 26 augustus 1941; 2.12.27, inv.nr. 3, Brief Dutch Naval Air Liaison Officer aan Hoofdintendant der Zeemacht 18 november 1941; Brief squadron leader Hargreaves aan squadron leader F. Backer 14 november 1941; 2.12.27, inv.nr. 16, Brief Commandant 320 Squadron aan Commandant der Marine 8 december 1944; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 807, Dagboek J.N. Mulder, Elfde Operatievlucht (Strike) (4 Januari '43) en Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 186-189. Een tweede, veel lichter, incident deed zich op 11 januari 1941 voor en draaide om een korporaal. Hij fungeerde op een konvoibeschermsvlucht als boordschutter op een Anson en weigerde aan het einde van de vlucht in de mitrailleurkoepel te klimmen nadat de vliegtuigcommandant hem daartoe opdracht had gegeven. De zoekrijgsraad veroordeelde hem tot acht maanden voorwaardelijke gevangenisstraf met een proeftijd van twee jaar. Begin januari 1943 was opnieuw sprake van een mogelijke vervolging van drie bemanningen die voortijdig naar de thuisbasis waren teruggekeerd. Voor zover bekend zijn deze drie crews echter nooit gerechtelijk vervolgd.
- 126 NA, 2.13.67, inv.nr. 316, Royal Air Force Confidential Report (Officers); Brief squadron leader M.J.B. Stoker aan luitenant-kolonel J.P. Berdenis van Berlekom 18 april 1945; Brief vice-admiraal J.W. Termijtelen aan minister van Oorlog 30 april 1945; Rapport door squadron leader, Commanding, No. 322 (Dutch) Squadron aan Headquarters No. 84 Group (rear) 17 december 1944 en NIMH, Lutz, 710 28 november en 1 december 1944.
- 127 NA, 2.13.67, inv.nr. 316, Brief flight lieutenant J.A. Smith aan Officer in Command Flying Training, RAF Grangemouth 18 maart 1942; Brief group captain C. Walter (Commandant RAF Grangemouth) aan Headquarters No. 81 Group 19 maart 1942 en Brief air commodore F.J. Vincent aan Under Secretary of State 27 maart 1942. De vlieger in kwestie werd uiteindelijk overgeheveld naar de Politie Buitendienst van het Londense Ministerie van Justitie.
- 128 Wells, *Courage and Air Warfare*, 72. Van de 125.000 oorlogsvliegers die in *Bomber Command* dienden, waren er uiteindelijk naar schatting zo'n 6.000 - een kleine 5% - die symptomen vertoonden van gevechtstress. In andere onderdelen van de RAF was dit percentage nog geringer.
- 129 NA, 2.12.29, inv.nr. 148, Brevetten personeel M.L.D.; M.W. Bowman, 'Planes Overhead will be Ours!' in: *Air Classics XL* (2004) 5, onbekende pagina's; H.J.E. van der Kop, 'D-Day en 320 Squadron' in: *Onze Luchtmacht XLVI* (1994) 3, 3-7 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 587, *And so we rang the Bell* (onuitgegeven typescript), 28.
- 130 NIMH, Vliegerloopbaanboeken, 702, inv.nr. 271, Wijnberg, A.V., 201127011.
- 131 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 366, Brief J.W. Vick aan T. Holden 19 maart 2004.
- 132 Terraine, *The Right of the Line*, 532; Wells, *Courage and Air Warfare*, 115-160; Dollard, *Fear in Battle*, 40-41; H. Strachan, Training, 'Morale and Modern War. Explanations of Sustained Combat Capability' in: *Militaire Spectator CLXX* (2001) 10, 543-552 en P.C. Boer, 'Esprit de Corps bij land- en luchtstrijdkrachten' in: *Militaire Spectator CLXX* (2001) 6, 301-313.
- 133 De Winter en Van Loo, *Luchtmachtbevelhebbers geportretteerd*, 55-60 en e-mail H.G. Meijer 7 juni 2013.
- 134 NA, 2.12.29, inv.nr. 153, Brief directeur van het Kabinet van de Koningin aan minister van Defensie 4 juni 1941. Het Kruis van Verdienste was geen militaire onderscheiding, maar (in eerste instantie) bedoeld als decoratie voor het koopvaardijpersoneel.
- 135 NA, 2.12.29, inv.nr. 153, Brief directeur van het Kabinet van de Koningin aan minister van Defensie 4 juni 1941 en 2.16.32, inv.nr. 10, Brief minister van Oorlog a.i. aan koningin Wilhelmina 23 augustus 1941. Aanvankelijk was het de bedoeling om een gouden en zilveren Vliegerkruis in te stellen naar het voorbeeld van het *Distinguished Flying Cross* (DFC) en de *Distinguished Flying Medal* (DFM). Om de kosten te beperken besloot de regering echter tot de instelling van het Vliegerkruis in slechts één graad.
- 136 NA, 2.16.32, inv.nr. 10, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, No. B77, Besluit van 28 augustus 1941, houdende de instelling van een Vliegerkruis; inv.nr. 11, Instellingsbesluit Vliegerkruis 18 december 1941; 2.13.154, inv.nr. 2, Instellingsbeschikking Vliegerkruis 28 augustus 1941; NIMH, Vlootorders, 182, Vlootorders van blijvende aard, deel 2, 569, Postuum toekennen van onderscheidingen; Meijer en Vis, *Het Vliegerkruis*, 35 en Geldhof, 'Alle Hens', 98 (foto linksonder).
- 137 NA, 2.04.76, inv.nr. 126, Instellingsbeschikking Commissie Militaire Onderscheidingen 30 juni 1941; 2.13.71, inv.nr. 512, Brief luitenant-kolonel S. Mante aan minister van Oorlog 26 november 1945; inv.nr. 483, Brief minister van Oorlog aan luitenant-kolonel C.M. Olifiers 8 maart 1945 en Brief viceadmiraal J.W. Termijtelen aan luitenant-kolonel C.M. Olifiers 4 april 1945.
- 138 Daarnaast kreeg ook de Zuid-Afrikaanse wing commander Lewis Lynn het Vliegerkruis met Eervolle Vermelding.

- 139 E-mail H.G. Meijer 29 maart 2013.
- 140 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 21 25 februari 1942 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1119, G.J. van der Wee, Oorlogsrelaas.
- 141 NA, 2.04.76, inv.nr. 125, Brief voorzitter van de Commissie voor Militaire Onderscheidingen aan minister van Marine 28 augustus 1942.
- 142 Idem, Brief Chef van de Marinestaf aan voorzitter van de Commissie voor Militaire Onderscheidingen 12 september 1942.
- 143 Idem, inv.nr. 125, Brief minister van Marine aan minister van Algemeene Zaken fgd. Kanselier der Nederlandsche Ridderorden 12 februari 1943 en e-mail H.G. Meijer 31 maart 2013.
- 144 NA, 2.13.71, inv.nr. 161, Brief minister van Marine aan minister van Koloniën 5 juni 1944; 2.13.154, inv.nr. 2, Brief Commandant 320 Squadron aan Commandant der Marine 5 november 1944; 2.16.32, inv.nr. 661, Einddata van routineonderscheidingen 14 september 1945; H.G. Meijer, 'Het begrip 'vlieger-aas' in: *Mars et Historia* xxx (1996) 1, 4-7; Smith, *Awarded for Valour*, 189; Wells, *Courage and Air Warfare*, 151-154; Interview met R. Vis 6 juli 2011 en e-mail H.G. Meijer 29 maart 2013.
- 145 NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief Commandant 320 Squadron aan Commandant der Marine onbekend.
- 146 Idem, Brief Commandant 320 Squadron aan Commandant der Marine 18 juni 1945; Brief Commandant der Marine aan Commandant 320 Squadron 27 juni 1945 en Brief Commandant 320 Squadron aan Commandant der Marine 3 augustus 1945.
- 147 NA, 2.04.76, inv.nr. 128, Brief minister van Algemene Zaken a.i., minister van Oorlog, minister van Marine, minister van Waterstaat en minister van Koloniën aan koningin Wilhelmina 6 april 1944; 2.13.71, inv.nr. 157, Brief Minister van Algemene Zaken a.i. aan Minister van Oorlog 6 april 1944 en 2.16.32, inv.nr. 12, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, No. E34, Besluit van 26 mei 1944, houdende vervanging van het Koninklijk Besluit van 28 augustus 1941, (Staatsblad, No. B77), tot instelling van een Vliegerkruis.
- 148 NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief Commandant der Marine aan Commandant 320 Squadron 13 maart 1944 en Brief Commandant 320 Squadron aan Commandant der Marine 20 maart 1944.
- 149 NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief minister van Marine aan minister van Koloniën 5 juni 1944 en Brief minister van Marine aan voorzitter van de Commissie voor Militaire Onderscheidingen 9 mei 1944.
- 150 NA, 2.12.52, inv.nr. 20, Brief minister van Marine aan Commandant der Marine 23 juli 1945 en Brief B. Sjerp aan Commandant der Marine 25 mei 1946.
- 151 NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief Commandant der Marine aan Commandant 320 Squadron 5 oktober 1944. Twee oorlogsvliegers, Jan Maas en Gerrit van der Wee, respectievelijk vlieger en boordschutter van het 320 Squadron, ontvingen de decoratie twee keer: één keer vanwege het voltooiën van een groot aantal oorlogsvluchten en één keer voor een koelbloedige daad.
- 152 E-mail H.G. Meijer 29 maart 2013.
- 153 Meijer en Vis, *Het Vliegerkruis*, 203. Gezagvoerder Henk Holleman kreeg bijvoorbeeld wel de *Distinguished Flying Medal* maar niet het Vliegerkruis uitgereikt.
- 154 NA, 2.04.76, inv.nr. 127, Brief minister van Algemene Zaken a.i. aan onbekend 6 juli 1943. Slechts het Nederlandse staatshoofd en enkele leden van de Koninklijke familie mochten zonder toestemming buitenlandse ordeteken, titels en rangen aannemen.
- 155 J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typoscript).
- 156 Wells, *Courage and Air Warfare*, 153-154.
- 157 NA, 2.13.154, inv.nr. 2, Brief group captain T.H. Carr aan Commandant 320 Squadron 8 februari 1943; Brief Commandant der Marine aan Commandant 320 Squadron 26 februari 1943 en Brief Commandant 320 Squadron aan group captain T.H. Carr 3 maart 1943. De vliegveldcommandant van Bircham Newton schreef in februari 1943 hierover aan squadroncommandant Karel Meester: "The quantity of decorations available for Allied personnel has been exhausted in Coastal Command". Overigens was Van den Berg op dat moment al enige weken vermist. Enige tijd later bleek dat hij was gesneuveld.
- 158 Carter, *The Distinguished Flying Cross*, 188; 'Fly K.L.M. and meet your old pals' in: *Over de Intercom IX* (1955) 42, 19 en internet: www.onderscheidingen.nl. Het personeel van deze drie landen kreeg respectievelijk 52, 55 en 80 DFC's uitgereikt.
- 159 NIMH, Bakker, 809, inv.nr. 26, Rekest P. Bakker aan ZKH prins Bernhard 21 juni 1954.
- 160 'Vliegerkruis' in: *Checkpoint III* (2002) 6, 20-21; 'Vliegerkruis (2)' in: *Checkpoint III* (2002) 8, 22; 'Vliegerkruis (3)' in: *Checkpoint III* (2002) 8, 22-23 en 'Vliegerkruis (slot)' in: *Checkpoint IV* (2003) 1, 23.
- 161 Grossman, *On Killing* en Bourke, *An Intimate History of Killing*.
- 162 Slim, *Killing Civilians*, 213-216.
- 163 Idem, 217-218.
- 164 R. van Eupen, *The Flying Dutchman* (onuitgegeven typoscript), 61.

- 165 T. Molendijk, 'Groepscohesie en geweld. Hoe militairen onderscheid maken tussen combattant en non-combattant' in: *Militaire Spectator* CLXXXI (2012) 12, 561-571; Grossman, *On Killing*, 78 en 110 en Bourke, *An Intimate History of Killing*, 209. De Amerikaanse luchtmacht-officier Barry Bridger omschreef dit als volgt: "You're not eyeball to eyeball with the sweat and the emotions of combat, and so it doesn't become to emotional for you and so personalized."
- 166 Vas Nunes, *Herinneringen*, 107-108. "We geloofden dat we een rechtvaardige oorlog voerden", aldus Freddy Vas Nunes, een navigator van het 157 Squadron.
- 167 NIMH, audiovisuele collectie, D1564, Bombardement op Breskens.
- 168 R. van Eupen, *The Flying Dutchman* (onuitgegeven typoscript), 35.
- 169 Neitzel en Welzer, *Soldaten*, 107-111; Francis, *The Flyer*, 128 en Foreman, *RAF Fighter Command Victory Claims, Part One*, 6.
- 170 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 784, Brief J.B. van Mesdag aan A.T. Barnett 31 januari 1945; NIMH, MLD, 065, inv.nr. 18, Verslag van den Off.Vl. H. De Wit; NA, 2.13.151, inv.nr. 6751, Brief A.J.W. Wijting aan J. de Quay 6 oktober 1945 en P.E. van Loo, 'Van Hilversum tot Cambridge. 'Jat' van Mesdag vloog de Mustang' in: *De Vliegende Hollander LX* (2004) 12, 28-29. Ook voor zijn squadroncollega en landgenoot Robbie Wijting, die in hetzelfde luchtgevecht succes had geboekt, was dit 'een waar genoeg'. Hetzelfde gold voor marinejachtvlieger Harm de Wit. Ook hij omschreef de onderschepping en het neerschieten boven Kreta van een landende Junkers JU 52 als een 'genoegen'.
- 171 M. Hulsmans, 'Dodend tijdens een militaire missie. Een onderzoek' in: *Militaire Spectator* CLXXXI (2012) 3, 132-143 en P. Huyskens, 'Jan Flinterman (DFC), ex-jachtvlieger: "De mensen in het verzet hadden het zwaarder dan wij"' in: *Elseviers Magazine* 1 mei 1982, 118-123. Jan Flinterman had bijvoorbeeld te doen met de "arme drommel" van de Focke Wulf 190 die hij in augustus 1944 boven Frankrijk neerschoot.
- 172 H. Heerkens, 'On a wing and a Prayer. Oorlogservaringen van een B-25-schutter' in: *Piloot en Vliegtuig XII* (2005) 1, 24-27; Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart*, 136 en e-mail A.L.A. Hissink aan G. Tornij 20 maart 2003. Wanneer het doel was onttrokken aan het zicht door bewolking of grondmist, werd de missie standaard afgeblazen en keerden de vliegtuigen met hun bommen nog aan boord terug naar huis. Verder mochten in bezet gebied bepaalde doelen, zoals bruggen, vaak alleen in de lengterichting van de rivier worden aangevallen, omdat er minder kans was op nevenschade.
- 173 Vas Nunes, *Herinneringen*, 108-109; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1057, Vliegurenstaat A.D. Vas Nunes en brieven A.D. Vas Nunes 29 september 1997, 6 april 1998 en 5 januari 2000.
- 174 H.J.E. van der Kop, 'Luchtaanval op Den Haag 3 maart 1945' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 3, 1991, 13-16; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 249, Herinneringen A. Beukhof, ongedateerd (opgesteld voor familie), 18-19 en Tinschert, *Boodschap aan de bevolking van Den Haag*, 55-56. Dit waren squadroncommandant Kees Witholt en Erik Loeff, een van diens vluchtcommandanten.
- 175 Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 239-240. "Sommige van mijn vliegers waren het helemaal eens met die order, anderen hoopten dat zij niet voor de keus gesteld zouden worden", schreef Bob van der Stok.
- 176 Crucq, *We Never Blamed the Crews*, 33-34.
- 177 'Starfighter vliegen is niet zo simpel als u denkt' in: *Dagblad De Stem* 19 september 1964.
- 178 Van der Kop, 'Neem het Over', 351-352 en 'Starfighter vliegen is niet zo simpel als u denkt' in: *De Stem* 19 september 1964.
- 179 NIMH, audiovisuele collectie, D1564, Bombardement op Breskens.
- 180 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 289, War Story R.L.G. Borgerhoff Mulder.
- 181 G. Boxem, 'Oud-320 vlieger Geert Emmens' in: *Luchtvaartwereld I* (1999) 7, 55-57.
- 182 Terraine, *The Right of the Line*, 682.
- 183 Gesprek met G. Brand 11 november 2011.
- 184 'Op Vrijdag, de dertiende stortte een Spitfire in Zee' in: *Wapenbroeders II* (1947) 16, 10; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 731, e-mail A. Richards 26 oktober 2008 en NA, 2.13.151, inv.nr. 5898, Rapport reserve eerste luitenant-vlieger A. Van Rood over zijn periode in Duitse krijgsgevangenschap tussen 12 april 1942 en 16 april 1945 gedateerd op 22 oktober 1945. De Nederlandse jachtvliegers Peter van Rood en Dick Geesink hadden in respectievelijk april en november 1942 een zelfde soort ervaring.
- 185 NIMH, audiovisuele collectie, D1695, Televisieprogramma *Laat ze maar praten*, uitgezonden op 27 april 1983.
- 186 NA, 2.12.27, inv.nr. 3, Brief Officer Commanding R.A.F. Station Leuchars aan Officers Commanding, Nos. 42 and 320 Squadron 25 oktober 1941; Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 99-100; P. Hovius, 'De B-25 ging overal op af' in: *Algemeen Dagblad* 28 april 1990 en Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 18.
- 187 'Op vrijdag, de dertiende stortte een Spitfire in zee' in: *Wapenbroeders II* (1947) 16, 10.

- 188 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 923, Brief J.C. van Roosendaal 15 februari 1998.
- 189 'Dertig dagen krijgsgevangen' in: *De Vliegende Hollander* z.jg. (1945) mei, 4; Breeman, 'Ik kon niet alleen maar toekijken...', 53-55 en 'Dat zijn onze vliegers!' in: *Avia IV* (1945) 1, 8-9.
- 190 'Een kwart eeuw na D-Day. Nederlandse oorlogsvlieger boven invasievloot: 'Het was verbijsterend. Je kon van kust tot kust lopen' in: *De Vliegende Hollander* xxv (1969) juni, 16-20.
- 191 TNA, WO 344/299/1, General Questionnaire for British/American Ex-Prisoners of War, F/O Spierenburg; WO 311/158, Brief Major F.F. Haddock, Legal Staff Officer, Judge Advocate General's Branch, Force 135 aan onbekend 30 juni 1945; WO 311/158, Special Report of Conditions on transfer of Allied Prisoners of War from Fresnes Prison, Paris to Concentration Camp at Buchenwald, Germany and of conditions at Concentration Camp at Buchenwald near Weimar, Germany; J. Hey, 'Geallieerde vliegers en Buchenwald' in: *Bulletin Airwar* 1939-1945, nr. 195, 8-11 en Burgess, *Destination Buchenwald*, 50, 65, 72-74, 76 en 96.
- 192 Clutton-Brock, *RAF evaders*, xxv-xxvi. Hierbij wordt de definitie van onderzoeker Oliver Clutton-Brock gebruikt die een oorlogsvlieger als een *evader* beschouwt, wanneer hij niet permanent (langer dan een aantal dagen) in Duitse krijgsgevangenschap is geweest en heeft weten terug te keren naar de eigen linies. Hoewel de cijfers – mede door verschillende definiëringen variëren – wisten er naar schatting 2.200 aan krijgsgevangenschap te ontsnappen. Volgens diverse bronnen zouden er ongeveer 10.000 oorlogsvliegers gevangen zijn genomen. Mogelijk lag dit aantal echter hoger, omdat alleen al van *Bomber Command* bijna 10.000 oorlogsvliegers in krijgsgevangenschap belandden. Waarschijnlijk lag het percentage *evaders* van de RAF dus iets lager.
- 193 H. Soeters, "Het leek een uur, maar het duurde slechts minuten'. 13 mei 1943: de nacht dat Dutchy's DX-w (Willy) neerstortte' in: *Rotterdams Nieuwsblad* 5 mei 1986.
- 194 Pitchfork, *Shot down and on the run*, 103-110; Van Beckum, *Oranjehaven*, 57-66 en Clutton-Brock, *RAF evaders*, 226-227.
- 195 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 854, Interview met R. Overwijn 24 februari 1999.
- 196 TNA, WO 208/3319, Statement by 16709 F/Sgt. Overwyn, Reginald, 320 (Dutch) Sqn., No. 2 Group, Tactical Air Force, R.A.F. en Clutton-Brock, *RAF evaders*, 144-145.
- 197 'Nederlanders in Engelschen dienst' in: *Nieuwsblad van het Noorden* 11 september 1941. Opvallend genoeg werd – om propagandaredenen – over hun gevangenneming uitvoe-
- rig in diverse Nederlandse kranten verslag gedaan.
- 198 Rollings, *Wire and Worse*, 119-120; Smit, *Onder de Vlaggen van Zweden en van het Rode Kruis*, 152; DCDI, dossier C. Huijstee, geboren 21 mei 1911 te Leiden en informatie Rode Kruis Nederland 14 oktober 2011. Van Huijstee kwam via Stalag XIA in Altengrabau bij *Arbeitskommando* 469 terecht.
- 199 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 894, Interview met M.A. Rackwitz 26 juli 1997.
- 200 Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 183; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 459, Gesprek met mevrouw D.K. Gans, C.H.I. Stern-Gans, de heer L. Stern en mevrouw C. Stern 12 december 2004; DCDI, dossier C. Sauer, geboren 1 december 1923 te Amsterdam; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 503, Brief Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 20 maart 1998; inv. nr. 366, Brief R.S. Cohen aan W.H. Spurr 23 januari 1944; Breeman, 'Ik kon niet alleen maar toekijken...', 53-55; 'Dat zijn onze vliegers!' in: *Avia IV* (1945) 1, 8-9; NA, 2.13.71, inv.nr. 201, Geheim rapport over den Eersten Luitenant A.A. Homburg door reserve majoor van Speciale Diensten ir. W. den Boer; inv. nr. 202, Verslag van een agent met geheime missies in Nederland en Visser, *De Schakel*, 138 en 139. Onder meer Harry Guyt (608 Squadron), die in 1940 in Nederland aan een mislukte ontsnappingspoging had deelgenomen en Ab Homburg (322 Squadron), die in 1941 als geheim agent actief was geweest in Nederland, gebruikten een schuilnaam. Ook een aantal Nederlandse oorlogsvliegers van joodse afkomst, onder wie Robbert Cohen (613 Squadron), Hans Friedrich Gans, Wilhelmus Theunissen, Robert Broekman en Charlie Sauer (allen 320 Squadron), nam een pseudoniem aan.
- 201 *Mededelingen van de Marinestaf*, deel II, 167 en TNA, WO 344/315/1, General Questionnaire for British/American Ex-Prisoners of War: Theunissen, sergeant Wilhelmus Michael.
- 202 NA, 2.13.154, inv.nr. 7, Orders voor zaterdag 14 augustus 1942. Vliegtuigtegrafist Abraham Lensen, die in mei 1942 boven de Waddenzee werd neergeschoten, liet zijn collega's vanuit een krijgsgevangenkamp bijvoorbeeld weten "erg goed te zijn behandeld".
- 203 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 923, Brief J.C. van Roosendaal 15 februari 1998 en inv.nr. 126, Radioprogramma '25 jaar, Srie.... Toe .... Toe', uitgezonden op 5 juni 1968. Ook jachtvlieger Hans van Roosendaal werd tijdens het transport van Apeldoorn naar Meppel door zijn bewakers lastiggevallen en mishandeld. "Als ik niet vlug genoeg voor hun liep, kreeg ik een

- trap in mijn rug of een klap op mijn hoofd”, aldus Van Roosendaal.
- 204 NA, 2.13.154, inv.nr. 8, Orders voor zondag 31 oktober 1943; inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor woensdag 7 juni 1944; Dagelijkse orders voor zondag 29 oktober 1944; inv.nr. 10, Orders for Sunday 21st January 1945; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 731, e-mail A. Richards 26 oktober 2008; inv.nr. 1150, Brief W. de Wolff aan J.W.Th. Bosch 2 september 1976; L.W.M. Hendrixx, *Engelandvaarder 14 mei 1941 - 7 februari 1946* (onuitgegeven typoscript); Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 170 en Friedrich, *Der Brand*, 488-490.
- 205 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 191, Brief H.A. Forbes aan kapitein W. Kramer 16 augustus 1986 en internet: www.bomber-command.info/memnavforbes.htm.
- 206 TNA, WO 208/3320, Account of escape of F/LT Bram VAN DER STOK, 41 Squadron, A.D.G.B.; Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 16-17 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 670, Rapport inzake het in krijgsgevangenschap geraken en het krijgsgevangenschap van den Sgt.Vl.Sch. D.J. Koning, Stamboeknummer 20605, Londen, Juli 1945.
- 207 Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 15 en NA, 2.13.151, inv.nr. 5898, Rapport reserve eerste luitenant-vlieger A. Van Rood over zijn periode in Duitse krijgsgevangenschap tussen 12 april 1942 en 16 april 1945 22 oktober 1945. Van der Stok ontmoette zijn tegenstander in de officiersmess van een vliegveld in Noord-Frankrijk. Bij Van Rood, die was opgenomen in een veldhospitaal in St. Omer met een schotwond in zijn dij, verscheen de Duitse vlieger, een onderofficier, aan zijn bed.
- 208 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 230, Interview met R.L. van Beers 31 augustus 1998. Ook de trip van jachtvlieger Ronny van Beers vanuit Lille verliep eind augustus 1944 daardoor met horten en stoten.
- 209 Toliver, *The Interrogator*, 49-79.
- 210 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 670, Rapport inzake het in krijgsgevangenschap geraken en het krijgsgevangenschap van den Sgt.Vl.Sch. D.J. Koning, Stamboeknummer 20605, Londen, Juli 1945; inv.nr. 230, Interview met R.L. van Beers 31 augustus 1998 en ‘Dat zijn onze vliegers!’ in: *Avia*, IV (1945) 7, 101-102. Dirk Koning (320 Squadron), Bob van der Stok (41 Squadron) en Ronny van Beers (322 squadron) stonden er eveneens van te kijken wat hun ondervragers allemaal wisten.
- 211 NIMH, De Bruin, 709, inv.nr. 51, R. Rijs, ‘De grote ontsnapping van Bob van der Stok’ in: *Kijk*, september 1980, 16-19 en NA, 2.13.154, inv.nr. 10, Orders for Friday 9th February 1945 en Orders for Tuesday 13th March 1945. Om hen te instrueren kregen oorlogsvliegers in Engeland het boekje *Responsibilities of a Prisoner of War* uitgedeeltd.
- 212 TNA, WO 344/176/1, General Questionnaire for British/American Ex-Prisoners of War: Koning, sergeant Dirk Johannes; Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 31-32; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1037, Rapport inzake het in krijgsgevangenschap geraken en krijgsgevangenschap van den Kpl.Vltsch. W.M. Theunissen, Stamboeknummer 90604Z. Verder kreeg de boordschutter Dirk Koning van het 320 Squadron de offerte om op Duitse kosten zijn universitaire studie af te maken.
- 213 ‘Profiel van een jachtvlieger. Eerste luitenant Ronnie van Beers’ in: *Brabants Dagblad* 11 mei 1968.
- 214 NIMH, De Bruin, 709, inv.nr. 39, Tekst van een voordracht over de gevangenneming van neergeschoten geallieerde vliegtuigbemanningen in Nederland en hun ondervraging en afvoer naar Dulag Luft Oberursel (Frankfurt) 11 november 1995 en Toliver, *The Interrogator*, 16-17.
- 215 Clark, *33 Months as a POW in Stalag Luft III*, 40.
- 216 Rees, *Lie in the Dark and Listen*, 122-123.
- 217 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 216, Brief W. Bakker aan F. Gerdessen 22 maart 1989.
- 218 Smit, *Onder de vlaggen van Zweden en het Rode Kruis*, 26-27 en 122-144.
- 219 TNA, WO 208/3283, Camp History of Stalag Luft III (Sagan) Air Force Personnel, April 1942-January 1945. Een van de meest actieve ontsnappingsorganisaties bevond zich vanaf het voorjaar van 1943 in *north compound* van Stalag Luft III en stond onder leiding van de Zuid-Afrikaanse *squadron leader* Roger Bushell. Van de valse papierenafdeling maakte onder meer Bob van der Stok deel uit. Na het voorjaar van 1944 stond de inlichtingenafdeling onder leiding van een andere Nederlander: Eelco Ferwerda.
- 220 Crawley, *Escape from Germany*, 297-300.
- 221 Rees, *Lie in the Dark and Listen*, 136 en TNA, AIR 40/2449, POW Camp History: Stalag Luft VI (Heydekrug). Zo zou in Stalag Luft VI slechts 5% van alle gevangenen actief zijn geweest in het ontsnappingswerk.
- 222 Uit de inlichtingenrapporten van negentien Nederlandse gevangenen die in de *National Archives* in Londen konden worden getraceerd, blijkt dat er tien zich actief bezighielden met het vluchtwerk.
- 223 Rees, *Lie in the Dark and Listen*, 124.
- 224 NA, 2.13.151, inv.nr. 5898, Rapport reserve eerste luitenant-vlieger A. Van Rood over zijn periode in Duitse krijgsgevangenschap tussen 12 april 1942 en 16 april 1945 22 oktober 1945.

- 225 TNA, WO 208/3283, Camp History of Stalag Luft III (Sagan) Air Force Personnel, April 1942-January 1945; Foot en Langley, *MI 9*, 130; NIMH, Luchtoorlog 1940-1945, 708, inv. nr. 79, Luftgaubefehl Nr. 25/42, Amsterdam, 1.10.1942; Eggers, *Colditz*, 133-134; Reid, *Colditz '42-'45*, 244 (foto) en Booker, *Collecting Colditz and its secrets*, 83-90. Onder meer begin april 1943 probeerde hij samen met een landgenoot, de KNIL-officier Dolf Dufour, verkleed als Duitse officieren uit het kasteel te ontsnappen. Ook deze poging was echter tevergeefs. Een schildwacht hield hen nog voor het verlaten van het kasteel staande.
- 226 TNA, WO 208/3283, Camp History of Stalag Luft III (Sagan) Air Force Personnel, April 1942-January 1945 en WO 344/279/2, General Questionnaire for British/American Ex-Prisoners of War: Schaper, lieutenant commander Heije.
- 227 TNA, WO 208/3283, Camp History of Stalag Luft III (Sagan) Air Force Personnel, April 1942-January 1945; WO 208/3320, Account of escape of F/LT Bram VAN DER STOK, 41 Squadron, A.D.G.B.; WO 344/117/2, General Questionnaire for British/American Ex-Prisoners of War: Geesink, p/o Cornelis; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 464, Brief C. Geesink aan F.J.A. Lutz 17 december 1969; J. Kok, 'Oorlogsvliegers willen geen museum' in: *Algemeen Dagblad* 15 december 1990; 'Op Vrijdag, de dertiende stortte een Spitfire in Zee' in: *Wapenbroeders II* (1947) 16, 10; Crawley, *Escape from Germany*, 156-161; Clark, 33 *Months as a POW in Stalag Luft III*, 84-85 en Brickhill, *De Grote Ontsnapping*, 66-74. De prominente officieren waren onder meer wing commander Harry Day, wing commander Bob Stanford Tuck en colonel Albert Clark van de USAAF.
- 228 NIMH, De Bruin, 709, inv.nr. 51, B. Smith, 'Honolulu recalls 'Great Escape'. Stalag Luft escapee reunited with former prisoners' in: *Honolulu Advertiser - Star Bulletin* 5 mei 1985 en 'The one that got away' in: *Holland Herald Magazine of the Netherlands* xv (1980) 10, 20-28. "Erg moeilijk en onplezierig", zo omschreef Van der Stok zijn diverse verblijven in de isoleercel.
- 229 TNA, AIR 40/2449, POW Camp History: Stalag Luft VI (Heydekrug); WO 344/89/1, General Questionnaire for British/American Ex-Prisoners of War: Den Boer, sergeant Aloysius Cornelis en WO 344/189/2, General Questionnaire for British/American Ex-Prisoners of War: Loos, sergeant Matthys.
- 230 NA, 2.13.71, inv.nr. 240, Van der Stok, Bram (medisch student en reserveofficier-vlieger; thans 28 jaar oud).
- 231 NIMH, audiovisuele collective, D1695, Televisieprogramma *Laat ze maar praten*, uitgezonden op 27 april 1983 en Rees, *Lie in the Dark and Listen*, 148-149. Omdat ze daardoor wat waggelend voortbewogen, kwamen de 'zandverspreiders' als snel bekend te staan als *penguins*. Dick Geesink was een van de vaste waarden van dit team. "Hij heeft tonnen zand verplaatst", zo wist Bob van der Stok zich begin jaren tachtig te herinneren.
- 232 Rees, *Lie in the Dark and Listen*, 163-164 en Burgess, *The Longest Tunnel*, 47-48. Bewakers ontdekten in de nazomer van 1943 min of meer bij toeval de ingang van Tom. De werkzaamheden aan Dick moesten worden gestaakt vanwege de uitbreiding van het Stalag met een nieuwe *compound*, precies op de plaats van de geplande tunneluitgang.
- 233 Rees, *Lie in the Dark and Listen*, 170.
- 234 Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 124.
- 235 Idem, 125-126.
- 236 NIMH, De Bruin, 709, inv.nr. 51, 'Main hero of Great Escape now a doctor at Waimano' in: *Honolulu Advertiser* 17 april 1981. Om niet op te vallen knoopte hij een gesprek aan met – wat hij dacht – een prostituee was. Hij had het mis. Het meisje bleek op de censuurafdeling van het gevangenkamp te werken. Fortuinlijk genoeg herkende ze de Nederlander niet.
- 237 NIMH, De Bruin, 709, inv.nr. 50, Brief B. van der Stok aan R.C. de Bruin 26 maart 1986. Hoewel Van der Stok "einwandrei Deutsch" sprak, uitte hij zich op zijn vlucht immer met een sterke Nederlandse tongval.
- 238 TNA, WO 208/3320, Account of escape of F/LT Bram VAN DER STOK, 41 Squadron, A.D.G.B. en Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 124-140.
- 239 B. van der Stok, 'Geachte redactie' in: *Bulletin Airwar 1939-1945*, nr. 114, 1-2 en J. van Lieshout, *De Aal van Oranje. Een Biografie van Pater Bleijs*, Venlo 1988, 357-379.
- 240 TNA, WO 208/3320, Account of escape of F/LT Bram VAN DER STOK, 41 Squadron, A.D.G.B. Van der Stok reisde nog dezelfde dag vanaf vliegveld Whitchurch bij Bristol door naar Londen. Hier wachtten vier dagen ondervragingen. Behalve de Britse inlichtingendiensten, wilde zelfs de *Under Secretary of State for Air* van het *Air Ministry*, Lord Sherwood, hoogstpersoonlijk uit de mond van Van der Stok horen wat hem was overkomen.
- 241 Vance, *A Gallant Company*, 249-252 en Burgess, *The Longest Tunnel*, 144-147.
- 242 Burgess, *The Longest Tunnel*, 140.
- 243 TNA, WO 344/279/2, General Questionnaire for British/American Ex-Prisoners of War: Schaper, lieutenant commander Heije. Heije Schaper begon in september 1944 met een aantal colle-

- ga's nog wel aan de bouw van een tunnel vanuit zijn barak, maar deze werd voortijdig ontdekt.
- 244 Clark, 33 *Months as a POW in Stalag Luft III*, 118.
- 245 Crawley, *Escape from Germany*, 226-228. Een deel van de gevangenen kwam terecht in Stalag Luft IV te Groß Tychow, de rest in Stalag 357 bij Fallingbommel.
- 246 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 308, *A Wartime Log for British Prisoners*, 65.
- 247 TNA, WO 344/299/1, General Questionnaire for British/American Ex-Prisoners of War: Spienburg, F/O Splinter Adolphe en Clutton-Brock, *Footprints in the Sands of Time*, 354.
- 248 NA, 2.13.71, inv.nr. 477, Repatriëring gevangenen. Sommige gevangenen arriveerden pas eind mei 1945 weer in Groot-Brittannië.

HOOFDSTUK 6

- 1 'Officier Vlieger 3^e Klasse Jacobus (Koo) Weber [2]', in: *Luchtvaart- en Oorlogsmuseum Nieuwsbrief IIX* (2010) 2, 2-4.
- 2 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 332, Interview met J.B.H. Bruinier 17 september 1999; inv.nr. 588, Vliegerlogboek 21 oktober 1941; inv.nr. 449, Brief H.G. Niven 11 april 1997; inv.nr. 784, Brief J.B. van Mesdag aan A.T. Barnett 13 februari 1945; Bishop, *Fighter Boys*, 316-320; Allen, *Battle for Britain*, 27-28; McRoberts, *Lions Rampant*, 165; Bishop, *Fighter Boys*, 67; Flinterman, *Jachtvlieger*, 86 en H. Soeters, 'Het leek een uur, maar het duurde slechts minuten' 13 mei 1943: de nacht dat Dutchy's DX-W (Willy) neerstortte' in: *Rotterdam Nieuwsblad* 5 mei 1986.
- 3 M. Hastings, *Bomber Command*, 156; Rexford-Welch, *The Royal Air Force Medical Services*, 359; NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 51 28 januari 1941; J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 8; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 205, Dagboek F.F. d'Aulnis de Bourouill 6 februari 1944 en Geneste, *Squadron 860*, 14.
- 4 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 773, Dagboek K.J.A. Meester 4 september 1944; Van der Kop, 'Neem het Over', 282-285 en Dijkstra en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 193 en 213.
- 5 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 216, Brief W. Bakker aan F. Gerdessen 22 maart 1989.
- 6 J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 13.
- 7 Deere, *Nine Lives*, 74 en Wells, *Courage and Air Warfare*, 149.
- 8 Brayley, *The British Home Front*, 53-54; Miller, *Service to the Services*, 63 en NA, 2.13.154, inv.nr. 8, Order voor maandag 22 maart 1943. De voornaamste taak van deze in 1921 opgerichte non-profit organisatie was het uitbaten van recreatieve faciliteiten voor het personeel van de strijdkrachten.
- 9 Falconer, *RAF Bomber Crewman*, 17; Moore, *The Fleet Air Arm*, 22 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 205, Dagboek F.F. d'Aulnis de Bourouill 23 augustus 1944. Minderen sliepen op de vooroorlogse vliegvelden op een slaapzaal. Op *carriers* sliepen marinevliegers benedendeks in een zogenoemde *cabin*. Die waren verdeeld tussen onderkomens voor officieren, onderofficieren en minderden. Alleen hogere officieren hadden een eigen slaapvertrek. Het meeste vliegend personeel deelde de *cabin* met een of meerdere collega's.
- 10 J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typoscript) en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 784, Brief J.B. van Mesdag aan A.T. Barnett 28 juni 1944.
- 11 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 559, Brief H.P.J. Heukensfeldt Jansen aan C.P.M. Willemstijn 7 maart 1942.
- 12 Hastings, *Bomber Command*, 354.
- 13 Vas Nunes, *Herinneringen*, 96.
- 14 Peden, *A Thousand Shall Fall*, 229; Gerritse, *De Mei-vliegers*, 191; Elias, *Dan Liever de Lucht in*, 169 en Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 231.
- 15 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 29, zonder datum.
- 16 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 923, Brief J.C. van Roosendaal 15 februari 1998 en inv.nr. 784, Brief J.B. van Mesdag aan A.T. Barnett 31 januari 1945. Deze opvatting had ook Jat van Mesdag van het 64 Squadron. "An officer, although a clot and much more junior in the squadron than us, will get preference every time. I don't like it", schreef hij begin 1945 aan een kennis.
- 17 Ook een aantal Nederlandse officieren-vliegers had een onderofficier als waarnemer. *Flight lieutenant* Jan Bosch vloog bij het 139 Squadron met *flight sergeant* J.H. van Houten; *flying officer* Robbert Cohen opereerde bij het 613 Squadron met *flight sergeant* P.G. Deaves en *flying officer* Harry Guyt had bij het 608 Squadron *sergeant* H.J. Erben als navigator.
- 18 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 334, Interview met J.W. de Bruyn Kops 9 augustus 1997.
- 19 Idem, inv.nr. 628, Brief L. Jonker aan T. Boiten 15 februari 1992.
- 20 Idem, inv.nr. 1119, G.J. van der Wee, Oorlogsrelaas; Geldhof, 'Alle Hens', 103 en NA, 2.13.154, inv.nr. 7, Orders voor zaterdag 6 juni 1942.
- 21 NA, 2.13.154, inv.nr. 8, Orders voor zaterdag 25 september 1943; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1105, Interview met C.J. de Vries Humèl 3 december 1998; G.A. van Dam Merrett, *Memo-*

- rabilia (onuitgegeven typoscript), 62; NIMH, Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog, 001, Ba-5/110, Personeel 31 december 1943 en Dijkman en Kuipers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 178-179 en 186.
- 22 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 780, Transcriptie van een vinyloppname van "Herrijzend Nederland". Interview Hollandsche Jongens. Opgenomen in de Philips Studio Eindhoven op 31 januari 1945.
- 23 Deere, *Nine Lives*, 180; Bashow, *All the Fine Young Eagles*, 116 en D. Charlwood, 'The Men of Bomber Command'. Lezing gehouden tijdens 2003 *History Conference - Air War Europe, Australian War Memorial*, Canberra. De Australische navigator Don Charlwood raakte er tijdens zijn verblijf in Groot-Brittannië van overtuigd dat de omgang met andere nationaliteiten het zelfvertrouwen opvijzelde en grensverleggend werkte.
- 24 Harris, *Bomber Offensive*, 64; Hastings, *Bomber Command*, 215; Bashow, *All The Fine Young Eagles*, 115-118 en Charlwood, *No Moon Tonight*, 70. De commandant van *Bomber Command*, Arthur Harris, was bijvoorbeeld van mening "that the finest fighting aircrews of the whole lot were beyond doubt the British crews".
- 25 Wilson, *Bomber Boys. The Ruhr*, 217 en Francis, *The Flyer*, 57-58. Zo waren verschillende squadroncommandanten in de Canadese 6 Group van mening dat hun eenheden vaak de moeilijkste doelen kregen opgedragen en de gevaarlijkste posities in de aanvalsmacht moesten innemen.
- 26 Verder waren er 3.900 gekleurde militairen in niet-vliegende functies.
- 27 TNA, CO 323/1729/19, RAF Recruitment, Circular Letter to all Governors 30 mei 1940; CO323/1729, Brief Air Ministry aan Colonial Office 11 november 1940; AIR 2/6876, Coloured R.A.F. personnel: Report on Progress and Suitability; Dunmore, *Wings for Victory*, 164; Francis, *The Flyer*, 59 en R. Lambo, 'Achtung! The Black Prince: West Africans in the Royal Air Force, 1939-46' in: Killingray, *Africans in Britain*, 145-163.
- 28 DCDI, dossier H. Moekardanoë, geboren 19 september 1923 te Balige. Half Yearly Report on F.A.A. Pilots and Observers - To Be Rendered On Feb. 1st & Aug. 1st. 1st August 1945.
- 29 Binnen deze groep genoot de jachtvlieger weer meer status dan een bommenwerper-vlieger. De jachtvlieger probeerde dit ook te accentueren, onder meer door altijd de bovenste knoop van zijn uniformjas los te dragen, zodat ook voor de buitenwereld duidelijk was hij tot de gemeenschap van de *fighter pilots* behoorde.
- 30 Woods, *Wings at Sea*, 42. Alleen in de FAA werd in de tweede helft van de oorlog een klein aantal eenheden geleid door een waarnemer.
- 31 Het 320 Squadron vormde hierop in de eerste oorlogsjaren wederom een uitzondering. In dit squadron fungeerde tot medio 1943 het bemanningslid met de hoogste rang als vliegtuigcommandant. Dit was in alle gevallen een officier.
- 32 Neillands, *The Bomber War*, 86-87 en Bishop, *Bomber Boys*, 57.
- 33 Hazelhoff Roelfzema, *Op Jacht naar het Leven*, 203.
- 34 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 205, Dagboek F.F. d'Aulnis de Bourouill 12 mei 1944. d'Aulnis de Bourouill vloog bij het 887 Squadron van de *Fleet Air Arm* dat tijdelijk bij de RAF was ingedeeld.
- 35 Idem, inv.nr. 119, G.J. van der Wee, Oorlogsrelaas.
- 36 'Vliegers zijn duidelijk keihard voor zichzelf. Overste Haers van de Luchtmacht: "De vermiste vriend zag je nooit, nu sta je aan zijn groeve"' in: *De Telegraaf* 4 juni 1966.
- 37 Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 62.
- 38 Jones, *The Fleet Air Arm in the Second World War*, 267-270.
- 39 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 59.
- 40 Stouffer, *The American Soldier*, 387-397.
- 41 Zamoyski, *The Forgotten Few*, 119; Zumbach, *On Wings of War*, 77-79 en e-mail R. Philips 1 september 2008. In de nabijheid van de vliegvelden waar het buitenlandse personeel in de meerderheid was, werden de kroegen groten-deels door hen 'overgenomen'. Dit was onder meer het geval met *The Orchard* in Ruislip, vlakbij vliegveld Northolt waar doorgaans de meeste militairen de Poolse nationaliteit hadden. In de pub *Gibbs Hatch* bij Dunsfold kwam een tijdlang veel Nederlands personeel.
- 42 Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 136. Na *D-Day*, toen veel squadrons verhuisden naar het Europese vasteland, bleef dit gebruik in zwang. Ook op het continent zochten vliegtuigbemanningen al snel weer een geliefd dranklokaal in de buurt van hun vliegveld.
- 43 Middlebrook, *The Nuremberg Raid*, 46.
- 44 J. 't Hart, *Herinneringen J. 't Hart* (onuitgegeven typoscript).
- 45 Flinterman, *Jachtvlieger*, 52.
- 46 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 59-60.
- 47 Woods, *Wings at Sea*, 21.
- 48 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 993, Interview met C.G. Smits 6 november 1997.
- 49 NA, 2.13.154, inv.nr. 7, Orders voor maandag 17 augustus 1942 en Orders voor zaterdag 5 december 1942; inv.nr. 8, Orders voor zondag

- 5 december 1943; NIMH, LSK in GB, 726, inv. nr. 928, Dagboek A. van Rossum 20 september 1940; inv.nr. 431, Dagboek F.J.H. van Eijk 25 en 26 december 1943; internet: http://www.reocities.com/SoHo/Workshop/2299/gl_part3.html, W.E. Rankin, *It's been a great Life*; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, III, 419-820, nr. 746, Brief majoor J.P. Berdenis van Berlekom aan commandant van het 322 Squadron 22 november 1943; NIMH, Vlootorders, 182, Vlootorders van blijvende aard, deel 1, 200, Nationale Feestdagen der Geallieerde Mogendheden; Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 175 en 198; J. Flinterman, 'Oorlogskerstmis in Schotland' in: *De Vliegende Hollander* 11X (1952) 12, 346-347 en Flinterman, *Jachtvlieger*, 95-96.
- 50 Francis, *The Flyer*, 74-75; Bashow, *No Prouder Place*, 201-204 en Hastings, *Bomber Command*, 254.
- 51 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 35.
- 52 Wells, *Courage and Air Warfare*, 150 en Francis, *The Flyer*, 35-36.
- 53 Gibson, *Enemy Coast Ahead*, 6-7.
- 54 Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 76; Gerritse, *De Mei-vliegers*, 204 en 208-209 en Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 125. De RAF-militairen dronken in de Britse pubs vooral bier, whisky en pimm's, een drankje op basis van gin en shandy.
- 55 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 431, Dagboek F.J.H. van Eijk 1 september 1944 en NIMH, Lutz, 710, inv.nr. 1, 2 februari 1942. Jachtvlieger Frans Lutz van het 118 Squadron zette het begin februari 1942 met zijn collega's op een drinken in de lokale pub nadat eerder die dag een squadronvlieger niet was teruggekeerd op de thuisbasis.
- 56 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 773, Dagboek K.J.A. Meester 31 januari 1944.
- 57 Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 129.
- 58 J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 12.
- 59 NA, 2.13.154, inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor woensdag 19 juli 1944; Van der Kop, 'Neem het Over', 256; Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 56; Ellis, *The Fighting Man*, 294-295. Vooral marktleders als Woodbines, Players, God Flake, Raleigh, Lucky Strike en Chesterfield waren populair.
- 60 NA, 2.08.50, inv.nr. 4215, Brief A. Eden aan E. Wrench 27 juli 1940; Brief minister van Buitenlandse Zaken aan koningin Wilhelmina 30 oktober 1940 en Brief minister van Defensie aan minister van Buitenlandse Zaken 4 november 1940.
- 61 Hastings, *Bomber Command*, 204; Abbott, *Gathering of Demons*, 181-183; Mercer, *The Princeton Boys*, 172; Townsend, *Time and Chance*, 80-81 en Brickhill, *Reach for the Sky*, 178.
- 62 NIOD, 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 1700, Dagboek R.F. Burgwal, 2 juni 1942.
- 63 Bishop, *Bomber Boys*, 271.
- 64 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 128 5 september 1941 en Bekendmaking nr. 131, zonder datum.
- 65 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 58-59.
- 66 M. Verkamman, '... Speelde Nederland tegen België in het Wembly-stadion' in: *Trouw*, 20 oktober 2003 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 784, Brief J.B. van Mesdag aan A.T. Barnett 13 februari 1945.
- 67 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 993, Interview met C.G. Smits 6 november 1997 en Boon van Ochssée, *Van Tirpitz tot Kamikazes*, 49 en 51.
- 68 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 109, zonder datum; Bekendmaking nr. 141 28 oktober 1941 en inv.nr. 7, Orders voor maandag 12 januari 1942 en Orders voor vrijdag 5 juni 1942.
- 69 Jones, *The Fleet Air Arm in the Second World War*, 267-270.
- 70 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1105, Interview met C.J. de Vries Humel 3 december 1998.
- 71 Jones, *The Fleet Air Arm in the Second World War*, 267-270.
- 72 NA, 2.12.29, inv.nr. 148, Regeling verblijfskosten en toelagen bij verlof; 2.13.154, inv.nr. 2, Brief Commandant der Marine aan Commandant van het 320 Squadron 31 mei 1943 en inv.nr. 6, Bekendmaking officieren nr. 12, Regeling verblijfskosten en toelagen bij verlof 7 februari 1942; 2.13.154, inv.nr. 8, Orders voor maandag 25 januari 1943; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 205, Dagboek F.F. d'Aulnis de Bourouill 23 november 1943; inv.nr. 773, Dagboek K.J.A. Meester 4 september 1944 en Vas Nunes, *Herinneringen*, 97-98. Marinepersoneel kende zogenoemde korte en lange weekendpermisies. Bij lange weekendpermisies waren vliegtuigbemanningen tussen vrijdagmorgen en maandagavond vrij. Bij een korte weekendpermisie duurde het verlof van zondagavond tot dinsdagochtend.
- 73 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 205, Dagboek F.F. d'Aulnis de Bourouill 23 november 1943; inv.nr. 559, Brief H.P.J. Heukensfeldt Jansen aan C.P.M. Willemstijn 7 september 1941; inv.nr. 773, Dagboek K.J.A. Meester 4 september 1944 en Vas Nunes, *Herinneringen*, 97-98. "Op

- mijn vorige vrije dag heb ik een ontdekkings-
tocht door Wiltshire gemaakt”, schreef Hans
Heukensfeldt Jansen in september 1941 aan
een Nederlandse kennis. “Het is een prachtig
land met alleraardigste dorpjes en kerkjes.”
- 74 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 431, Dagboek
F.J.H. van Eijk 1 maart 1943, 16 juli 1943 en 28
oktober 1943 en inv.nr. 436, Interview met G.
Emmens 2 oktober 1998.
- 75 E-mail E.A. Jonker 17 maart 2005.
- 76 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 436, Interview
met G. Emmens 2 oktober 1998; J. Boom,
*Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25
augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada
en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 11 en
Geneste, *Squadron 860*, 16.
- 77 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 60.
- 78 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 765, Brief A.
Manschot aan J. Hepworth 15 januari 1945.
- 79 J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marinelucht-
vaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948
Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven
typoscript), 24.
- 80 Olson en Cloud, *A Question of Honor*, 177.
“In Londen”, zo vatte een Poolse vlieger het
samen, “waited lips red as roses”.
- 81 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 949, Brief H.
Schaper aan R. en H. Schaper 22 september
1940.
- 82 Idem, inv.nr. 234, *Belevenissen en Getuigenissen
uit het leven van Johan Pieter Berdenis van Berle-
kom (1901-1994)*, 63 (ongepubliceerd manus-
cript); inv.nr. 949, Brief H. Schaper aan R. en
H. Schaper 28 april 1941 en Ziegler, *London at
War*, 147-148.
- 83 Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 49.
Zij namen hun intrek in onder andere het
Cumberland Hotel op Hyde Park Corner, het
Dorchester Hotel in Park Lane en *The Ritz* op
Piccadilly Circus.
- 84 Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 49
en NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr.
108, Bekendmaking Vlootorder no. 133. 11-7-41,
Y.M.C.A.. Dit waren organisaties als de *Over-
Seas League*, de *Salvation Army* en de *Young
Men’s Christian Association*.
- 85 NA, 2.13.154, inv.nr. 8, Orders voor vrijdag 6
augustus 1943 en ‘Holland’s Strijdende Han-
delsvloot’ in: *De Wervelwind. Maandblad voor
vrijheid, waarheid en recht*, nr. 16, November
1943, 33.
- 86 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 810, e-mail A. en
M. Marfleet 11 februari 2005 en 6 juli 2011.
- 87 Bennett, *The RAF’s French Foreign Legion*, 41
en Zamoyski, *The Forgotten Few*, 106 en 159.
Zo ontmoetten veel leden van de Vrije Franse
Strijdkrachten elkaar in de bar *Chez Yvonne*
en het restaurant *La Coquille*. Een groot aantal
Poolse militairen was steevast te vinden in
een bar in Baker Street, die was gesticht door
Zdzislaw Radomski, een voormalige oorlogs-
vlieger die tijdens een gevechtsoperatie boven
Frankrijk in september 1941 een arm had
verloren.
- 88 Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 86.
- 89 Van der Zee, *In Ballingschap*, 291 en e-mail R.
Borgerhoff Mulder 25 september 2008.
- 90 Van der Kop, ‘*Neem het Over*’, 184.
- 91 Van der Maas en Neeven, *Zonder Waarschu-
wing*, 7.
- 92 Flinterman, *Jachtvlieger*, 49.
- 93 Probert en Gilbert, ‘128’, 40-53.
- 94 Flinterman, *Jachtvlieger*, 49.
- 95 Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 65 en
Laurentius, *De Grote Tazelaar*, 85.
- 96 Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*,
112.
- 97 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 397, Brief W.
Van Dijken 25 september 2000; ‘Aanval op
Brest’ in: *Check Point I* (2000) 1, 26; Laurentius,
De Grote Tazelaar, 83 en Van der Kop, *D-Day*,
103-104.
- 98 NA, 2.12.29, inv.nr. 147, Brief voorzitter Dutch
Club aan viceadmiraal J.Th. Furstner 12 juni 1940
en Brief Bevelhebber der Zeestrijdkrachten aan
commandanten van de marine 27 juli 1940.
- 99 NA, 2.13.71, inv.nr. 446, Brief Commandant
Detachment Londen aan Personeel Detache-
ment Londen 19 mei 1941; inv.nr. 448, Affiche
voor de Club van Nederlandse Strijders in
Londen; 2.16.87.01, inv.nr. 48, Wederoprich-
ting Zeemanstehuis Londen. d.d. 26 februari
1941 en Brief Leger- en Vlootpredikant in
bijzonderen Dienst aan minister van Handel,
Nijverheid en Scheepvaart 5 april 1941.
- 100 Donaldson, *The British Council*, 116-120 en NA,
2.13.154, inv.nr. 8, Orders voor dinsdag 5 janu-
ari 1943.
- 101 Van der Zee, Kok en Somers, *Londen in Oor-
logstijd*, 29-31 en Van den Tempel, *Nederland in
Londen*, 123-124.
- 102 Van den Broek, *Hier Radio Oranje*, 233-234.
- 103 NIMH, Verhagen, 811, inv.nr. 26, Brief Adminis-
trateur van de Landmacht, J.F. Rijpkema aan
Hoofd van de 1e Afdeling 6 oktober 1941 en
Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 94-95.
Van overzee overgekomen militairen genoten
daarvoor een zogenoemde *Entrée de Campagne*.
- 104 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1086, Interview
met C.J. Vlotman 26 oktober 1998; inv.nr. 370,
Brief H.B. La Costa aan kapitein J.P. Berdenis
van Berlekom 15 april 1943; inv.nr. 200, Brief
J.B.C.A.J. Arts aan kapitein J.P. Berdenis van
Berlekom 22 augustus 1942; Gerritse, *De Mei-
vliegers*, 212 en Dijkman en Kuijpers, *Als ik
ooit nog thuis kom*, 219.

- 105 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1150, Brief W. de Wolff aan J.W.Th. Bosch 2 september 1976. Dat was onder meer de mening van Wouter de Wolff van het 322 Squadron: "In Londen had men geen flauw idee van wat er in het squadron speelde."
- 106 Van Zinnicq Bergmann, *In Dienst van Drie Vorstinnen*, 34.
- 107 'Ik wilde iets doen: dienen en vechten' in: *De Vliegende Hollander XXXVI* (1980) mei, 8-11.
- 108 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 215, Interview met P. Bakker 27 januari 1999 en Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 194.
- 109 Hazelhoff Roelfzema, *Soldaat van Oranje*, 250.
- 110 Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 134.
- 111 NA, 2.13.154, inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor donderdag 2 november 1944.
- 112 Idem, Dagelijkse Orders voor donderdag 9 november 1944 en Kock, *25 jaar 322*, 62-63. Bij het marinesquadron moest vanaf eind november 1944 zelfs een beperkende maatregel worden ingesteld: voortaan mochten niet meer dan zes bemanningen per avond uitgaan in het stadscentrum.
- 113 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 587, *And so we rang the Bell* (onuitgegeven typoscript), 32.
- 114 C.J. de Vries Humèl, "In Memoriam' Herman Geracets' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 3, 1996, 2-3.
- 115 NA, 2.13.154, inv.nr. 10, Orders for Wednesday 24th January 1945; Andrews en Brunner, *The Life of Lord Nuffield*, 323; McIntosh, *Terror in the Starboard Seat*, 91 en Bashow, *No Prouder Place*, 207.
- 116 Vooral in Blackpool waren verschillende hotels beschikbaar. Voorts waren er verlofhuizen te vinden in onder meer Porthcawl, Teignmouth, Aberfold, Carlisle, Aberdeen en Edinburgh.
- 117 Geldhof, 'Alle Hens', 107; J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 11 en e-mail S. Wilson 13 juli 2011. Dit was *guesthouse McHardy's* aan de Atholl Road in Pitlochry.
- 118 Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 233. Naderhand werd het ook opengesteld voor koopvaardijofficieren, hogere ambtenaren en Engelandvaarders. Het landgoed beschikte over een biljartruimte, twee tennisbanen en een squashbaan. In het park rondom het buitenverblijf kon worden gevist en gejaagd. Officieren konden op het landgoed verblijven voor tien (later vijftien) shilling per dag.
- 119 NA, 2.13.71, inv.nr. 108, Herstellungssoord voor officieren van de Nederlandsche Weermacht, voor officieren van de Nederlandsche Koopvaardij en voor ambtenaren van departementen met den rang van hoofdcommies en hooger, te Dogmersfield Park, door reserve kapitein J.S. Lee 3 juli 1941 en inv.nr. 462, Lijst met aanwezige gasten te Dogmersfield Park in juni 1941.
- 120 NIMH, Vlootorders, 182, Vlootorders van blijvende aard, deel 1, 8, 1 Gastvrijheid voor officieren en logeergelegenheid; NA, 2.13.71, inv.nr. 462, Brief minister van Financiën aan minister van Oorlog a.i. 27 november 1941; Brief minister van Oorlog a.i. aan minister van Financiën 1 december 1941; Brief minister van Oorlog a.i. aan hoofd van de Koninklijke Nederlandsche Militaire Missie 23 april 1942; Brief minister van Oorlog a.i. aan minister van Financiën en minister van Marine 23 december 1941; Nota voor minister van Oorlog, door tussenkomst van hoofd afdeling I, dr. C.F. Koch 25 oktober 1944; Brief eerste luitenant H.J. Slot aan kapitein luitenant-ter-zee W.C. Grootenhuis en kapitein luitenant-ter-zee C.J. Ankerman 24 juli 1945 en inv.nr. 165, Brief minister van Oorlog aan C.R. Anson 12 september 1944.
- 121 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 55.
- 122 Laugesen, *Boredom is the Enemy*, 139-174 en Fussell, *Wartime*, 66-78.
- 123 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 46.
- 124 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 533, R.A.F.V.R. Netherlands Contingent. Summary of Operational Sorties en Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 262. Zo verzorgde de Nederlandse gezagvoerder Bobby Haye van het 57 Squadron in de tweede helft van 1943 een *lecture tour* over zijn succesvolle ontsnapping uit bezet gebied (zie hoofdstuk 5). In totaal zo'n vijftienduizend oorlogsvliegers vertelde hij daarbij over zijn ervaringen.
- 125 Bashow, *No Prouder Place*, 205; Vas Nunes, *Herinneringen*, 102; Van der Kop, 'Neem het Over', 167-171 en Geneste, *Squadron 860*, 15.
- 126 NA, 2.13.154, inv.nr. 9, Orders voor woensdag 26 januari 1944; Dagelijkse Orders 320 Sq. en 3127 S.E. voor 27 februari 1944 (zondag) en Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 324.
- 127 Fawkes, *Fighting for a Laugh*, 51-64 en Merriman, *Greasepaint & Cordite*, 93-114 en 152.
- 128 NA, 2.13.154, inv.nr. 7, Orders voor woensdag 3 juni 1942; inv.nr. 8, Orders voor zondag 19 december 1943; NIMH, LSK in GB, 726, inv. nr. 1105, Interview met C.J. de Vries Humèl 3 december 1998; Geldhof, 'Alle Hens', 105; Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 65-66 en Lambermont, *Lorraine Squadron*, 79-81.
- 129 Merriman, *Greasepaint & Cordite*, 59.
- 130 Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 196. "Het was niet zo geweldig, maar toch

- ook niet slecht”, vond boordschutter Wim Kuijpers van het 320 Squadron, nadat hij in november 1943 een ENSA-show op vliegveld Lasham had bijgewoond.
- 131 Miller, *Service to the Services*, 75; Zamoyski, *The Forgotten Few*, 158 en Merriman, *Greasepaint & Cordite*, 65-66.
- 132 NA, 2.14.12, inv.nr. 345, Brieven minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan minister van Marine 25 juni, 11 oktober en 11 december 1943.
- 133 Idem, Brief minister van Marine aan minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan 29 december 1943.
- 134 Idem, Brief minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan minister van Marine 6 maart 1944 en Brief minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan koningin Wilhelmina 6 maart 1944.
- 135 Idem, Brief minister van Marine aan minister van Oorlog 25 april 1944.
- 136 Idem, Brief minister van Marine aan minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen 11 september 1944. In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog fungeerde Schürmann als cultureel attaché van de Nederlandse ambassade in Londen.
- 137 E. Thomson, ‘Gerard Schurmann in interview’ in: *Tempo LIX* (2005) 231, 17-28 en internet: www.gerard-schurmann.com.
- 138 NIMH, Lutz, 710, inv.nr. 6 11 november 1944; Jonsson, *Dancing in the Skies*, 53; Van der Kop, ‘*Neem het Over*’, 213 en Sutherland Brown, *Silently into the midst of things*, 68.
- 139 NA, *Bomber Boys*, 264.
- 140 NA, 2.13.71, inv.nr. 512, Memorandum over afdeling VIII, Ministerie van Defensie, later afdeling IV, Ministerie van Oorlog en 2.15.15, inv.nr. 85, Welfare Committee for the Netherlands Fighting Forces (eindverslag).
- 141 MLM, Collectie P.J.C. Vos, Dagboek P.J.C. Vos (inleiding).
- 142 Rowland, *Recollection of War in the Air*, 47. "Letter writing was paramount in those days", zo wist Peter Rowland, de Britse boordwerktuigkundige van bommenwerpergezagvoerder Gerrie ten Duis van het 149 Squadron zich te herinneren.
- 143 NA, 2.05.80, inv.nr. 4711, Brief consul-generaal der Nederlanden te Wellington aan minister van Buitenlandse Zaken 2 september 1943; Brief minister van Oorlog aan minister van Buitenlandse Zaken 11 november 1943; Brief minister van Buitenlandse Zaken aan consul-generaal der Nederlanden te Wellington 17 november 1943 en Chorley, *Bomber Command Losses*, Volume 2, 53. Af en toe wisselden zij echter ook brieven uit met personen die zij nooit eerder hadden ontmoet. Zo ging Johan Lentz corresponderen met Marjorie Kirkcaldie. De zoon van deze Nieuw-Zeelandse vrouw, de 23-jarige Norman Mervyn Kebbell Kirkcaldie, was in de nacht van 8 op 9 mei 1941 als tweede vlieger van een Stirling-bommenwerper van het 218 Squadron bij Anna Paulowna gesneuveld en lag begraven in Den Helder. Om hem te herdenken wilde zij graag met een “eenzamen Nederlandsen militairen vlieger” uit een van deze twee plaatsen corresponderen. De in Den Helder geboren en getogen Lentz gaf aan deze oproep gehoor.
- 144 ‘Tweede interview van NN met Van der Kop’. Opleiding in de R.A.F. en leefomstandigheden’ in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 3, 1997, 6-9; Bishop, *Bomber Boys*, 256-258 en J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 42.
- 145 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 200, Dagboek J.B. Arts 26 februari 1941 en Wells, *Courage and Air Warfare*, 149.
- 146 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 59.
- 147 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 588, Brief R. van den Honert aan J.P. Berdenis van Berlekom 19 januari 1943.
- 148 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 928, Dagboek A. van Rossum 14 januari 1944.
- 149 Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 123; Van der Kop, ‘*Neem het Over*’, 266-267; J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 44; NA, 2.13.154, inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor woensdag 3 mei 1944 en Dagelijkse Orders voor woensdag 11 juli 1944 (orders van blijvende aard). Voor *D-Day* hadden veel squadrons zich al op deze nieuwe situatie voorbereid door hun vaste onderkomens te verruilen voor tenten.
- 150 Gerritse, *De Mei-vliegers*, 205; J.H. Hommes, *And so we rang the Bell* (onuitgegeven typoscript), 36b; J. Kloosterman, ‘Woensrecht, vijf weken in ’44’ in: *Brabants Nieuwsblad* 8 januari 1994; Kock, *25 jaar 322*, 57; Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 467 en Jespers, *Tussen Witte Wolk en Anneville*, 113-115. Alsof dat nog niet genoeg was, waren de voormalige *Luftwaffe*-bases ook nog eens vaak voorzien van boobytraps en wemelde het er van de mijnen. Verscheidene RAF-militairen werden hiervan het slachtoffer, onder wie, kort voor de Duitse capitulatie, twee Nederlandse oorlogsvliegers van het 320 Squadron op het Duitse vliegveld Achmer. Dit waren de waarnemer Joop Bootsma en de boordschutter Janus Heijblom.

- 151 MLM, collectie P.J.C. Vos, Dagboek P.J.C. Vos, 21 oktober 1941.
- 152 Bij de Britse autoriteiten stond deze organisatie bekend als het *Welfare Committee for the Netherlands Fighting Forces*.
- 153 NA, 2.12.29, inv.nr. 147, Brief Bevelhebber der Zeestrijdkrachten aan Nederlandse Gezant te Pretoria 1 oktober 1940; Brief Bevelhebber der Zeestrijdkrachten aan tijdelijk Zaakgelastigde der Nederlanden te Santiago, Chili 1 oktober 1940; Brief Bevelhebber der Zeestrijdkrachten aan consul-generaal der Nederlanden te Sjanghai 7 oktober 1940 en Brief Bevelhebber der Zeestrijdkrachten aan tijdelijk Zaakgelastigde aan het Gezantschap der Nederlanden te Mexico 19 oktober 1940.
- 154 NA, 2.15.15, inv.nr. 85, Welfare Committee for the Netherlands Fighting Forces (eindverslag). Deze bevatten onder meer magazines als *Picture Post*, *Illustrated*, *Punch*, *Illustrated London News*, *War Illustrated*, *Nautical Magazine*, *Navy and Lilyput*, alsook de Nederlandse bladen *Vrij Nederland*, *Knickerbocker Weekly* en *Nederland*. Omdat er grote vraag was naar deze lectuur, nam het Comité spoedig tevens abonnementen op een aantal bekende bladen, waaronder *Life*, *Look*, *Saturday Evening Post* en *Colliers*.
- 155 NA, 2.05.80, inv.nr. 3677, Brief Comité ter Bevordering van het Welzijn van Nederlandse Strijders aan minister van Buitenlandse Zaken 11 februari 1944; 2.15.15, inv.nr. 85, Welfare Committee for the Netherlands Fighting Forces (eindverslag); 2.13.71, inv.nr. 560, Brief kolonel J.G.M. van de Plassche aan minister van Oorlog 20 december 1945; 2.13.154, inv.nr. 7, Orders voor zondag 7 mei 1942; inv.nr. 8, Orders voor dinsdag 9 maart 1943; inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor dinsdag 8 februari 1944 en Van Bolhuis, *Onderdrukking en Verzet*, 444. Het comité werd op 31 oktober 1945 ontbonden.
- 156 In 1940, 1941 en 1942 kregen de militairen een kerstpakket met spullen uit Nederlands-Indië uitgedeeld. In 1943 bestond het verrassingspakket onder meer uit een fotoboek over de Nederlandse strijdkrachten in Groot-Brittannië en in 1944 uit een leren portefeuille met de inscriptie 'London - Christmas 1944'.
- 157 NA, 2.13.71, inv.nr. 561, Brief minister van Oorlog aan W. van de Stadt 21 februari 1946.
- 158 NA, 2.05.80, inv.nr. 4217, Brief dominee J. van Dorp aan minister van Defensie 26 juli 1940 en Brief J.G. Wilkinson aan Consulaat-Generaal der Nederlanden 1 december 1940. Vaak hadden zij een bepaalde (familie)band met Nederland.
- 159 NA, 2.05.80, inv.nr. 4217, Brief minister van Defensie aan minister van Buitenlandse Zaken 1 augustus 1940.
- 160 Idem, Brief viceconsul aan Hr.Ms. Gezant te Londen 31 januari 1941 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 773, Dagboek K.J.A. Meester 4 september 1944. De commandant van het 320 Squadron, Karel Meester, vierde bijvoorbeeld kerstmis 1942 met zijn adjudant, Bobbie Drost, zijn twee *flight commanders*, Piet van Waart en Joop Sillevius, en een vierde officier, Piet Ree, bij een Britse gastfamilie in Grantown-on-Spey in de Schotse hooglanden.
- 161 Van der Kop, 'Neem het Over', 120, 150 en 154; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 205, Dagboek F.F. d'Aulnis de Bourouill 12 november 1943 en inv.nr. 949, Brief H. Schaper aan R. en H. Schaper 27 april 1941 (ingesloten brief aan dochter Wietske). Hans van der Kop raakte tijdens zijn opleiding bevriend met *pilot officer* Lawrence Goddard Hurst. Deze sneuvelde als navigator van een Mosquito van het 110 Squadron op 6 april 1945 in Zuidoost-Azië. Folef d'Aulnis de Bourouill kwam met enige regelmaat over de vloer bij *lieutenant* Arthur Haggie Beane die, ingedeeld bij het 165 Squadron, op 26 november 1943 sneuvelde boven Frankrijk. Een andere marinevlieger, Heije Schaper, kreeg zelfs het verzoek om als peetvader te fungeren voor het zoontje van een onbekende Britse collega-vlieger. De naam van het petekind was Peter Heije Stanhope Collins.
- 162 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 366, Brief R.S. Cohen aan W.H. Spurr 23 januari 1944.
- 163 Idem, inv.nr. 784, Brief A. Sterk aan J.B. van Mesdag 2 december 1944.
- 164 Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 51 en 63.
- 165 Vas Nunes, *Herinneringen*, 92-93.
- 166 Sluysen, ..., *Daar zaten wij*, 112-114; 'Tweede lustrum 322 Squadron' in: *De Vliegende Hollander IX (1953)* 10, 311 en e-mail E. Hannivoort 15 oktober 1998.
- 167 NA, 2.12.29, inv.nr. 52, Afschrift rekest A. van Rossum, Leuchars 8 augustus 1941; Brief minister van oorlog a.i. aan minister van Marine 18 november 1941; Brief Fiscaal bij de Zeekrijgsraad, J.J. van Houten, aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 18 september 1941; Proces-verbaal A. van Rossum, opgemaakt door J. van Leeuwen en H. Liefstinck; Hooftman, *Nederland vliegt!*, 127-135; Metzke, *Ze zullen weten wie ze voor zich hebben*, 428-430; Telefonisch interview met D. Otten (zoon) 25 november 2004 en Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 74. De oorlogszonen van Otten waren Hendrik Jacob van Renesse (18 Squadron ML-KNIL, gesneuveld op 15 september 1944), Pieter Cramerus (322 Squadron), August van Rossum (320, 500 en 502 Squadron), Folef d'Aulnis de Bourouill (887

- Squadron FAA) en Hans Tutein Nolthenius (verongelukt tijdens gevechtstraining bij het 759 Squadron van de FAA op 27 juni 1943).
- 168 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 216, Dagboek W. Bakker 17 juli 1940.
- 169 Dit waren zogenoemde contactformulieren van het Rode Kruis: korte persoonlijke berichten van maximaal 25 woorden.
- 170 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 216, Dagboek W. Bakker 11 december 1940.
- 171 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 148 17 november 1941. Officieel mocht dit pas vanaf het najaar van 1941, toen schrijven naar het thuisfront via het Rode Kruis niet langer verboden was.
- 172 Idem, inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor zondag 10 september 1944; Van de Vosse, *Het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis*, 39-40; Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis*, 156 en Van den Tempel, *Nederland in Londen*, 123. In totaal werden door de Londense afdeling van de hulporganisatie tijdens de oorlogsjaren meer dan 217.000 berichten verstuurd. Er kwamen ruim 92.000 antwoorden terug.
- 173 NA, 2.12.29, inv.nr. 154, Brief tijdelijk Zaakgelastigde in Lissabon aan minister van Buitenlandse Zaken 2 juli 1942; 2.12.29, inv. nr. 47, Brief minister van Buitenlandse Zaken aan minister van Defensie 1 februari 1941; Brief minister van Defensie aan minister van Buitenlandse Zaken 18 februari 1941 en Brief minister van Defensie aan minister van Buitenlandse Zaken 22 februari 1941.
- 174 NA, 2.13.71, inv.nr. 623, Vlootorder 18. Briefwisseling met bezet gebied en Vlootorder 41. Correspondentie met bezet gebied.
- 175 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 19, zonder datum; Bekendmaking. Correspondentie met Nederland; NIMH, Vlootorders, 182, Vlootorders van blijvende aard, deel 1, 422, Voorschriften betreffende briefwisseling met familiebetrekkingen in Nederland en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 949, Brief H. Schaper aan R. en H. Schaper 8 december 1940 en 16 maart 1941. Dit gebeurde overigens wel regelmatig. Heije Schaper liet bijvoorbeeld in verdedkte bewoordingen aan zijn ouders doorschemeren dat hij een Nederlandse en Britse onderscheiding had ontvangen na zijn gevaarlijke missie naar het Tjeukemeer in oktober 1940.
- 176 NA, 2.13.154, inv.nr. 7, Orders voor vrijdag 11 december 1942 en 2.13.71, inv.nr. 446, Verslagen van de geschiedenis van onderdelen van de Koninklijke Landmacht in Engeland. Concepten. Met kanttekeningen. Algeheel Overzicht.
- 177 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 928, Dagboek A. van Rossum 13 oktober 1940; inv.nr. 949, Brief H. Schaper aan R. en H. Schaper 12 augustus 1940; NIMH, Vlootorders, 182, Vlootorders van blijvende aard, deel 1, 229, Radio Omroep "De Brandaris"; NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 164, Vlootorders, 229, Radio-Omroep "De Brandaris" en inv.nr. 8, Orders voor zaterdag 17 april 1943. Daarnaast werd dankbaar gebruikgemaakt van de eind 1941 geschapen mogelijkheid om via radio-omroep *de Brandaris* korte berichten via de ether naar bezet gebied te sturen.
- 178 De Bruin, *Onze Pierre*, 31-32 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 949, Brief H. Schaper aan R. en H. Schaper 8 december 1940. Ook marinevlieger Heije Schaper maakte via de Verenigde Staten contact met het thuisfront. Hij schreef in de herfst van 1940 via een oom in het Amerikaanse Tampa naar een vriend in Naarden, die vervolgens zijn ouders in Joure inlichtte.
- 179 NA, 2.13.71, inv.nr. 446, Verslagen van de geschiedenis van onderdelen van de Koninklijke Landmacht in Engeland. Concepten. Met kanttekeningen. Algeheel Overzicht; 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 40, zonder datum en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, III, 419-820, nr. 782, Brief squadron leader W.S. Chaney aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 3 december 1943; Brief majoor J.P. Berdenis van Berlekom aan squadron leader W.S. Chaney 13 december 1943 en Brief squadron leader W.S. Chaney aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 22 december 1943.
- 180 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 95, zonder datum.
- 181 Idem, inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor zondag 22 oktober 1944 en Van der Kop, 'Neem het Over', 355.
- 182 NA, 2.13.154, inv.nr. 7, Orders voor donderdag 30 juli 1942; inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor zondag 10 september 1944 en inv.nr. 6, Bekendmaking. Correspondentie met Bezet Nederlandsch Indisch Gebied.
- 183 Idem, inv.nr. 6, Bekendmaking. Correspondentie met Bezet Nederlandsch Indisch Gebied.
- 184 Idem, inv.nr. 10, Orders for Wednesday, 24th January 1945.
- 185 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 340, Telefonische mededeling mevrouw Buning 27 mei 2013 en DCDI, dossier J.J. Buning, geboren 12 november 1923 te Amsterdam. Copy Investigation Report, 7th February, 1947.
- 186 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 412, Brief F. Prinsen aan C. Prinsen 5 november 1945.

- 187 Idem, inv.nr. 205, Dagboek F.F. d'Aulnis de Bourouill 19 februari 1942.
- 188 Haste, *Rules of Desire*, 99 en Friedman, *From the Battlefield to the Bridal Suite*, 46.
- 189 Haste, *Rules of Desire*, 112.
- 190 Van der Zee, *In Ballingschap*, 295-297.
- 191 NIMH, Vlootorders, 182, Vlootorders van blijvende aard, deel 1, 106, Verzamelen Gegevens Burgerlijke Stand. Acten van Overlijden en Vermoeden van Overlijden. In 1941 werd wel een begin gemaakt met de opzet van een Centrale Burgerlijke Stand voor alle Nederlanders in Groot-Brittannië.
- 192 NA, 2.05.80, inv.nr. 4078, Brief minister van Justitie aan minister van Buitenlandse Zaken 26 november 1942.
- 193 NIMH, Van Rijn, 130, nr. 11838 en nr. 11837. Wel gingen twee leden van het grondpersoneel van het 320 Squadron in de fout. Zij kregen een gevangenisstraf van een jaar en drie maanden opgelegd. Daarmee kwamen zij nog goed weg, want de maximumstraf in Nederland stond op vier jaar.
- 194 NA, 2.05.80, inv.nr. 4078, Brief minister van Oorlog a.i. aan minister van Buitenlandse Zaken 8 december 1941 en 2.13.71, inv.nr. 126, Brief minister van Justitie aan minister van Oorlog 18 december 1942.
- 195 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 92, zonder datum. Behalve dat de naam en nationaliteit van de vrouw moesten worden doorgegeven, diende tevens te worden aangegeven of de aanstaande bruid al eerder getrouwd was geweest. Ten slotte behoorde te worden medegedeeld of de aankomende echtgenote al kinderen had.
- 196 Idem, Bekendmaking nr. 114, zonder datum en 2.13.71, inv.nr. 135, Brief minister van Marine aan minister van Buitenlandse Zaken 19 januari 1943.
- 197 NA, 2.13.71, inv.nr. 135, Brief minister van Oorlog aan minister van Buitenlandse Zaken 3 mei 1943.
- 198 Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* (deel 1), 317-318. De vergoeding bestond (vanaf 1942) uit 70 gulden per maand (439 euro in 2012) voor de echtgenote, 30 gulden (188 euro in 2012) voor het eerste kind, 20 gulden (125 euro in 2012) voor het tweede kind en 15 gulden (94 euro) voor ieder ander kind.
- 199 NA, 2.04.76, inv.nr. 409, J.K. Leijen, Verslag van een onderhoud met een kortelings uit Holland ontvlucht landmacht officier inzake financiële behandeling van krijgsgevangenen en gezinnen van overleden, vermiste, krijgsgevangenen en uitgeweken militairen door Duitse autoriteiten maart 1944 en Rapport der Commissie, ingesteld bij beschikking van den Minister van Marine 16 december 1943, no. A/13/54/43. Onderstanden aan betrekkingen in Nederland van gesneuvelden, vermisten en krijgsgevangenen. Het Verjaardagsfonds ging na verloop van tijd op in De Zeemanspot. Dit steunfonds heeft voor 4.700 koopvaardijgezinnen, 1.400 marinegezinnen en 300 landmachtgezinnen financiële bijstand geleverd.
- 200 Schulten, "En verpletterd wordt het juk", 149-150 en P. Sanders, Het Nationaal Steun Fonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet, 1941-1945, Den Haag 1960, 1-16.
- 201 NIMH, Vlootorders, 182, Vlootorders van blijvende aard, deel 1, 339, Uitkeeringen in Nederland.
- 202 Breeman, 'Ik kon niet alleen maar toekijken...?', 53-55. Nadat haar huis door een bombardement onbewoonbaar was geworden, verbleef Co Guyt in de laatste oorlogsmaanden met haar dochter onder meer bij haar ouders in Rhenen en bij gastgezinnen in Wijk bij Duurstede en Hilversum.
- 203 Gesprek met G. Bielfeldt 27 juni 2013.
- 204 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 435, Interview met J.H. van Emden 22 januari 1999.
- 205 NA, 2.13.71, inv.nr. 92, Telegram Consulaat Bordeaux aan Ministerie van Defensie te Londen 14 juni 1940; Elias, *Dan Liever de Lucht in*, 185-186 en J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 12. Zo wist Frans ten Bos, een bekend vooroorlogs sportvlieger, in Zuidwest-Frankrijk met zijn gezin een plaats te vinden op een schip. In Groot-Brittannië aangekomen meldde hij zich prompt aan bij de MLD.
- 206 DCD1, dossier W.C. Haeften, geboren 4 oktober 1916 te Hees. Verklaring Ministerie van Marine 13 februari 1951; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 253, Brief M. Bierenbroodspot 14 februari 2000 en inv.nr. 566, Interview met A. Hissink 4 oktober 1999.
- 207 Bakker e.a., *Naar Engeland*, Hengelo 2010, 63-75.
- 208 NA, 2.13.154, inv.nr. 7, Orders voor donderdag 24 december 1942; 2.05.80, inv.nr. 4245, Brief minister van Justitie aan minister van Buitenlandse Zaken 10 december 1942 en Brief Foreign Office aan E.F.M.J. Michiels van Verduynen 19 april 1943. Af en toe werd de overkomst van echtgenotes uit bepaalde landen tijdelijk opgeschort. Zo was het vanaf medio 1942 enige tijd niet mogelijk voor Nederlandse militairen om hun vrouwen uit Zuid-Afrika te laten overkomen, omdat de Britse autoriteiten Nederlandse

- oorlogsvrijwilligers op dezelfde wijze wilden behandelen als de Zuid-Afrikaanse militairen, die hiertoe niet bevoegd waren.
- 209 NA, 2.05.80, inv.nr. 4245, Brief minister van Marine aan minister van Buitenlandse Zaken 14 april 1944; 2.13.71, inv.nr. 711, Brief minister van Marine aan Marineattaché Washington 8 juni 1943 en Brief minister van Marine aan luitenant-ter-zee der eerste klasse W. van Haaften 7 oktober 1943. Alleen marinevliegers die waren opgeleid aan de vliegschool van Jackson kwamen in aanmerking voor een vergoeding van de reiskosten. Deze uitzonderingsregel stelde op de overweging dat ook het hier opgeleide KNIL-personeel zijn gezin op rijkskosten kon laten verhuizen naar Groot-Brittannië en Australië.
- 210 NA, 2.05.80, inv.nr. 4245, Ministerie van Buitenlandse Zaken aan Gezantschap der Nederlanden 20 september 1941; Brief Foreign Office aan Gezantschap der Nederlanden, E.F.M.J. Michiels van Verduynen 16 januari 1942 en Brief minister van Justitie aan ministers van Oorlog en Marine 3 mei 1944.
- 211 Veelzeggend is wat dat betreft dat het aantal huwelijken direct na de bevrijding pijlsnel omhoogschoot. In de resterende maanden van 1945 trouwden minstens dertig oorlogsvliegers.
- 212 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 436, S. Emmens, 'Nederlandse vliegers beten spits af' in: *Friesch Dagblad* 4 juni 1994.
- 213 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1105, Interview met C.J. de Vries Humèl 3 december 1998.
- 214 NA, 2.13.154, inv.nr. 7, Orders voor dinsdag 10 november 1942; inv.nr. 8, Orders voor zondag 6 juni 1943 en Orders voor 7 augustus 1943; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 216, Dagboek W. Bakker 29 juli 1940; Bashow, *No Prouder Place*, 207; Gerritse, *De Mei-vliegers*, 209; Van der Kop, 'Neem het Over', 186; Nicholson, *Millions Like Us*, 227 en Haste, *Rules of Desire*, 134-135. Om het prostitutiebezoek zoveel mogelijk te beperken, bestempelden de Britse autoriteiten sommige plaatsen tot no-go-zones voor militairen en vaardigden zij een bordeelverbod uit.
- 215 Haste, *Rules of Desire*, 112.
- 216 Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 104-105 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 875, Dagboek J.L. Plesman 25 maart 1943. Bob van der Stok maakte bij het 41 Squadron mee hoe een spelletje strippoker met een aantal collega's en vrouwen in een Londens hotel volledig uit de hand liep.
- 217 Rexford-Welch, *The Royal Air Force Medical Services*, 399-402; Francis, *The Flyer*, 70 en Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 173. In 1941 was het aantal syfilisgevallen onder de mannelijke bevolking gestegen met 113% en bij vrouwen met 63%. Het aantal gonorrhoeelacht-offers was bij mannen gestegen met 90% en met 81% onder vrouwen. Ook een aantal Nederlandse oorlogsvliegers raakte besmet met 'the clap'.
- 218 Haste, *Rules of Desire*, 126 en Friedman, *From the Battlefield to the Bridal Suite*, 51.
- 219 DCD1, dossier W. Roukema, geboren 2 januari 1916 te Harlingen. Brief E. Chapman aan onbekend 29 september 1941; Brief E.C. Chapman aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 9 oktober 1941; Brief E. Chapman aan Ministerie van Marine 31 oktober 1941; Brief J.J. Hogendoorn aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten 28 oktober 1941 en Brief County Borough of South Shields aan Officer Commanding H.N.M.S. "Gruno" 29 april 1942.
- 220 NA, 2.13.71, inv.nr. 620, Brief Marineattaché bij de Ambassade der Nederlanden te Washington aan minister van Marine 9 september 1944 en e-mail P. van den Berg 9 oktober 2011.
- 221 Haste, *Rules of Desire*, 122 en NIMH, audiovisuele collectie, 8274, Une petite histoire dans une grande. Een film van Gerda en Ties Koning over het leven van Johannes Hendrik Velleman. Boordschutter Johan Velleman van het 320 Squadron sliep, wanneer hij in het ouderlijk huis van zijn vriendin overnachtte, in eerste instantie afzonderlijk in een achterkamertje.
- 222 Vas Nunes, *Herinneringen*, 79-80.
- 223 Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 188.
- 224 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 263, Brief W.L. Blok aan M. Altass, zonder datum.
- 225 Haste, *Rules of Desire*, 102. Het aantal huwelijken steeg in 1940 naar 22,1 per duizend inwoners. Dit was aanzienlijk meer in vergelijking met de 17,2 promille in 1938.
- 226 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 205, Dagboek F.F. d'Aulnis de Bourouill 2 september en 10 oktober 1943; 'Lightcliffe Wedding. Dutch Fighter Pilot as Bridegroom' in: *Brighthouse & Elland Echo* 5 november 1943. Bij het huwelijk van jachtvlieger Jan Jonker, die in 1941 trouwde met zijn geliefde Doreen Woodin, was dat bijvoorbeeld squadrongenoot Martin Muller. Kennelijk ging Muller dit goed af want hij fungeerde in november ook als getuige bij het huwelijk van een andere jachtvlieger uit het squadron, Jan Dekker, met de WAAF Betty Wilkinson. Marinevlieger Folef d'Aulnis de Bourouill was in 1943 binnen enkele weken tijd tot twee keer toe getuige bij een huwelijk van zijn collega's Karel La Bree en Arie Govaars.
- 227 P. van Waart, 'In Memoriam Willem Bierenbroodspot' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr.

- 2, 1992, 3-4 en telefonische mededeling L. van Berkum 21 juli 2011.
- 228 Flinterman, *Jachtvlieger*, 116.
- 229 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 443, Brief R. van Eupen 25 april 2006. Sommige vrouwen maakten zelfs meer dan eens een dergelijke dramatische gebeurtenis mee, zoals Marjorie Griffin, de latere echtgenote van Robert van Eupen, die tot twee keer toe haar partner verloor, voordat zij in oktober 1942 de Nederland tegen het lijf liep. Fortuinlijk genoeg overleefde Van Eupen wel de oorlog.
- 230 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 436, S. Emmens, 'Nederlandse vliegers beten spits af' in: *Friesch Dagblad* 4 juni 1994 en Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 189.
- 231 'Dutch Airman's Bride' in: *Cambridge Daily News* 26 juni 1943; NA, 2.13.71, inv.nr. 115, Brief D.J. Klink aan minister van Oorlog 7 januari 1942; inv.nr. 477, Nota voor den minister van majoor J.P. Berdenis van Berlekom 20 januari 1944; inv.nr. 468, Gegevens overleden militairen (De Neve, Gilles Pieter Cornelis); NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 651, Brief P. Smith, R.A.F. Ibsley Historical Group 5 april 1997 en Flinterman, *Jachtvlieger*, 114.
- 232 NIMH, Nalatenschappen, 113, inv.nr. 4701, Woesik, P.F. van * 04-12-1920 - † 28-10-1943; inv.nr. 2710, Melissen, W.A.H. * 05.01.1924 - † 19.08.1944; Dijkman en Kuijpers, *Als ik ooit nog thuis kom*, 190; NIMH, MLD, 065, inv.nr. 526, Rapport Verrichtingen No. 33 21 augustus 1944 en Rapport Verrichtingen No. 34 29 augustus 1944.
- 233 NA, 2.04.76, inv.nr. 210, Brief ministers van Oorlog a.i., Marine, Binnenlandsche Zaken a.i en Financiën aan koningin Wilhelmina 10 maart 1942; NA, 2.05.80, inv.nr. 4247, Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, No. C48, Besluit van 8 juni 1941, houdende vaststelling van het Militair onderstandsbesluit 1942; Brief minister van Oorlog a.i. aan minister van Buitenlandse Zaken 15 juni 1942; Brief minister van Buitenlandse Zaken aan Hare Majesteit's Gezant te Buenos Aires 18 juni 1942; Brief minister van Oorlog a.i. aan Voorzitter van de Raad van Ministers 15 juli 1942 en NIMH, Vlootorders, 182, Vlootorders van blijvende aard, deel 1, 399, Onderstanden en Pensioenen. Formeel kwam pas in juni 1942 het Militaire Onderstandsbesluit tot stand.
- 234 Flinterman, *Jachtvlieger*, 151 en NA, 2.13.154, inv.nr. 7, Vlootorder No. 293, Vrijstelling Bepalende Bepalingen Vreemdelingen voor Geallieerde Militairen en Hunne Gezinnen.
- 235 NIMH, Vlootorders, 182, Vlootorders van blijvende aard, deel 1, 314, Britsche Vrouwelijke Hulpcorpsen en NA, 2.05.15.03, inv.nr. 522, Brief consul-generaal der Nederlanden te Londen aan alle consulaire officieren in Groot-Brittannië en Noord-Ierland 13 maart 1942.
- 236 NA, 2.13.71, inv. nr. 446, Verslagen van de geschiedenis van onderdelen van de Koninklijke Landmacht in Engeland. Concepten. Met kanttekeningen. Algeheel Overzicht; inv. nr. 126, Brief G.E. Mayhew aan L.C.A. Lewis, Honorary Director, Information Bureau, The Netherlands Red Cross Society 15 december 1942; Nationality Cases – Airwomen (Dutch) en 2.05.15.03, inv.nr. 522, Brief consul-generaal der Nederlanden aan F. Bijmolen 30 september 1942.
- 237 NA, 2.05.15.03, inv.nr. 522, Brief squadron leader W.S. Chaney aan commander-in-chief Royal Netherlands Navy 13 november 1942.
- 238 Ibidem.
- 239 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 640, Brief L.N. Keizer aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 29 januari 1943.
- 240 NA, 2.05.15.03, inv.nr. 520, Brief mevr. E.J. Serlé aan onbekend 24 april 1942; Brief minister van Buitenlandse Zaken aan Vice-Consul der Nederlanden te Londen 29 april 1942 en Brief consul-generaal der Nederlanden aan mevr. E.J. Serlé-van den Brandeler 1 mei 1942; 2.14.12, inv.nr. 374, Rapport van den Bond van Nederlandsche Vrouwen in Groot-Brittannië betreffende de vorming van een hulpcorps voor reliefwerk 3 mei 1943; 2.13.71, inv.nr. 147, Korte notitie van majoor J.P. Berdenis van Berlekom aan minister van Oorlog over de overgang van Nederlandse WAAF's naar het nog te vormen Vrouwen Hulp Korps 15 november 1943; inv. nr. 150, Brief minister van Oorlog aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 4 januari 1944 en Zamoyski, *The Forgotten Few*, 156-157. Daarbij werd ongetwijfeld met een schuin oog gekeken naar de Poolse en Noorse luchtstrijdkrachten, die eveneens met eigen contingenten van de WAAF deel uitmaakten. De Poolse WAAF-sectie bestond aan het eind van de oorlog zelfs uit een kleine vijftienhonderd vrouwen. Van de Nederlandse initiatieven kwam niets terecht door gebrek aan interesse onder de Nederlandse WAAF's én omdat het de plannen voor de oprichting van het uiteindelijk in de zomer van 1944 tot stand gekomen (Vrijwillig) Vrouwen Hulpkorps (VHK) zou kunnen dwarsbomen. Waarschijnlijk is slechts een klein aantal Nederlandse leden van de ATS, WAAF en WRENS overgestapt naar het VHK.
- 241 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 60-61.
- 242 Winfield, *The Sky Belongs to Them*, 50 en Francis, *The Flyer*, 86.

- 243 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 443, Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan R. van Eupen 13 april 1943; Brief R. van Eupen aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 15 april 1943; Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan R. van Eupen 22 april 1943 en Brief R. van Eupen aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 1 mei 1943.
- 244 *Psychological Disorders in Flying Personnel*, 60-61.
- 245 Jones, *The Fleet Air Arm in the Second World War*, 267-270.
- 246 Falconer, *RAF Bomber Crewman*, 19.
- 247 Hazelhoff Roelfzema, *Soldaat van Oranje*, 248.
- 248 NA, 2.13.154, inv.nr. 8, Orders voor woensdag 14 april 1943; Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 154 en Bishop, *Bomber Boys*, 300.
- 249 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 566, Interview met A. Hissink 4 oktober 1999.
- 250 Idem, inv.nr. 628, Interview met L. Jonker 15 oktober 1997.
- 251 Idem, inv.nr. 1105, Interview met C.J. de Vries Humel 3 december 1998.
- 252 Idem, inv.nr. 566, Interview met A. Hissink 4 oktober 1999.
- 253 Gesprek met G. Brand 11 november 2011.
- 254 Nicholson, *Millions Like Us*, 230-231.
- 255 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 628, Interview met L. Jonker 15 oktober 1997.
- 256 Idem, inv.nr. 625, Oscar Geoffrey de Jongh maakte als navigator deel uit van een Wellington-bemanning die tijdens de gevechtstraining bij 83 OTU verongelukte.
- Squadron 10 mei 1945; Gerritse, *De Mei-vliegers*, 229 en 'Nederlands R.A.F.-officier vertelt' in: *De Telex* 8 mei 1945. Meertijdend met een militaire colonnes bereikten onder meer Jan Linzel en Gerard Jongbloed al heel kort na de Duitse overgave hun woonplaatsen Soest en Wassenaar.
- 7 NA, 2.13.154, inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor donderdag 9 november 1944 en inv.nr. 10, Orders for Sunday, 4th February 1945. De eerste van deze buslijnen liep tussen Vilvoorde en Nijmegen. Op een later moment werden ook *liberty runs* naar Zeeland en Limburg opgezet.
- 8 J.L. den Hollander, 'Bevrijding – Verrassingen uit de lucht' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 2, 1995, 14-15; 'Dat zijn onze vliegers! Officier-vlieger der 2de klasse K.M. Evert Wils, Vliegerkruis' in: *Avia v (1945)* 3, 45 en internet: www.geschiedenisvanzuidholland/geschiedenis/mijn-verhaal/11. Zo landde Evert Jan Wils op 9 mei met een Auster bij Stompwijk, terwijl een andere marinevlieger, Jaap den Hollander, zich enkele dagen later door een zelfde type vliegtuigje in een weiland bij zijn woonplaats Middelharnis liet afzetten.
- 9 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 222, Terugkeer naar Amsterdam op 6 mei 1945.
- 10 Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt*, 161-162.
- 11 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 359, Interview E. Bakker met G. Claassen, ongedateerd.
- 12 'Officier-vlieger Dick Geesink weer thuis' in: *Twentsche Courant* 26 juni 1945 (via J. Laverman) en Bakker, *Naar Engeland*, 25-27.
- 13 'Een kwart eeuw na D-Day. Nederlandse oorlogsvlieger boven invasievloot: 'Het was verbijsterend. Je kon van kust tot kust lopen' in: *De Vliegende Hollander* xxv (1969) juni, 16-20.
- 14 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 758. Brief H. Maas aan zijn ouders 11 oktober 1944. Om zijn familie toch nog enigszins bij te staan vulde de marineofficier twee plunjezakken met kleren en andere spullen die hij stalde in het magazijn van het hoofdkwartier van de marine in Londen om te worden doorgestuurd zodra Nederland zou zijn bevrijd.
- 15 P. ter Horst, 'De gebeurtenis van Paul van Hessen. 'Ik wilde geen deserteur zijn'' in: *Haagsche Courant* 29 april 2000; e-mail C. Wijnberg 18 oktober 2010 en internet: www.vanhessen.com/ vanhessen.
- 16 Telefonische mededeling C. Wijnberg 1 november 2011.
- 17 Aalders, *Roof*, 249-256.
- 18 JHM, Mediatheek, inv.nr. 40001396, Interview met Harry Bamberger (South Lake Tahoe, California), geboren in Amsterdam op 5

- november 1921, zoon van Hartog Bamberger en Sara Bartels.
- 19 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1150, Brief W. de Wolff aan R. Venema 26 juni 1997.
- 20 Visser, *De Schakel*, 125-128; Laurentius, *De Grote Tazelaar*, 98-99 en 205-206 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 687, Fax J.M. van Boven 9 november 1999. Chris Krediet was na aankomst in Groot-Brittannië overigens eerst betrokken geweest bij 'Contact Holland' om een beter en vooral betrouwbaar radiocontact met Nederland op te zetten.
- 21 Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*, 175.
- 22 H. van Amsterdam, 'Ik redde liever mensen.' Legendarische oorlogsvlieger heeft het niet op heldendom' in: *Algemeen Dagblad* 23 april 1983.
- 23 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 373, Brief R.F. van Daalen Wetters aan J. Linzel 30 maart 1996.
- 24 Van Dulm, *Geïllustreerde Atlas van de Japanse Kampen*, 17.
- 25 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 949, Brief H. Schaper aan onbekend 23 oktober 1945.
- 26 NA, 2.12.29, inv.nr. 62, Brieven minister van Marine aan koningin Wilhelmina 27 januari, 27 februari en 28 oktober 1943.
- 27 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 810, Telegram van vermissing 31 augustus 1944 en inv.nr. 449, Telegram van vermissing 13 maart 1942. Meestal nam een van de Nederlandse ministeries, het *Air Ministry* of de squadroncommandant deze taak op zich.
- 28 NA, 2.13.71, inv.nr. 477, Brief minister van Oorlog aan G.F. Ferwerda 5 mei 1942.
- 29 Van de Vosse, *Het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis*, 39-40.
- 30 NA, 2.12.19, inv.nr. 296, (Concept) brief van de Minister van Marine aan de Voorzitter van het Londensche Comité van het Nederlandsche Roode Kruis 20 augustus 1941.
- 31 'Henk Jansen na halve eeuw naar graf broer. Adam verongelukte in Canada met vliegtuig dat niet in orde was' in: *Utrechts Nieuwsblad* 22 april 1992.
- 32 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 346, Rouwadvertentie in onbekend dagblad.
- 33 'De Vliegende Harlinger' in: *Harlinger Courant* 3 mei 1968 (extra bijlage).
- 34 DCDI, dossier A.W. Klaassen, geboren 9 maart 1917 te Breskens. Brief hoofdofficier-vlieger der tweede klasse A.W. Witholt aan Commandant der Marine 9 april 1945 en dossier J.C. Sillevs, geboren 9 april 1913 te Rotterdam. Brief hoofdofficier-vlieger der tweede klasse A.W. Witholt aan Commandant der Marine 14 juni 1945.
- 35 NA, 2.13.71, inv.nr. 477, Nota voor minister van Oorlog van kapitein E.J.A. Lutz 21 augustus 1944. 'Het Nederlandsche Roode Kruis is onzerzijds om veiligheidsredenen niet ingelicht', is in dit stuk te lezen.
- 36 NA, 2.13.154, inv.nr. 6, Bekendmaking nr. 10 26 januari 1942. Op deze manier bereikte het *Air Ministry* medio januari 1942 bijvoorbeeld het bericht dat de vanaf begin december 1941 als vermist te boek staande marinevliegers Jan Dolman en Hendrikus de Lijn waren gesneuveld.
- 37 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, III, 419-820, nr. 448, Brief 167 Squadron aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 12 juni 1943; Brief majoor J.P. Berdenis van Berlekom aan Director of Personal Services van het *Air Ministry* 29 november 1943 en Brief Director of Personal Services van het *Air Ministry* aan majoor J.P. Berdenis van Berlekom 1 januari 1944. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de jachtvlieger Coen de Iongh die begin juni 1943 tijdens een luchtgevecht voor de kust van Zeeland door Duitse jachtvliegtuigen werd neergeschoten. Nadat majoor Berdenis van Berlekom eind november 1943 aan het *Air Ministry* had laten weten dat in de tussentijd verder niets bekend was geworden over het lot van De Iongh, liet de personeelsafdeling van het Britse luchtvaartministerie begin januari 1944 weten dat moest worden aangenomen dat hij was gesneuveld.
- 38 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 583, e-mail P. Holtrop 11 september 2008.
- 39 NA, 2.13.154, inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor woensdag 14 juni 1944 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1084, Brief T.J. Neale 28 augustus 1997.
- 40 NA, 2.13.154, inv.nr. 9, Dagelijkse Orders voor donderdag 15 juni 1944; NIMH, Van der Kop, 059, inv.nr. 291, Nalatenschappen; Geldhof, 'Alle Hens', 103 en 108 en S. Emmens, 'Nederlandse vliegers beten spits af' in: *Friesch Dagblad* 4 juni 1994.
- 41 NA, 2.13.71, inv.nr. 477, Brief wing commander J.M. Viney aan Ministerie van Oorlog 5 november 1944. Dit was het *Standing Committee of Adjustment* en bevond zich in Colnbrook in Buckinghamshire.
- 42 NA, 2.05.80, inv.nr. 4313, Brief hoofd afdeling I, Ministerie van Oorlog aan minister van Buitenlandse Zaken 2 maart 1944; Lambertmont, *Lorraine Squadron*, 74 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 146, Brievenboek Ministerie van Oorlog, Bureau Luchtvaart, *Army Aviation Miscellaneous Organisation*, III, 419-820, nr. 646, Brief hoofd afdeling II van het Ministerie van Oorlog aan Commandant 322 Squadron 16 september 1943. De spullen van Nederlandse

- oorlogsvliegers die bij nationale eenheden dienden, kwamen rechtstreeks bij de nabestaanden of een van de ministeries terecht. De persoonlijke goederen van in Canada omgekomen leerling-vliegers werden eerst via de Commandant der Nederlandse Troepen in Canada naar Groot-Brittannië doorgestuurd. Vanaf begin 1944 nam het Hoofd Militaire Zaken van de consul-generaal te Montreal deze taak over.
- 43 NA, 2.13.154, inv.nr. 10, Orders for Tuesday 2nd January 1945 en MLM, Formulier "laatste wil" RAF form 276 (Will).
- 44 NA, 2.05.80, inv.nr. 4221, Brief reserve eerste luitenant A.C.H. van der Reijt, reserve eerste luitenant F.V. de Groof en reserve eerste luitenant mr. M. de Groot aan minister van Justitie 14 november 1940; Brief minister van Oorlog aan minister van Justitie 2 april 1942; Brief Consulaat-Generaal der Nederlanden aan D.G.E. Middelburg, Consul der Nederlanden 30 maart 1943 en Brief Consulaat-Generaal der Nederlanden aan minister van Buitenlandse Zaken 24 augustus 1943.
- 45 NA, 2.13.154, inv.nr. 7, Orders voor donderdag 5 maart 1942 en 10 mei 1942.
- 46 NA, 2.05.15.03, inv.nr. 505, Personen die eenige beschikking maken als bedoeld in artikel 7 der wet op het Testamenten Register (diverse lijsten die zijn opgemaakt tussen 1940 en 1945).
- 47 NA, 2.13.71, inv.nr. 468, Gegevens overleden militairen. In dit inventarisnummer bevinden zich stamkaarten met gegevens van een 35-tal Nederlandse oorlogsvliegers. Hieruit blijkt dat er slechts zes in het bezit waren van een testament.
- 48 NA, 2.13.154, inv.nr. 10, Orders for Tuesday 2nd January 1945 en NIMH, Nalatenschappen, 113, inv.nr. 2373, Land, J. van der * 00.00.0000 - † 13-06-1944.
- 49 NA, 2.13.71, inv.nr. 468, Brief minister van Binnenlandse Zaken aan minister van Oorlog 8 juni 1943; Brief group captain A.S.W. Dore aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 26 december 1942; Brief kapitein J.P. Berdenis van Berlekom aan group captain A.S.W. Dore 26 januari 1943; Brief group captain A.S.W. Dore aan kapitein J.P. Berdenis van Berlekom 16 april 1943 en Brief kolonel P. Mourer aan group captain A.S.W. Dore 27 mei 1943. Wanneer dit bedrag minder was dan £100.- dan kon zonder Britse toestemming het geld worden overgemaakt. Was het spaartegoed hoger, dan waren extra papieren vereist.
- 50 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 849, Brief hoofdofficier van administratie der tweede klasse M.J.C. Klaassen aan mevrouw M. Overdijk-Tuijthoff 11 januari 1946.
- 51 Idem, inv.nr. 736, Circumstantial Report; inv.nr. 737, Gesprek met F.W.L. Herckenrath 20 oktober 2004 en DCD1, dossier T. Limbosch, geboren 26 april 1923 te Malang, staat van dienst T. Limbosch en Brief minister van Marine aan P.A. Limbosch-France 27 juni 1946.
- 52 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 607, Brief J. de Jager aan luitenant-admiraal J. Furstner 4 juni 1945.
- 53 Zonder titel, in: 320 *Squadron Club Blad*, 11 (1948) 7, 1.
- 54 Zonder titel, in: 320 *Squadron Club Blad*, 11 (1948/49) 14, 2.
- 55 'Foto's' in: 320 *Squadron Club Blad*, 11 (1949) 20, 8.
- 56 Zonder titel, in: 320 *Squadron Club Blad*, 11 (1948/49) 14, 2.
- 57 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 784, e-mail R. van Mesdag 11 november 2004. Jachtvlieger Robbie Wijting ging bijvoorbeeld op bezoek bij de ouders van Jat van Mesdag, waarmee hij samen in het 64 Squadron had gediend. Rudi van Daalen Wetters, ging naar de familie van zijn in april 1944 verongelukte kameraad Jaap van Hamel, met wie hij naar Engeland was gevlucht en daarna in het 322 Squadron had gediend.
- 58 Hadaway, *Missing Believed Killed*, 136-142.
- 59 NA, 2.13.71, inv.nr. 4777, Missing Memorandum 6958 en F.A. de V. Robertson, "Tracing missing airmen. Missing Research and Enquiry Service: Following slender clues" in: *Flight XLVIII* (1945) 1921, 422-423.
- 60 NA, 2.13.5220, inv.nr. 103, Beschikking van den Chef Staf Militair Gezag van 21 Augustus 1945; Brief dr. A. van Anrooy aan kapitein Bührmann, adjudant van H.M. Koningin 12 november 1945 en J. Bloemhof, 'Het Bergen en identificeren van oorlogsslachtoffers' in: *Terugblik '40 - '45. Maandblad van de Documentatiegroep '40 - '45 XXV* (1997) 11, 330-332. De DIB kwam in 1945 voort uit de Sectie III van de Ordedienst (district Eindhoven) en stond onder leiding van luitenant-kolonel dr. Anton van Anrooy, een bedrijfsarts van Philips.
- 61 Bossenbroek, *De Meelstreep*, 321. Hoewel het hierbij vooral ging om gefusilleerde verzetsstrijders en in concentratiekampen omgekomen burgers, repatrieerde de DIB tevens enkele tientallen gesneuvelde oorlogsvliegers naar begraafplaatsen in Nederland.
- 62 'Rouwadvertentie H.M. de By' in: *Twentsche Courant* 13 augustus 1945 (via J. Laverman). De tekst van dit bericht luidde: "Naar wij thans wel moeten aannemen is op 16 februari 1945 tijdens een nachtaanval op Chemnitz (Dld.) bij het uitoefenen van zijn plicht om het leven gekomen onze onvergetelijke Zoon en Broer

- Henri Marie de By". De Bij ligt tegenwoordig begraven op het oorlogskerkhof in Dürnbach.
- 63 Internet: <http://www.flensted.eu.com/1945043.shtml>, B24 GR8 KH410 crashed in Torstedlund Skov Forest 21/4 1945. Zo duurde het tot juni 1947 voordat de veldgraven van marinevlieger Nicodème Guilonard en zijn bemanning vlakbij de crashplaats van hun bommenwerper in een bos in Denemarken konden worden gelokaliseerd. Korte tijd later kreeg de crew op de begraafplaats van Aaerstrup een laatste rustplaats. Bij de herbegravenis van de elf vliegers was ook de echtgenote van Guilonard aanwezig.
- 64 NA, 2.13.71, inv. nr. 124, Missing Memorandum 1705. Zo kon Cornelis van Houten, die na een luchtgevecht in juni 1942 bij het Franse Pihen-lès-Guînes sneuvelde, worden geïdentificeerd doordat hij zijn naam in een van zijn handschoenen had geschreven. Van de tijdens hetzelfde gevecht omgekomen Johannes Veen, die bij St. Omer crashte, achterhaalden de Duitse autoriteiten de identiteit doordat zijn parachute van zijn naam was voorzien. Beide Nederlanders kregen voorlopig een laatste rustplaats bij Château de Ledquent, nabij Marquise.
- 65 NA, 2.13.5220, inv.nr. 180, Dienst Identificatie en Berging 30 September 1946, Rapport Opdrachten België.
- 66 NA, 2.13.5220, inv.nr. 180, Verklaring C. van Harselaar 10 april 1948, Verklaring A.J. Bastiaenen 24 maart 1948, Verklaring P.A. Limbosch-France 24 maart 1948 en Verklaring E. Nieuwenhout-Pabbrouwe 24 maart 1948.
- 67 DCDI, dossier J.J. Buning, geboren 12 november 1923 te Amsterdam. Copy Investigation Report, 7th February, 1947.
- 68 Het gaat hier om ruim vijftig vliegers op twintig verschillende begraafplaatsen. Slechts een handjevol oorlogsvliegers ligt om deze reden op het in de jaren zestig aangelegde Nederlandse ereveld te Mill Hill.
- 69 NA, 2.13.5220, inv.nr. 103, Memorandum inzake Identificatie en Bergingsdienst en Gravendienst. Na een werkbezoek aan de *Imperial War Graves Commission* in Londen pleitte Van Anrooy voor de oprichting van een soortgelijke Nederlandse organisatie. Hij kreeg hiervoor brede steun met als gevolg dat al in september 1946 de Oorlogsgravenstichting in het leven kon worden geroepen. In het bestuur namen vertegenwoordigers van alle politieke stromingen, het Rode Kruis, het voormalige verzet en organisaties van oudgevangenen zitting.
- 70 NA, 2.05.313, inv.nr. 9325, Concentratie Nederlandse oorlogsgraven in het v.k. (exh. 10236)
- 22 januari 1965; Brief Ambassadeur van het Koninkrijk der Nederlanden te Londen, J.H. van Roijen, aan minister van Buitenlandse Zaken 19 januari 1965; 2.13.71, inv.nr. 512, Brief majoor A.C.H. van der Reijt aan lieutenant colonel H.F. Chettle, Imperial War Graves Commission 28 november 1945; Memorandum over afdeling VIII, Ministerie van Defensie, later afdeling IV, Ministerie van Oorlog; L. Almagor en P.H. Kamphuis, 'De Grebbeberg' in: De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, 202-212 en B. Grisnigt, 'Nederlands ereveld te Orry-la-Ville, Frankrijk' in: *De Schakel* XXXII (2011) 129, 14-15.
- 71 NA, 2.13.5220, inv.nr. 114, Brief minister van Oorlog aan beheerder der militaire kerkhoven 19 januari 1950; NIMH, MLD, 065, inv.nr. 80, Speech H.V.B. Burgerhout; Brief B.J. van Tuil, Hoofd Afdeling B6, aan mevrouw M.W. Stenvert-Wright 16 januari 1950; Brief B.J. van Tuil, Hoofd Afdeling B6, aan S.G.G. Langendam 16 januari 1950 en 'Terugkeer naar eigen bodem' in: *Het Lichtspoor* IV (1950) 10, 3.
- 72 Heerze, Kooistra en Teeuwisse, *Ereveld Loenen*, 11-35 en Bossenbroek, *De Meelstreep*, 321.
- 73 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 815, Brieven E. van Nagell aan burgemeester Merville 3 januari 1946, 30 mei 1946, 18 augustus 1946, 23 maart 1947 en 27 maart 1947; Brief burgemeester Merville aan E. van Nagell 11 januari 1944; 'Begravenis oorlogsvlieger' in: *De Vliegende Hollander* III (1947) 1, 10; W. Allen, 'Dutch family visit pilot's crash site' in: *The Sentinel* 20 oktober 1994; C. Maarschalkerveerd, 'Nederlands vliegergraf op de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam' in: *Bulletin Airwar 1939-1945*, nr. 321, 11-12 en 'Herbegravenis luit.-vlieger J.W.IJ. Roeper Bosch' in: *De Vliegende Hollander* VI (1950) 2, 48. Het ging hierbij om: J.W.Y. Roeper Bosch (Begraafplaats Oud Eik en Duinen te Den Haag); A.A. Homburg (Gem. Begraafplaats Duinhof te IJmuiden); W. Mattijsen (Gem. Begraafplaats Duinhof te IJmuiden); F.J.H. van Eijk (Gem. Begraafplaats IJsselhof te Gouda); J. Sluis (Gem. Begraafplaats te Enkhuizen); D. Sajet (Gem. Begraafplaats Zorgvlied te Amsterdam); E.J. van Nagell (Nwe Gem. Begraafplaats te Barneveld); J. Blok (Nwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam) en C.A. Bastiaenen (R.K. Begraafplaats St. Barbara te Haarlem).
- 74 Hadaway, *Missing Believed Killed*, 143, 150-151.
- 75 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 694, Brief mevr. J.S.M. Kuijpers-Schieman aan Rode Kruis 18 oktober 1983 en DCDI, dossier R. de Boer, geboren 1 november 1915 te Scheveningen, Brief R. de Boer sr. aan Royal Netherlands Navy Headquarters 27 mei 1945.

- 76 Hadaway, *Missing Believed Killed*, 143, 150-151.
- 77 De vermiste Nederlandse vliegers die op het Runnymede Memorial staan vermeld zijn: A.A.J. van Amsterdam (panel 266), P.H. Blom (panel 130), K. Deen (panel 29), C.J.M. Goemans (panel 206), R. van Goens (panel 203), C.T. de Iongh (panel 124), C. van der Knaap (panel 133), A.P. Meijer (panel 132), H.W. van Panhuijs (panel 35), J.L. Plesman (panel 203); H.C.A.J. Roovers (panel 222) en G. Steen (panel 71).
- 78 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 427, Vliegerlogboek L.C.M. van Eendenburg 5 juli 1945.
- 79 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 8c-1, 136-142, Verhoor Gerard Frans Johan Jongbloed 23 maart 1949.
- 80 'Nieuws van onze Britse afdeling' in: *320 Squadron Club Blad*, nr. 36, december 1951/januari 1952, 6.
- 81 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 334, Interview met J.W. de Bruyn Kops 9 augustus 1997.
- 82 Onder meer de oorlogsvliegers Kees Ligtenstein en Bobby Haye bleven na hun naturalisatie tot Brits staatsburger als reservist verbonden aan de RAF. Verder nam ten minste één voormalige oorlogsvlieger dienst bij de Canadese luchtmacht: Hendrik Pecht. Hij vertrok na zijn demobilisatie in 1946 naar Canada en vloog gedurende de Korea-oorlog bij het 426 Squadron meerdere transportmissies naar Azië.
- 83 Bosch, *Het Wapen der Militaire Luchtvaart tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 270.
- 84 NA, 2.13.151, inv.nr. 5911, Brief kolonel J.G.M. van de Plassche aan minister van Oorlog 13 september 1946.
- 85 Gesprek met D.K. Gans, C.H.I. Stern-Gans, L. Stern en C. Stern te Amsterdam-Buitenveldert 12 december 2004; NIMH, LSK in GB, 726, inv. nr. 249, Herinneringen A. Beukhof, ongedateerd (opgesteld voor familie), 23; NIMH, Bakker, 809, inv.nr. 19, Brief D.M.Q. Bakker aan Britse consulaat-generaal 17 april 1947 en J. Boom, *Oorlogsjaren bij de Marineluchtvaartdienst. 25 augustus 1939 - 1 januari 1948 Engeland, Canada en Nederland* (onuitgegeven typoscript), 72.
- 86 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1201, Brief luitenant-kolonel J.G. Sissingh aan burgemeester en wethouders van gemeente Leeuwarden 18 oktober 1948.
- 87 W. Geneste, 'Mariniers en de MLD' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 4, december 2008, 6-9.
- 88 H. van Amsterdam, "Ik redde liever mensen.' Legendarische oorlogsvlieger heeft het niet op heldendom' in: *Algemeen Dagblad* 23 april 1983.
- 89 NA, 2.13.151, inv.nr. 6759, Brief A.J.W. Wijting aan J. de Quay 6 oktober 1945; 'Ik wilde iets doen: dienen en vechten' in: *De Vliegende Hollander XLVI* (1980) mei, 8-11 en J.A.M.M. Janssen, 'Wijting, Alexander Johannes Wilhelm' in: *Charité en Gabriëls, Biografisch Woordenboek van Nederland, vierde deel*, 553-554.
- 90 'Look before you leap...' in: *De Vliegende Hollander* z.jg. (1945) 7, 1.
- 91 Legerorders 1942. No. 10. Ministerieele Beschikking van 11 juni 1942, 1ste Afdeling nr. 28. Demobilisatie van militairen na afloop van den oorlog.
- 92 Legerorders 1945. No. 12. Ministerieele Kennisgeving van 13 juni 1945, Afdeling 1n, nr. 82.
- 93 NA, 2.03.01, inv.nr. 5209, Brief minister van Marine aan minister van Oorlog 23 augustus 1945.
- 94 NA, 2.12.52, inv.nr. 21, Brief minister van Marine aan Commandant der Marine 16 januari 1946 en Brief Commandant der Marine aan minister van Marine 6 juli 1946.
- 95 Legerorders 1945. Ministerieele Kennisgeving van 13 juni 1945, Afdeling 1n, nr. 82.
- 96 NA, 2.13.71, inv.nr. 3016, Demobilisatie en rehabilitatie van buiten Nederland opgekomen militairen.
- 97 Internet: <http://www.rafcommands.com/forum/member.php?1989-Craig-Wood>
- 98 NA, 2.05.125, inv.nr. 178, Brief minister van Oorlog aan Hoofd Nederlandse Militaire Missie in Pretoria, Zuid-Afrika 14 november 1944; NIMH, MLD, 065, inv.nr. 526, Rapport Verichtingen No. 29 23 juli 1944 en Legerorders 1945. No. 13. Ministerieele Kennisgeving van 14 augustus 1945, Afdeling IIIn, (Burea LN), nr. 76.
- 99 Legerorders 1941. No. 12. Ministerieele Beschikking van 13 November 1941, 1ste Afdeling, nr. 1, Luchtvaartregeling. De letterlijke tekst luidde: "tot zoodanig tijdstip als (...) het belang van den dienst bij de militaire luchtvaart mocht vorderen, doch niet langer dan drie jaar na het tijdstip waarop de Regeering naar Nederland is teruggekeerd."
- 100 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 425, Brief J.J. van Eeghen aan Sectie Luchtmachthistorie 28 maart 1992.
- 101 Idem, inv.nr. 200, Brief J.B. Arts 25 januari 1998.
- 102 Idem, inv.nr. 334, Interview met J.W. de Bruyn Kops 9 augustus 1997.
- 103 Idem, inv.nr. 566, Interview met A.L.A. His-sink 4 oktober 1999.
- 104 Idem, inv.nr. 557, Interview met P. van Hessen 8 september 1997.
- 105 Idem, inv.nr. 536, Brief A.M. Hecht 26 september 1999. Het modebedrijf dat Hecht van zijn vader overnam was Gebroeders Gerzon's Modemagazijnen in Amsterdam. In 1950 besloot hij echter alsnog Nederland te ver-

- laten omdat hij “teleurgesteld was over de lakse houding van de Nederlandse regering tegenover NSB’ers en verraders.” Hecht emigreerde naar Brazilië waar hij een warenhuis-groep voor de Zuid-Amerikaanse markt ging opzetten.
- 106 Thorbecke, *One of the Greatest Generation*, 77.
- 107 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 587, *And so we rang the Bell* (onuitgegeven typoscript), 39.
- 108 Idem, inv.nr. 1150, Brief W. de Wolff aan J.W.Th. Bosch 2 september 1976.
- 109 Hiervoor namen begin 1946 enkele tientallen Nederlandse vliegers deel aan een opleiding tot vlieginstru­cteur op het vliegveld Desford.
- 110 NA, 2.12.19, inv.nr. 776, Notulen van de bespre­king van den Chef van den Marinestaf met de hoofden der stafbureaux op vrijdag 14 juni 1945.
- 111 De Jong, Schoenmaker en Van der Vegt, *Voor Vriend en Vijand Paraat*, 39-51 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1114, Brief Commando Lucht­verdediging aan majoor P. Kilian 22 december 1967. Onder meer gelouterde oorlogsvliegers als Jan Flinterman, Jan Linzel, Jan van Arkel, Wouter de Wolff, Joop Mulder en Joop Wansink waren kortere of langere tijd com­mandant van een Meteor-squadron.
- 112 NIMH, MLD, 065, inv.nr. 990, Bemanning 860 Squadron, opgave december 1947. Bij het 860 Squadron in Nederlands-Indië bestond bij­voorbeeld eind 1947 ongeveer de helft van het vliegend personeel uit oorlogsveteranen die tijdens de oorlog bij de RAF of FAA in Groot-Brittannië hadden gediend.
- 113 Geneste, *Squadron 860*, 21-24; Kooistra, *Laatste Bericht: Ereveld van Indië en Nieuw-Guinea*, 746 en M. Broos, ‘Een Roosendaalse oorlogsvlieger, soldaat van Oranje’ in: *De Vrijheijt van Rosendale xxx* (2009) 55, 23-30. Twee oorlogsveteranen kwamen in Nederlands-Indië om het leven tijdens de politionele acties: officier-vlieger Rego Visser van het 860 Squadron in juli 1947 en sergeant-majoor Martinus Janssen van het 120 Squadron in december 1948. Hiermee vergeleken was het aantal doden door vliegongevallen in de eerste tien jaar na de oorlog een stuk hoger. Negen oorlogsvliegers verloren tot 1955 het leven bij een crash met hun toestel.
- 114 W. Geneste, ‘Mariniërs en de MLD’ in: *Nieuws­brief 320-Vereeniging*, nr. 4, december 2008, 6-9.
- 115 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1090, Interview met F.T.C. Voogt 21 april 1999.
- 116 De precieze verdeling op basis van de bekleedde functie was als volgt. Bij het land­macht­personeel: vlieger en vlieger-waarnemer: 260 man; waarnemer 62; vliegtuigtelegrafist 19 en boordschutter 10. Bij de marine: vlieger en vlieger-waarnemer; 152; waarnemer 64; vliegtuigtelegrafist 117 en boordschutter 107.
- 117 NA, 2.13.151, inv.nr. 5904, Brief kolonel M.R.H. Calmeyer aan minister van Oorlog 30 juli 1946.
- 118 Eeckhout, *Het Admiralenboek*, 129-131, 133-134. Dit waren achtereenvolgens de al genoemde Schaper, Jan van Olm, Wildrik de Groot en Jaap den Hollander. Zij dienden tijdens de oorlogsjaren allemaal voor kortere of langere tijd in het 320 Squadron.
- 119 J.A.M.M. Janssen, ‘Wijting, Alexander Johannes Wilhelm’ in: Charité en Gabriëls, *Biografisch Woordenboek van Nederland, vierde deel*, 553-554.
- 120 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 216, Brief W. Bakker aan F. Gerdessen 22 maart 1989 en Van der Kop, *Op vleugels in hoger sferen*, 112-113.
- 121 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 587, Brief J.H. Hommes 28 november 1997.
- 122 Idem, inv.nr. 373, Interview met R.F. van Daalen Wetters 2 mei 1997.
- 123 Idem, inv.nr. 216, Gesprek F. Gerdessen met W. Bakker 4 februari 1989.
- 124 Idem, inv.nr. 425, Brief J.J. van Eeghen aan Sectie Luchtmachthistorie 28 maart 1992.
- 125 Ja. V.A.-er, ‘Soesterberg’ in: *De Vliegende Hollander* z.jg. (1945) 2, 6.
- 126 ‘Soesterberg’ in: *De Vliegende Hollander* z.jg. (1945) 3, 4.
- 127 ‘Redactionele Luchtvaartgedachten’ in: *Avia IV* (1945) 7, 99.
- 128 F.G. Eijnsring, ‘Achtergronden van de maatschappelijke en wetenschappelijke oriëntatie in de hogere stafvorming van de Koninklijke Luchtmacht’ in: *Militaire Spectator CXXXVIII* (1969) 5, 214-224.
- 129 M. Chapman, ‘A Ruthless Education: The Formative Experiences of World War II Canadian Bomber Crews and the Founding of Post-War Aviation Culture’. Lezing gehouden tijdens *Military and Oral History Conference: Between Memory and History*, 2008, Victoria.
- 130 NA, 2.05.50.01, inv.nr. 95, Beschikking van den Minister van Oorlog van 9 juli 1945, Afdeling L M, no. 267; ‘Marineman staat niet “op de keien”. Hoe werkt het bureau demobilisatie?’ in: *Het Lichtspoor I* (1947) 12 en Legerorders 1945. Ministerieele Kennisgeving van 14 augustus 1945, Afdeeling IIIN, (Burea LN), nr. 76.
- 131 Dierikx, *Blauw in de lucht*, 99-132.
- 132 Scholte en Van Ommen, *Leven van de lucht*, 186.
- 133 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 443, Interview met R. van Eupen 3 juni 1998 en Hagens, *Londen of Berlijn?*, deel 2, 335-337.

- 134 E-mail R. Nauta 12 september 2011. Er kwamen ook wel oorlogsvliegers bij andere luchtvaartmaatschappijen terecht. Jan Maas belandde bijvoorbeeld bij SABENA. Waadimir Rudenko vloog onder meer bij SWISSAIR en FIJI AIRLINES, terwijl Felix Nauta emplooi vond bij TACA, AEROPOSTAL en VIASA.
- 135 E-mail P. ten Duis 29 december 2011; NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 982, Keeping in touch profile – A salute to captain Cooc Sluyter en inv.nr. 720, 40-jarig jubileum Hans Lensing.
- 136 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 198, Interview met J. van Arkel 6 september 1997.
- 137 Idem, inv.nr. 476, Gesprek met J.W. Gombert 5 november 2003 en Jackson, *Douglas Bader*, 140-157. Als testvlieger vloog onder meer Frits Vijzelaar een aantal jaren bij Avio-Diepen, Hugo Burgerhout bij Fokker en Rudi van Daalen Wetters bij het Amerikaanse Lockheed. Jaap 't Hart vond na zijn emigratie naar Nieuw-Zeeland in eerste instantie emplooi als chef-instructeur bij een Nieuw-Zeelandse vliegschool. Splinter Spierenburg, Reginald Overwijn en Jacob Schoute gaven geruime tijd vliegles bij de Rijksluchtvaartschool (RLS). Oud FAA-vlieger Gerry Volkersz, zette een eigen sproei- en luchtfotografiebedrijfje op in Zuid-Afrika. Bij SHELL aviation service vlogen onder meer Derk Gombert, Jan Schuilng, Frans Ottervanger, Johan Schwencke, Harry Guyt en Gerrit-Jan ten Duis.
- 138 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 566, Interview met A.L.A. Hissink 4 oktober 1999.
- 139 'Ir P.J.C. Vos overleden' in: *De Vliegende Hollander* IX (1953) 3, 73; 'Luchtvaartjubilair' in: *De Vliegende Hollander* VII (1951) 6, 180 en e-mail J.A.C. Bartels 7 december 2011. Van hen bracht Piet Vos het tot commercieel directeur van Fokker, totdat hij – geheel onverwachts – begin 1953 overleed. Karel Meester was enige tijd directeur van de Rijksluchtvaartschool (RLS). Kees Witholt vervulde een aantal jaren de functie van hoofd vliegdienst van de KLM, terwijl Jan Backer na de oorlog lange tijd de Rijksluchtvaartdienst (RLD) leidde. Jan van Olm, ten slotte, schopte het tot lid van de raad van bestuur van de *International Civil Aviation Organization* (ICAO).
- 140 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 534, Interview met S.E. Hazelhoff Roelfzema 13 juni 1998.
- 141 Zonder titel, in: *320 Squadron Club Blad*, II (1948) 8, 3. Leuw en zijn van oorsprong Britse vrouw konden echter maar moeilijk aarden in Nederland. In 1949 vertrokken zij daarom met hun twee zoons naar Groot-Brittannië.
- 142 'Personalialia' in: *320 Squadron Club Blad*, II (1949) 16, 4 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 480, Brief M. Goudekettering zonder datum.
- 143 Gesprek met D.K. Gans, C.H.I. Stern-Gans, L. Stern en C. Stern te Amsterdam-Buitenveldert 12 december 2004.
- 144 'Lt.-generaal Heye Schaper nieuwe staatssecretaris voor de luchtmacht. Spoedige beslissing nieuwe straaljager' in: *Deventer Dagblad* 21 juni 1966.
- 145 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 548, Briefkaart mev. M. Hellegers 21 februari 1999 en e-mail C.E.A. Heezemans 21 maart 2012.
- 146 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 334, Oud-Engelandvaarder en oorlogsvlieger J.W. de Bruyn Kops: 'Ik ben waarschijnlijk de laatste der Mohikanen.'
- 147 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 923, *This is my Life* (onuitgegeven typoscript), 16-17.
- 148 Telefonische mededeling mevrouw A.J. Wils-Collée 5 augustus 1999.
- 149 A.M. Hagemeyer, 'In Memoriam. D.M. Hagemeyer, 20 mei 1912 – 19 februari 1999 Bronzen Kruis Vliegerkruis' in: *De Schakel* XX (1999) 81, 14-16.
- 150 P.E. van Loo, 'Mr. J.W.Th. Bosch: Een vlieger die geschiedenis schreef' in: *Nieuwsbrief Stichting Vrienden van het Militaire Luchtvaart Museum*, nr. 67, oktober 1998, 6-13; gesprek met J.E.B. Wittermans 19 januari 2012; Kamminga, *The aircraft commander* en Wittermans, *Social Organization along Ambonese Refugees*. Zo voltooiden Bob van der Stok en Loeki Meijers kort na de oorlog hun medicijnenstudie en brachten Winnie Arendsen de Wolff, René Borgerhoff Mulder en Jan Bosch hun rechtenstudie tot een goed einde. Ten minste twee oorlogsvliegers, Menno Kamminga en Tamme Wittermans, schreven na 1945 een dissertatie.
- 151 E-mail L.C.M. van Eendenburg jr. 23 december 2011.
- 152 Bennett, *The RAF's French Foreign Legion*, 196 en e-mail C.E.A. Heezemans 21 maart 2012.
- 153 Telefonische mededeling Jvr. S.E.G. van Nispen tot Sevenaer 18 januari 2012. Dit bedrijfje kreeg de naam IMEX. Na de overdracht van Nieuw-Guinea ging d'Aulnis de Bourouill vervolgens aan de slag als chauffeur en rechterhand van een steenrijke industrieel tot hij, in 1965, om het leven kwam bij een auto-ongeval. Verheij van Wijk runde in latere jaren een recreatiepark met vakantiewoningen op de Canarische Eilanden.
- 154 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 253, In Memoriam Willem Bierenbroodspot; brief M. Bierenbroodspot 14 februari 2000 en e-mail J. Loos 7 maart 2012. Weer een andere ex-oorlogsvlieger, de naar Canada geëmigreerde boordschutter Matthijs Loos van het 320 Squadron, trok, nadat hij begin jaren zestig zijn vliegbrevet had gehaald, de hele wereld over als sproeivlieger. Hij werkte, tot een

- bijna fatale crash in januari 1974, onder meer in de Verenigde Staten, Nieuw-Zeeland, Australië, Nederland en Soedan.
- 155 Funnekotter, *Ace*, 212-213; C.J. Vlotman, 'Abraham Victor Wijnberg D.F.C.' in: *Onze Luchtmacht XLIII* (1991) 1, 31; N. Hartoch, 'Norseman under the Star-of-David. The Noordduyn Norseman in Israeli Service' in: *Journal American Aviation Historical Society*, voorjaar 2000, 42-52; Instituut Beeld en Geluid, document ID 127442, uitzending NOVA, d.d 28 december 1996 en M. Weisglas, 'In Memoriam. Louis van Coevorden (Yehuda Shimoni) 3 april 1919 - 7 maart 2001' in: *De Schakel XXII* (2001) 89, 8-9. Wijnberg keerde na zijn vrijlating terug naar Nederland en bouwde een succesvolle loopbaan als zakenman op. Van Coevorden vestigde zich in de nieuwe staat Israël en nam ook een joodse naam aan: Yehuda Shimoni. Hij kreeg een baan als vlieger bij de nieuwe luchtvaartmaatschappij EL AL. Shimoni was in deze hoedanigheid betrokken bij diverse geheime opdrachten, waaronder het overvliegen van de door de Israëliëse geheime dienst in Argentinië ontvoerde oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann naar Israël in 1960.
- 156 NA, 2.13.151, inv.nr. 5896, Brief C. Emmens, 1^e secretaris Bond van Ned. Mil. Oorlogsslachtoffers aan minister van Oorlog 30 november 1945 en Brief minister van Oorlog aan 1^e secretaris van den Bond van Nederlandsche Militaire Oorlogsslachtoffers 11 januari 1946.
- 157 Verdoorn, *Arts en Oorlog*, 524-532.
- 158 DCDI, dossier A.A. Recourt, geboren 18 april 1914 te Den Helder. Brief J. Recourt-Van Schaagen aan Hoofd van de Onderafdeling Rechtstoestand Militairen Zeemacht, Ministerie van Marine 26 oktober 1949; Brief J. Recourt-Van Schaagen aan Officier der eerste klasse J.B. Kampees, Ministerie van Marine 15 november 1949 en telefonische mededeling R. Recourt 25 juni 2013.
- 159 NA, 2.13.154, inv.nr. 10, Orders for Monday 15nd January 1945.
- 160 NIMH, Van der Kop, 059, inv.nr. 262 Radio-rede gehouden op 9 januari 1946 door Jhr. Ir. O.C.A. van Lidth de Jeude, Voorzitter van het "Karel Doorman-Fonds".
- 161 NIMH, Jaarverslagen Koninklijke Marine (JVKM), inv.nr 25: *Jaarverslag Karel Doorman Fonds 1950*, 1.
- 162 Idem, 1-2 en 'De Witte Hull. Rust- en Herstelingsoord' in: *Overal II* (1947) 3 (april), 29. Huize Witte Hull was gelegen in de bossen van Zeist, beschikte over een accommodatie van ongeveer vijftig bedden en was in het leven geroepen door Stichting De Zeemanspot. Het was in de eerste plaats bedoeld om nabestaanden van tijdens de oorlog omgekomen leden van de koopvaardij en marine enkele weken vakantie te kunnen aanbieden. Daarnaast konden ook actief dienende marine- en koopvaardijmensen er gebruik van maken.
- 163 NIMH, JVKM, inv.nr. 25, *Jaarverslag Karel Doorman Fonds 1953*, 3.
- 164 NIMH, Van der Kop, 059, inv.nr. 262, Karel Doorman Fonds; NIMH, Vlootorders, 182, Vlootorders (Londen), 11 november 1943 - 28 januari 1946, 1181, Sociale Zorg en NA, 2.13.154, inv.nr. 10, Orders Zaterdag 27 October 1945. Actief marinepersoneel kon verder ook nog aankloppen bij de Dienst voor Sociale Zaken van het Ministerie van Marine die was bedoeld tot het geven van 'moreelen of daadwerkelijken steun' voor marinepersoneel dat 'voor wat hun particulieren leven betreft, in moeilijke omstandigheden was geraakt'.
- 165 Peters, *50 jaar het Van Weerden Poelmanfonds*, 41. Als voorbeeld diende het *RAF Benevolent Fund* (dat aanvankelijk nog bekend stond als het *RAF Memorial Fund*). Dit in 1919 opgerichte steunfonds van de RAF was ingesteld om de oorlogsgewonden, weduwen en andere nabestaanden bijstand te bieden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kende het welzijnsfonds duizenden (eenmalige) uitkeringen toe aan families van gesneuvelde oorlogsvliegers.
- 166 Van Loo, Sinterniklaas, Tjepkema en De Winter, *100 jaar luchtvaart tussen Gilze en Rijen*, 186. Zo werd in 1949 op de Vliegbasis Gilze-Rijen een gezamenlijk vliegfeest gehouden.
- 167 Dit waren het *Karel Doorman Fonds*, het *Van Weerden Poelman Fonds*, het *Fonds 1815*, de *Koninklijke Nationale Vereniging tot steun aan Miliciens* (STAMIL), de *Vereniging Ereschuld en Dankbaarheid* en de *Prins Bernhard Stichting*.
- 168 Peters, *50 jaar het Van Weerden Poelmanfonds*, 36-37 en 'Gezamenlijke Militaire Fondsen' in: *320 Squadron Club Blad*, nr. 29, oktober/november 1950, 8-9. Hoewel de leden van het GMF allemaal hun eigen doelgroep hebben, was hun doelstelling grotendeels hetzelfde: het geven van financiële steun aan oud-militairen, nabestaanden, actieve militairen of burgermedewerkers. Vandaag de dag bestaat de GMF nog uit vijf leden. De STAMIL is na haar opheffing opgegaan in het *Fonds 1815*.
- 169 Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, 90-96 en M. van Faassen, 'Min of meer misbaar. Naoorlogse emigratie vanuit Nederland: achtergronden en organisatie, particuliere motieven en overheidsprikkel, 1946-1967' in: *Poldervaart, Willemse en Schilt, Van hot naar her*, 50-67.
- 170 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 200, Dagboek J.B. Arts, 118-121.

- 171 'Zonder titel' in: *320 Squadron Club Blad*, kerstnummer, nr. 35 oktober/november 1951, 8-9 en H.J.E. van der Kop, 'In New Orleans staat een country club' in: *320 Squadron Club Blad*, kerstnummer, nr. 41 oktober/november/december 1952, 4. Onder hen bevonden zich onder meer Jimmy Grader en Frank Speetjens, voormalige oorlogsvliegers van respectievelijk het 320 en het 322 Squadron.
- 172 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 587, *And so we rang the Bell* (onuitgegeven typoscript), 40.
- 173 S. Parkin, 'Heroic war flier Jack dies. Flying Dutchman took part in 102 missions from Norfolk over Germany' in: *Norwich Evening News* 17 juli 2001.
- 174 E-mail T. Tammes 24 januari 2012 en e-mail V. Strachan 2 mei 2012. Een enkeling bleef zijn Nederlandse nationaliteit wel trouw, onder wie Bruin Tammes. "He kept his Dutch passport and although very settled in the United Kingdom, regarded himself absolutely as Dutch", aldus zijn dochter.
- 175 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 923, *This is my Life* (onuitgegeven typoscript), 17.
- 176 E-mail J. Arts 30 januari 2012.
- 177 'Zonder titel' in: *320 Squadron Club Blad*, nr. 39, maart/april 1951, 6; e-mail J. Loos 7 maart 2012 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 520, Grafrede uitgesproken bij de crematie van W. Hamminga, 1993.
- 178 E-mail S. van Roosendaal 19 februari 2012.
- 179 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 397, e-mail J. van Dijken 3 april 2012.
- 180 E-mail L. Greenfield 14 december 2011 (met bijlage: Rudi Groeneveld - Life Post War).
- 181 G.H. Elder en E.C. Clipp, 'Combat Experience, Comradeship, and Psychological Health' in: Wilson, Harel en Kahana, *Human Adaption to Extreme Stress*, 131-156 en e-mail L. Greenfield 14 december 2011.
- 182 Van der Zee, Kok en Somers, *Londen in Oorlogstijd*, 31.
- 183 Telefonische mededeling L. van Berkum 21 juli 2011. De meesten bleven hun leven lang wel een sterk Brits accent houden en bleven soms in de huiselijke kring gewoon Engels praten.
- 184 Internet: <http://www.echofoundation.org/Past%20Projects%20II/Mooyaart-Doubleday/Biography.htm>. Dit was Barbara Doubleday.
- 185 Francis, *The Flyer*, 94.
- 186 Abbott, *Family Affairs*, 84-85.
- 187 Summers, *Stranger in the House*, 45-70.
- 188 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 435, Interview met J.H. van Emden 22 januari 1999.
- 189 Gesprek met J.E.B. Wittermans 19 januari 2012 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 435, Interview met J.H. van Emden 22 januari 1999.
- Pogingen van zijn inmiddels bijna volwassen zoon Hans om hem op andere gedachten te brengen leidden tot niets.
- 190 G.H. Elder en E.C. Clipp, 'Combat Experience, Comradeship, and Psychological Health' in: Wilson, Harel en Kahana, *Human Adaption to Extreme Stress*, 131-156.
- 191 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 451, G. van Zanthen, 'Oorlogsvlieger Jan Flinterman: "Voor de vrijheid moet je een prijs betalen"' in: *Avrobode*, datum en jaargang onbekend.
- 192 'Pen-Low Levels Canada' in: *Over de Intercom IIX* (1954) september-november, 9.
- 193 'Jubileum van "320-vereniging" en 320-squadron feestelijk gevierd. Geest van saamhorigheid onder oorlogsvliegers bleef levendig' in: *Haagse Post* 29 oktober 1956. Vooral de ex-jachtvlieger Kees van Eendenburg stak hier begin jaren vijftig veel energie in. Hij kreeg daarbij onder meer steun van majoor Robbie Wijting, zelf eveneens een ex-jachtvlieger van de RAF en op dat moment commandant van het 322 Squadron.
- 194 'Van de bestuursafdeling. Contact ex-leden 322 Squadron' in: *Over de Intercom VII* (1953) 46, september-oktober, 2; 'Van de bestuursafdeling. Onderhoud met promotors 322 vereniging i.o.' in: *Over de Intercom VII* (1953) 47, november-december, 7; 'Jaarverslag secretaris over 1953. Oud-leden 322 Squadron overwegen oprichting vereniging' in: *Over de Intercom IIX* (1954) 48, januari-februari, 5 en '1954 in vogelvlucht' in: *Over de Intercom IX* (1955) 53, januari-februari, 2.
- 195 'Ten Geleide' in: *Over de Intercom VII* (1953) 42, januari-februari 1953, 1-3.
- 196 'Bij de viering van het 10-jarig bestaan van onze vereniging' in: *Over de Intercom X* (1956) 59, maart-juni, 2.
- 197 P.E. van Loo, 'Mr. J.W.Th. Bosch: Een vlieger die geschiedenis schreef' in: *Nieuwsbrief Stichting Vrienden van het Militaire Luchtvaart Museum*, nr. 67, oktober 1998, 6-13.
- 198 Wijnbergen plaatste onder meer eind mei 1949 een advertentie in het *NRC Handelsblad* waarvan de tekst luidde: 'Leden der RAFA! Geeft u op voor vorming van een afdeling in Nederland bij uw liaisonofficier'.
- 199 'Nederlandse afdeling R.A.F.-association in oprichting' in: *320 Squadron Club Blad*, nr. 39, maart/april 1951, 5 en 'Nederlandse afdeling van de RAF-association' in: *De Vliegende Hollander VII* (1951) 4, 115. Officieel heette de Nederlandse afdeling de *Netherlands Branch* (1025).
- 200 'Installatie z.k.h. Prins Bernhard als Beschermheer der RAFA' in: *Over de Intercom IIX* (1954) 48, januari-februari 1954, 12.

- 201 'De Royal Air Force Association (R.A.F.A.)' in: *320 Squadron Club Blad*, nr. 36, december 1951/ januari 1952, 8.
- 202 M. Mason, 'The golden jubilee. RAFA Amsterdam Branch 26th June 1953 to 26th June 2003'. Dit waren de *Amsterdam (1077)* en de *The Hague branch (1078)*.
- 203 Dit schiep zelfs de mogelijkheid om binnen de *branch* twee extra clubs in het leven te roepen, in Noord-Brabant en Limburg. De Brabantse club splitste zich na enige tijd af en ging verder als zelfstandige *branch*. Zonder succes: na enkele jaren moest deze worden opgeheven.
- 204 De cheques werden tussen 1971 en 2011 overhandigd tijdens de zogenaamde *Dutch Day* in het verzorgingshuis.
- 205 'Curtains for the Fort!' in: *The Bulletin* (RAFA Branch Amsterdam 1077), nr. 188, maart 2008, 1.
- 206 NIMH, MLD, 065, inv.nr. 71, 9 augustus 1944. Operatie No. 184 (Dunsfold); NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 126, Radioprogramma '25 jaar, Srie.... Toe .... Toe', uitgezonden op 5 juni 1968; 'Weerzien van zilveren oorlogsvliegers. "Wij kunnen het allemaal navertellen, maar de beste jongens zijn dood"' in: *de Volkskrant* 27 november 1965 en E. Jonker, 'Gualtherus (Guup) baron Kraijenhoff, 11 juli 1922 – 20 januari 2011' in: *De Schakel* XXXII (2011) 128, 15-18. Een andere oorlogsvlieger, Guup Kraijenhoff, raakte zwaar gewond toen hij, kort voor het bereiken van de operationele RAF-gelederen, op een vliegveld werd aangereden door een voertuig. Hij moest de rest van zijn leven zien te redden met een stijf been.
- 207 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 1166, Jan Zuurveld door J. Boom en Brief J. Boom aan D. Megchelse 26 mei 2003; NIMH, Losse Stukken, 057, inv.nr. 523, H.C. Prager. Persoonlijke bescheiden 1916-1948, Brief A. van Mastbergen en J. Zuurveld aan H.C. Prager 16 april 1941; Hagens, *Londen of Berlijn?*, deel 1, 288; Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*, 147-148; Bishop, *McIndoe's Army*, 1-18; Bishop *The Guinea Pig Club*, 154 en 'Fly K.L.M. and meet your old pals' in: *Over de Intercom* IIX (1954) 48, januari-februari, 15-16. Overrijnder lag onder meer in het *Bangor Hospital* bij Edinburgh en het *Queen Victoria Hospital* in East-Grinstead. Ook Zuurveld en Van Mastbergen verbleven lange tijd in een ziekenhuis. Van in ieder geval Zuurveld – die ernstig verbrand raakte aan zijn handen – is bekend dat hij na de oorlog met ernstige pijnlijke kampte als gevolg van de opgelopen kwetsuren.
- 208 J.M.P. Weerts, H.M. van der Ploeg en I. Bramsen, 'Veteranen in Nederland. Een onderzoek naar late gevolgen van oorlogservaringen' in: Van der Ploeg en Weerts, *Veteranen in Nederland*, 15. In 1994 kregen meer dan achttienduizend personen een Militair Invaliditeitspensioen (MIP).
- 209 F. van Panderen, "'U moet belasting betalen"... Van oorlogsinvaliden en hun pensioentje' in: *de Pen Gun* I (1945) 23.
- 210 C.A.J. ten Anscher, J.G.A. Leijh en J.R. Schoeman, 'Personeelsbeleid binnen de krijgsmacht' in: Muller, Starink, Bosch en De Jong, *Krijgsmacht*, 461-465.
- 211 H.H. Vogelaar, J.W. Reerds en B.J.N. Schreuder, "'De' Veteraan bestaat niet' in: *Militaire Spectator* CLXIX (2000) 5, 254-264.
- 212 Gesprek met G. Brand 11 november 2011.
- 213 E-mail H. Koudijs 19 januari 2012.
- 214 W. Geneste, 'Mariniers en de MLD' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 2, juni 1999, 11-13.
- 215 E-mail P. ten Duis 29 december 2011; e-mail J. Hagens 5 december 2011; e-mail J. Arts 31 januari 2012 en mededeling P. Meijers 21 februari 2011.
- 216 E-mail L.C.M. van Eendenburg 23 december 2011.
- 217 G.E. Kahana, B. Kahana, Z. Harel en T. Rosner, 'Coping with Extreme Trauma' in: Wilson, Harel en Kahana, *Human Adaption to Extreme Stress*, 55-79 en Withuis, *Erkenning*, 52.
- 218 H.H. Vogelaar, J.W. Reerds en B.J.N. Schreuder, "'De' Veteraan bestaat niet' in: *Militaire Spectator* CLXIX (2000) 5, 254-264 en Withuis, *Erkenning*, 232-238. Ik kom mede tot deze conclusie doordat onderzoek heeft aangetoond dat militairen die in directe zin aan gevechtshandelingen hebben deelgenomen erg gevoelig zijn voor een PTSS én op basis van gesprekken met oorlogsvliegers en hun nabestaanden.
- 219 De Vries en De Groot, *De Wervelwind*, 25, 88 en 99.
- 220 Bossenbroek, *De Meelstreep*, 428.
- 221 Flinterman, *Jachtvlieger en Norel, Vliegers in het vuur*.
- 222 Van Ginkel, *Rondom de Stilte*, 717-718 en telefoongesprek met G. Bielfeldt 4 juli 2013.
- 223 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 200, Brief J.B. Arts aan D.Th. van Rosmalen 16 maart 1971.
- 224 P. Huyskens, 'Jan Flinterman (DFC), ex-jachtvlieger: "De mensen in het verzet hadden het zwaarder dan wij"' in: *Elseviers Magazine* 1 mei 1982, 118-123.
- 225 NIMH, De Bruin, 709, inv.nr. 50, Brieven B. van der Stok aan R.C. de Bruin 29 juli 1987 en 1 maart 1988 en NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 566, Interview met A.L.A. Hissink 4 oktober 1999.
- 226 E-mail T. Tammes 18 januari 2012. Bruin Tammes spendeerde vele uren in de oorlogsarchieven om onderzoek te doen naar een aanval die

- hij in 1942 had uitgevoerd op een *u-Boot* op de Atlantische Oceaan.
- 227 Hazelhoff Roelfzema, *Soldaat van Oranje*.
- 228 Internet: <http://www.soldaatvanoranje.nl/>.
- 229 NIMH, audiovisuele collectie, D1695, Televisieprogramma *Laat ze maar praten*, uitgezonden op 27 april 1983; Van der Stok, *Oorlogsvlieger van Oranje*; Van der Stok, *War Pilot of Orange*; Van der Kop, 'Neem het Over'; Van Zinnicq Bergmann, *Het Doel Bereikt* en Gerritse, *De Mei-vliegers*. Een bewerking van Van der Kops memoires werden ter gelegenheid van de veertigste verjaardag van *D-Day* in 1984 uitgegeven (Van der Kop, *D-Day*). Een jaar later verscheen een Engelstalige versie (Van der Kop, *The Flying Dutchman*). Bovendien stonden in april 1983 het leven en oorlogscarrière van Bob van der Stok centraal in het door Koos Postema gepresenteerde televisieprogramma *Laat ze maar praten*.
- 230 Geldhof, *De Operaties van 320 Squadron*; Geldhof, 'Alle Hens'; Geldhof, *De Vliegtuigen van het 320 Squadron*.
- 231 Withuis, *Erkenning*, 37-61.
- 232 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 807, Memo betreffende oud-strijders-luchtvaardenden voor de Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten 15 mei 1987.
- 233 NIMH, De Bruin, 709, inv.nr. 50, Brief B. van der Stok aan R.C. de Bruin 22 juli 1988.
- 234 Idem, Brief B. van der Stok aan R.C. de Bruin 1 maart 1989.
- 235 Sliep, *20 jaar B.N.M.O.*, 17-15. Gelieerd aan het BNMO functioneert sinds 1983 het BNMO-Centrum dat zich expliciet richt op de bevordering van het geestelijk en lichamelijk welzijn van de BNMO-leden.
- 236 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 373, Brief R.F. van Daalen Wetters aan R. Groeneveld 12 november 1993.
- 237 'Dutch 322 Squadron in de schijnwerpers' in: *Soest Nu* 25 augustus 1993 en 'Nederlandse Spitfires staan centraal in Militaire Luchtvaartmuseum Soesterberg' in: *Soester Courant* 25 augustus 1993. De expositie was getiteld *Nederlandse Spitfires onder Engelse vlag*. De documentaire kreeg de naam *Dutch 322 Squadron in Engeland in de periode 1943-1945* mee.
- 238 S.G. Timmermans Verhoeven, 'In Memoriam. H.C. Maclaine Pont' in: *De Schakel* xv (1992) 54, 5 en eigen ervaring. Zo stuurde Hendrik Maclaine Pont voor kerst immer een kaart met aquarelafbeelding van rondvliegende Spitfires aan zijn kennis- en familiekring, die hij stevast becommentarieerde met de opmerking "mooi, hè". Van Pim de Bruyn Kops kreeg de auteur jarenlang een kerstkaart waarop een RAF-tafereel prijkte.
- 239 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 425, Rouwadvertentie J.J. van Eeghen; inv.nr. 490, E-mail S.J. van Dijk aan Militaire Luchtvaart Museum 4 augustus 2006 en 'De as van Rein van der Heijden werd, door een Orion van 320, op 3 april 2000 boven zee uitgestrooid' in: *Nieuwsbrief 320-Vereniging*, nr. 2, juni 2000, 5-8. In de rouwadvertentie van de in 2002 overleden Jan Jacob van Eeghen was te lezen dat hij was heengegaan 'na een moeilijk luchtgevecht'. Verder prijkte op de rouwkaarten van Bert Beukhof en Geert Emmens in volle glorie de afbeelding een Mitchell-bommenwerper. Er waren echter nog meer uitingen die duiden op de nog steeds sterke band tussen de voormalige oorlogsvliegers en hun oorlogsverleden. Zo verzocht de familie van Jan Heino Hommes, eveneens van het 320 Squadron, bij diens uitvaart een donatie te doen aan het *RAF Benevolent Fund*, werd de as van de vliegtuigtelegrafist Rein van der Heijden door een marinevliegtuig boven de Noordzee uitgestrooid en was de kist van Cor Smit bij zijn uitvaart gedrapeerd met de vlag van de MLD.
- 240 M. Kamminga, 'In Memoriam. Hendrik Jan (Han) Doornbos 5 april 1912 - 4 februari 1991. Kolonel-vlieger KLU b.d. Engelandvaarder en drager van het Kruis van Verdienste' in: *De Schakel* xiv (1991), 49, 7-8.
- 241 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 628, Voor ons was die oorlog gisteren. Draaginsigne Gewonden voor Alkmaarder L. Jonker [artikel uit onbekende krant].

CONCLUSIE

- 1 NIMH, LSK in GB, 726, inv.nr. 347, Vliegerlogboek L.C.M. van Eendenburg 5 juli 1945.
- 2 Bowyer, *History of the RAF*, 188. Dit blijkt onder meer uit de verliezen. Van de in totaal 70.253 oorlogsvliegers die in dienst van de RAF het leven verloren, waren er 'slechts' 2.370 van buitenlandse nationaliteit.
- 3 NIMH, 726, inv.nr. 251, Brief J. Bootsma aan zijn broer 30 oktober 1940.

BIJLAGE I

- 1 Toestel geclaimd met *squadron leader* J.E. Rankin, de commandant van het 92 Squadron. De Bf 109 behoorde tot de 2./JG 52. De vlieger, *Oberfeldwebel* G. Struck, raakte in krijgsgevangenschap.
- 2 H. van Soest, *Frontstad Vlissingen*, z.p., z.j., 110-112. Het toestel was geen He 118 maar een He 70 die, ondanks enkele treffers, zonder problemen wist te landen op het vliegveld Vlissingen.

- 3 Toestel geclaimd samen met *flight lieutenant* K.J. Vykoukal, 41 Squadron.
- 4 Het toestel dat Van Rood neerschoot (voordat hij zelf het onderspit dolf) werd zeer waarschijnlijk bestuurd door *Leutnant* R. Unzeitig, adjudant van de III./JG 26. Hij sneuvelde bij Gravelines. Van Rood werd hiervan in het *Marine Lazarett* van St. Omer door de volgvlieger van Unzeitig op de hoogte gebracht.
- 5 Toestel geclaimd samen met *flight lieutenant* K.J. Vykoukal, 41 Squadron.
- 6 W.G. Ramsey (red.), *The Blitz then and now. Volume 3, May 1941-May 1945*, Londen 1990, 124. Dit was een Ju 88 van de I.(F)/123. Van de vier bemanningsleden, *Unteroffizier* P. Gölz, *Unteroffizier* R. Schulze, *Leutnant* E. Nolte en *Unteroffizier* G. Graff, kwamen in ieder geval de twee eerstgenoemden om het leven. Op 26 mei werd het levenloze lichaam van Schulze aangetroffen ten oosten van Portland Bill. Hij kreeg een zeemansgraf. Gölz spoelde op 28 mei aan bij Weymouth.
- 7 Toestel geclaimd met *flight lieutenant* D.A. Drew, 64 Squadron. Mogelijk was dit in werkelijkheid een Ju 88 van de *Schulstaffel* van het NJG 3 die ten zuidoosten van Friedberg neerstortte en waarbij de drie bemanningsleden (*Oberfeldwebel* J. Fels, *Gefreiter* R. Zimmer en *Unteroffizier* W. Hecht) om het leven kwamen.
- 8 Toestel geclaimd samen met *flight lieutenant* D.A. Drew, 64 Squadron.
- 9 Het geclaimde toestel was een Fw 190D van de *Gruppenstab* I./JG 26 die neerstortte bij Naten-

dorf. De vlieger, *Leutnant* E. Asmus, kwam hierbij om het leven.

BIJLAGE II

- 1 Uitgereikt voor het in veiligheid brengen van *group captain* L.W.C. Bowyer, de *wing commander* van 138 Wing. Huijskens redde hem op 6 februari 1944 uit een brandende Mosquito op vliegveld Newhaven na terugkeer van een gevechtsmissie.
- 2 Uitgereikt vanwege zijn verdiensten als commandant van het 6 Auster Squadron.

BIJLAGE III

- 1 Er zijn slechts gefragmenteerde gegevens over het verblijf van de Nederlandse oorlogsvliegers in de verschillende Duitse krijgsgevangenkampen voorhanden. Desondanks is getracht een zo volledig mogelijk beeld te creëren.
- 2 Stalag 357 bevond zich aanvankelijk te Thorn (het huidige Toruń in Polen), maar verhuisde in de zomer van 1944 naar Fallingbostal.
- 3 Ibidem.
- 4 Ibidem.
- 5 Stalag Luft III is in de periode eind januari-begin februari 1945 verplaatst naar Tarmstedt.
- 6 Spierenburg is pas op 14 juli 1944 gevangen genomen.